

# आनन्दाश्रमसंस्कृतप्रन्थावलिः ।

प्रन्थावलः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितमाध्यसमेता

## कृष्णयजुर्वेदौ यत्ते तिरीयसंहिता ।

ग्रन्थकाण्ड इष्टसंहितापाठकं ग्रन्थालयाकामार्त्य  
प्रथमकाण्ड अष्टाहित्यां द्वितीयां तृतीयां आगतः ।

एतस्मुस्तकं

वे० श्व० सौ० कालीनायज्ञाली अगांशो इत्येतैः तं स्मोधितम् ।

तथा

राष्ट्रवहादूर इत्युपदधारिके

गोगाघर वापूराव काळे

जे. पी. इत्येतैः

पुण्यास्त्वपत्तने



अधिनं 'महादेव चिमणाजी आपटे'

इत्याधितेशवहाभागप्रविष्टपिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

भागसाक्षरैर्मुद्रितिवा

पकाशिदम् ।

लि० Aga द्वितीयमहाकाव्याचिः ।

शालिवाहनशक्ताच्चाः १८६८ ।

स्थिताच्चाः १९४३ ।

( अस्य हर्दिधिकास राजशासनानुसारेण स्वाक्षरीकृताः ) ।

मूल्यं रुपकद्वयम् ( रु० २ ) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL  
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 1078-1895

Date. 25. 8. 84

Call No. 2 V2/6577 T. H. I. ga

वै तत्पदब्रह्मणे नमः ।

श्रीमत्पायणाचार्यदिव्यचितभाष्यमर्पणा-

# कृष्णयजुवेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्पायणीयो नामः ।

( अथ प्रथमाप्तं कल्पप्रवाठे वृहस्पतिः ) ।

वाजेस्येमे प्रसवः सुपुत्रे अस्त्रे भूमः राजा-  
नमोर्धीष्वन्मु । ता अस्थभ्ये मधुभर्तार्भवन्तु  
ययः राष्ट्रे जाग्रियाम् पुरोहितः । वाजेस्येदे  
प्रसव आ वृष्टवेमा च विश्वा भुवनानि भूमिः ।  
स विश्वाजे पर्याप्ति एवानन्मज्ञा पुर्वि वर्धय-  
मानो अस्त्रम् । वाजेस्येमां प्रसवः शिखिय-  
दिव्यमिमा च विश्वा भुवनानि भूमाद् । अदि-  
त्यन्ते द्वापर्यन्ते प्रजानन्मविष्ट् ( १ ) च नः  
सर्वर्धानि येच्छतु । अस्त्र अच्छां वदेत् नः  
प्रति नः सुमना भव । प्र लो यच्छ भुवस्पते  
धनवा अस्ति नस्त्वम् । प्र लो यच्छत्वर्यमा  
प्र भगः प्र चृहस्पतिः । प्र द्वाः प्रोत् सुनुता  
प्र वाम्बेदी वृद्धानु नः । अर्थमय चृहस्पति-  
मिन्द्रे दानाय चोदय । वाचं विष्णुः सरस्व-  
तीश सवितारंष् ( २ ) च वाजिनंष् । सोमः  
राजान् इहण्यमिष्टन्वार्यमामहः । आदिया-  
विष्णुः गूर्धं व्रक्षाणी च चृहस्पतिम् ।  
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहूभ्या

पूर्णो हस्ताभ्याः सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्य-  
न्त्रेणामेस्त्वा साम्राज्येनामि पित्रादीन्द्रस्य  
बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनामि पित्रामि ( ३ ) ।  
( राय॒ सूर्यितार॑ पद्मित्तश्च ) ।

इति कृष्णायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके  
सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

( अथ पद्धतिकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ) ।

नवमे शूपारोहणमुक्त इष्टमेऽलहोमा उच्चयन्ते ।

कल्पः—“अथास्यैतत्पुरस्तादौदुम्बरे द्वोणे सर्वैषिपमाञ्चन सुनुदामुने भवति  
तस्मैदुम्बरेण सुवेणोपधाते सप्ताच्छहोमाञ्चवृहावि वाजस्येष्व प्रसवः सुपुत्रे अथे  
सोमभिति ” इति । तत्रेयमूलप्रथमा—

वाजस्येममिति । वाजस्याच्चस्योगादकः परमेष्ठर ओषधीष्वप्तु च सार-  
भूतिपूर्वे सोष्व वल्लीरुद्यं राजानं दीक्षित्वन्ते पद्मार्थेष्व गुहचाढी सुषुप्त उत्पादया-  
मात् । वाचीष्वप्रथम आपश्चास्मदर्थं शुभमर्तीयाङ्गुष्ठोपेता भवन्तु । यमप्यस्मिन्नांगृ-  
पुरोऽहिता यागानुष्ठानादौ सुरोगामिनो वाचियाम जाग्रत्का भूयास्प ।

अथ द्वितीया—

वाजस्येदमिति । वाजस्य प्रसवः परमेष्ठर हृष्पनुक्तीयमानं कन्त्रेऽस्मद्भूव  
भावितव्यानुसादितवान् । इपानि सर्वाणि भुवनानि सर्वत उत्पादितवान् । स  
परमेष्ठरोऽस्मे अस्मदर्थं घजा॑ पुर्वे॑ च वर्धमयानः॑ घजानक्तस्मदमिषार्थं प्रकर्त्त्वा॑  
ज्ञानानो॑ विराजे॑ दृष्ट्यानप्यन्ते॑ पर्वते॑ रुदेतः॑ ध्राप्नोतु । अत्रं॑ वै॑ विराहिति॑ भ्रुविः॑ ।

अथ तृतीया—

वाजस्येमामिति । वाजस्य प्रसव ईर्धर इर्हा॑ दिवमिषानि चान्यानि सर्वाणि॑  
भुवनानि॑ क्षिप्तिय आभितवान् । सर्वेषां॑ च भुवनानां॑ राजा॑ भूत्वा॑ अदित्यान्तं॑  
हविदी॑तुमनिष्ठान्तं॑ नां॑ ग्रजानम्भवी॑यद्विप्रेरणेन॑ हविदी॑प्रियं॑तु । वदो॑ नोऽस्मर्म्ये॑  
सर्ववीरो॑ सुव्युत्पादयः॑ सर्वे॑ वीरा॑ यस्याः॑ सा॑ सर्ववीरा॑ ताहशी॑ रथी॑ धनं॑ च॑  
निष्पञ्चन्तु॑ निष्पेन॑ ददान् ।

४३० ३अनु० १०] कुम्भायकुर्वद्युपितैचिरीयसंहिता ।

७८९

( वाजपेयोपस्कालक्ष्मीभाग्यान् )

अथ चतुर्थी—

अस्मे अच्छोति । हेऽग्र इहास्मिन्कर्त्यग्नि नोऽस्माकवच्छाऽऽग्निमिश्रस्येन वद हिंदूं कथय । नोऽस्माप्तति सुपत्रः करुणादेविचो मय । हे मुवस्तते भूषिष्ठेष्ठोऽस्मध्यं प्रकर्त्तेण यज्ञु घनं देहि । यस्माच्चप्रस्तुत्यामी सुखोऽस्मध्यं घनदा आहि ।

अथ पञ्चमी—

प्र यो यच्छुत्विति । पद्मिः पश्चादेवैः प्रयच्छुत्विति पद्मान्वित्यन्वये सत्येवानि पद्म वाक्यानि पश्चिति । अर्यमगच्छुत्वतयो देवेषूलभत्वादिप्रपरिवाजकन्त्या-येन पृथक्कुर्विद्यत्यन्ते । तेष्योऽन्ये स्वप्न देवजाग्रेनोऽप्यन्ते । ते सर्वे नोऽस्मध्यं धनं प्रयच्छन्तु । उतापि च सूनुदा पितॄवाग्भिसानिनी देवता या चान्यवाङ्मयाब्राह्मिणिनी देवता ते उभे धनं प्रयच्छत्वाम् ।

अथ षष्ठी—

अर्थपठणाग्निति । हे हेऽधर पुनरस्मध्यं दातुं दनस्य दानायापौष्टीभीरुप्य ये-रप । वाक्सुरस्वत्योः पूर्णोऽक्षून्त्रावाचोरित् भेदो द्रष्टव्यः ॥ वाजिनपक्षाभिष्ठविम् ॥

अथ सप्तमी—

सोमायाग्निति । वर्षं सोमराजादीन्द्रध्यमतः कर्मारम्भकाननुसूत्य इश्वादारभाष-हेऽतस्ते सर्वेऽनुगृह्णन्तु ।

पितॄते—

“ सुष्ठाच्छहोपाच्चुहोति । सप्त वा अज्ञानि । पावनयेवाच्चानि । चान्येवाचकृत्ये । सप्त ग्राम्या ओपूष्यः ॥ सप्ताऽऽरण्यः ॥ उमर्णीषापवकृत्ये ॥ [ ना० का० १ प० ३ अ० ८ ] इति ।

अन्नहेतुनामोऽधीनोऽसत्त्वात्तकायापौष्टीयन्त्रावाप्यि तत्त्वम् । ओषधीनोऽसत्त्वपापस्तम्बोऽश्चित्यने दश्यति—“ वित्तमात्रवीहियवाः पिपड्गवयो गोधुमा वेणुः द्यामाका नीवारा जारिलाल्य शब्दीतुका अरण्यज्ञा मार्कटका विशेषा गार्वुत्सुप्ताः कुड्डत्यस्तप्ता वा तप्त ग्राम्याः लक्ष्मे तप्ताऽऽरण्या अल्पे ” इति ।

एकैकस्याच्चरूपं पूर्थमेव होमं पितॄते—

“ अन्नस्याच्चरूपं तुहोपि । अन्नस्याच्चरूपं च ॥ [ ना० का० १ प० ३ अ० ८ ] इति ।

इर्य पश्चात्पत्त्वंद्वौ इति—“ वाजपसवीर्यं जुहोति सप्त आम्दा ओष-  
धयः सप्ताऽऽप्यानि पृथग्नानि द्वीकृत्यौदूम्बरेण सूवेण वाजस्येवं पक्षवः  
सुषुद इति आम्दाणि हृष्टाऽऽप्यानि जुहोति ” इति ।

इदानीं वौघायनाभिस्तं सुवर्णियेकीकृत्य होते विद्यते—

“ अद्वाजपेययात्प्रवरुद्धस्याश्रीयात् ( १ ) । अवरुद्धेन अनुष्ठेत ।  
सर्वस्य सप्तवदाय जुहोति । अनवरुद्धस्यावरुद्धै ” [ बा० का० १ य०  
३ अ० ८ ] इति ।

होमकाले यद्यप्तवरुद्धे स्वीकृतं सद्गुप्तय वदस्वीकृतं वाजपेययाजी काला-  
त्तरे[श्रीयान्नानीमुपक्षितेन यामकादीनिमाज्ञेनानी पिपुलो मेषत् । अतः  
सूर्योदयेन्द्रियं हाते रुद्धेस्यापि यामकाले स्वीकृतत्वेन दोषापादकवस्तीकृतं  
किंचित्क भवेत् । अनोद्धीकृतस्य सुवर्णस्यापि यामकाले स्वीकाराय भिलित्वा  
होम इत्यर्थः ।

होमे साधनविद्येन विद्यते—

“ श्रीदूम्बरेण सूवेण जुहोति । उंडवी अनुषुद्धवरः । उंडवी द्वाजायायस्यापि-  
कालै ” [ बा० का० १ य० ३ अ० ८ ] इति ।

उंडवी अन्ने बलपद्मेवाचमत एव देवविद्येये वल्लवाने ।

देवस्य स्वेति । कल्पः—“ अथ यजमानायदने कृष्णाजिनं प्राचीनशीरपु-  
स्तरसौभाऽऽप्यत्तुणावि तथायमाने प्राच्यमुपेत्यं तुवर्णरजताभ्यो रक्षमाभ्यो पर्य-  
पास्य पुरस्तात्पत्यज्ञमिष्यति श्रीविशेषभिषिआत्प्रामुखदाद्यवलावयति देवस्य  
त्वा सवितुः यस्तेऽथिनोर्णीहृम्भो पूष्ट्यो । हस्ताभ्याः सरस्वते वाचो मन्त्रुर्यन्ते-  
वाप्तेत्वा सामाज्येनाभिषिआपीन्द्रस्य त्वा ज्ञाहस्येनेत्वा सामाज्येनाभिषिआ-  
भीति ” इति ।

अतेन्द्रस्येत्परिस्तम्भ्यमदने नुपल्लन्तुचनायानास्त्रादोषवि त्वाशब्दः सूक्कारेण  
पठितः । देवस्य स्वेत्यादिव्यांक्षयातः ॥ या सरस्वती वामिषेपदेवता या च वाकश-  
भूमिहिता वाक्त्वामान्यदेवता वस्त्रामार्णीपी यन्त्रुशब्दवाच्यो षोडशग्रिस्तेजःप्र-  
दस्तेषो यन्त्रेण जियमेननानुज्ञया सामराज्यनिवृत्ते त्वामिषिआपि । इन्द्रस्ये-  
त्विग्नामवाऽऽप्यनामो द्विरीयो मन्त्रः । त च सूर्योत्तरस्याग्नेयोरनुपङ्केणा द्यास्या-  
त्वाः । नृहस्ततेरित्यादी सूर्यीयमन्ते पूर्वभागोऽनुषुद्धनीयः ।

४३० ७ अनु० १५] कृष्णवर्जुदोयतीचिरीयसंहिता । ७९।

( वाग्मीयेष्युकान्तहोमामिधनर् )

देवस्य लित्येतस्मिन्मन्त्रभागे प्रसवपदामिप्रायमाह—

“ देवस्य त्वा तुवितुः प्रसव इत्याह । तथितुपसूत एवैतं बहुता देवता-  
धिरमिष्टवि ” [ शा० का० १ प० ३ अ० ८ ] इति ।

बहुता भवेष प्रतिपाद्यामिरिति शेषः ।

सर्वैषधिरसमिष्येकद्वयत्वेन विघ्ने—

“ अन्नस्याच्छस्यामिष्टवि । अन्नस्याच्छस्याच्छवद्यै ( २ ) ” [ शा०  
का० १ प० ३ अ० ८ ] इति ।

प्रकारविशेषं विघ्ने—

“ पुरस्तात्प्रत्यञ्चमिष्टवि । पुरस्तादि पतीचीनमन्त्रयते । शीर्षोऽमि-  
ष्टवि । शीर्षतो सुव्यवस्थते ” [ शा० का० १ प० ३ अ० ८ ] इति ।

आसुट्टावातविषयवात्पवद्याकृष्णेषम् ।

गुणान्वरं विघ्ने—

“ आमुखादन्त्यवस्थावयदि । मुखव एवास्था अन्नार्थ दधावि ” [ शा० का०  
१ प० ३ अ० ८ ] इति ।

शिरेत आरम्भाऽनुलोभेन मुखपर्यन्तमेवावस्थावयेत्त त्वदः ।

मन्त्रोद्यमीन्द्रवृहस्तविशब्दात्तर्थं न्यावहे—

“ अस्त्रेत्वा सामराज्येनामिष्टवामीत्याह । एष वा अस्त्रे त्वदः । तैलैवन-  
मिष्टवि । इन्द्रस्य त्वा सामराज्येनामिष्टवामीत्याह ( ३ ) । इन्द्रियमेवास्ति-  
त्वेन दधावि । चृहस्तवेत्वा सामराज्येनामिष्टवामीत्याह । बहु तै देशान् चृह-  
स्तविः । चृहस्तवेनमिष्टवि ” [ शा० का० १ प० ३ अ० ८ ] इति ।

एष ओषधिरसोऽयोः सर्वोऽग्निना प्रेरितः । अतीत्रिशत्तमुष्टारम्भामिष्टवेन  
तेनैव रसेनामिष्टवति । एष वा इन्द्रस्य सर्वे चृहस्तवेः तत्र इत्यनुसंधेषम् ।

विघ्ने—

“ सोमश्चहाऽध्यावदामीयानि चात्मिगम्य उपहरन्ति । अमुमेव तैलौकमन्त्रवन्ते  
करोति । सुराग्नहाऽध्यानवदामीयानि च वाग्मूर्धयः । इमेव तैलौकमन्त्रवन्ते  
करोति । अत्यो दृष्टिर्व्यवामिष्टव्यते ” [ शा० का० १ प० ४ अ० ८ ] इति ।

पशोम्यन्पवदानीयानि हदपादीनि । हदपस्त्वग्नेऽवदानीयादिक्षुदेः । तानीदा-  
यामवत्तानि सोमश्चहाऽध्यमिगम्यः प्रस्त्रेण् । शिरआदीन्यनवदानीयानि । न

( वाजपेयोपतुकालहोमभिकानप् )

श्रीव्याख्यातिवदावि नसियोरित्यादिक्षुतोः । तानि सुराग्रहाच्य वाग्मृदूष्यो रथाम्भैः  
बीहवामिराजिभावं कृष्णदूष्यो वैरेन्द्रः प्रमच्छुतः । एवं सत्यमयीनु देवीष  
मानुषीय च प्रजास्थपयमिविको भवति ।

विषये—

“ विषाद्य कुर्वते वाग्मृतः ( ४ ) । हन्तिष्यस्यावरुप्ये ” [ शा०  
का० १ प० ३ अ० ८ ] इति ।

विषेषं मध्यनमादोहनं कलहो विषाद्यः । पानवश्यनहनायाभिनयं  
विषाद्य कुर्वते ।

सर्वत्रये स्तोत्रेषु कठिवषेषं विषये—

“ अनिरुक्ताभिः प्रातःस्तुते स्तुतेऽ । अभिहकः प्रजापतिः । प्रजाशति-  
राम्भैः । वाजवतीभिर्विष्यदिति । अत्रै वै वागः । अत्रेष्वावकाम्भैः । शिपिवि-  
ष्टवतीभिर्वृत्तिष्यत्वने । यज्ञो वै विष्णुः । वागः शिपिः । यह एव पशुपु  
प्रतिलिप्तति ” [ शा० का० १ प० ३ अ० ८ ] इति ।

अभिहकाभिर्व्यक्तेष्वदाकाभिर्जितः । साकल्येन तत्प्रहिज्ञो वकुपशक्य-  
प्राप्यजापतिरनिककः । वाजवद्वौपेषा कावो वाजवत्यः । शिपिविष्टवतीष्वेता-  
म्भवेः शिपिविष्टवत्यस्ताः सर्वाः सामवेदे व्रष्टव्याः । विष्टवतीष्वेता-  
सत्त्वत कलव्यापिनं यज्ञमाचते । शिपिष्वाद्यः पशुवाची । अतः शिपिविष्टवती-  
भिर्जितमयज्ञे वश्यु च विविष्टवत्येत ।

सामविषेषं विषये—

“ शृणुद्भवं प्रति । अन्तेष्वेन भिर्ये ग्रन्थति ( ५ ) ” [ शा०  
का० ३ प० ३ अ० ८ ] इति ।

अनित्यस्य स्तोत्रस्य मद्भवं साम वद्वृहद्वाषेत् । तेन यानेनैनं प्रजापाने  
भिर्ये संपत्तिष्वेते यज्ञस्यान्ते समाप्तैः प्राप्तिवदान्मवति ।

अत विनियोगसंश्लेषः—

“ वाजसहमिर्व्यक्तं होमो देवयनुक्तमात् ।

अभिपिष्टेष्वदाभिनं ते दश मन्त्रा इहोदिताः ॥ १ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्साधार्थाचार्यविशिते मात्रवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णव्युत्तेष्वीय-

कैचिरीपसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तप्रपाठके

दशाषोऽनुवाकः ॥ १० ॥

( अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रापातक एकादशोऽनुवाकः ) ।  
अभिरेकादशरेण वाचमुद्देजयदभिनौ इव्यक्ष-  
रेण प्राणपानानुद्देजयतो विष्णुहर्यक्षरेण श्री  
लूकानुद्देजयत्सोमभृतरक्षरेण चतुष्पदः पूर्ण-  
नुद्देजयत्पूर्णा पञ्चक्षरेण पृष्ठक्षिमुद्देजयद्वाता  
षडक्षरेण षड्हतनुद्देजयन्मरुतः सप्तमाक्षरेण सप्त-  
पूर्णाः शक्तिमुद्देजयन्वृहस्पतिरक्षरेण गाय-  
ब्रीमुद्देजयन्मित्रो नवाक्षरेण चिवृतः स्तोम-  
मुद्देजयत् ( १ ) वरुणो दशाक्षरेण विराजमु-  
द्देजयदिन्द्र एकादशाक्षरेण चिष्ठुभमुद्देजयद्विश्वे-  
देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुद्देजयन्वसंवर्लयो-  
दशाक्षरेण त्रयोदशः स्तोममुद्देजयक्षद्राघ्नु-  
दशाक्षरेण चतुर्दशः स्तोममुद्देजयज्ञादित्याः  
पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशः स्तोममुद्देजयज्ञादितिः  
षोडशाक्षरेण षोडशः स्तोममुद्देजयत्रजापातिः  
सप्तदशाक्षरेण सप्तदशः स्तोममुद्देजयत् ( २ ) ॥

( चिवृतः स्तोममुद्देजयत्पद्मत्वारित्यच्च ) ।

इति कृष्णाय जुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके  
सप्तमप्रापातक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

( अथ प्रथमेकाष्टै सप्तमप्रापातक एकादशोऽनुवाकः ) ।

द्वादशेऽन्नहोम उक्तः । एकादश उचितिमन्त्रा उच्यन्ते ।

फल्पः—“ अथ यज्ञमानमन्त्रास्थायोऽनितिवाच्यस्यप्रिरेकाक्षरेण वाचमुद्देज-  
यपदिति सप्तदश ” इति ।

पाठस्तु—

अभिरेकाक्षरेष्टेति । आधारयेत्पादिके सम्बद्धाक्षरे मन्त्रसंघ एकेकाक्षरतृत्यचा  
सप्तमन्त्रे पृष्ठिल्लिं तत्सम्बद्धयोद्दिग्न्यादयोः वाग्मीनुद्वयम् । अश्वविभवन्तर  
एकाक्षरो वैष्णवाक्षरप्रियक्षया वाग्मिनीज्ञं तनैकाक्षरेण मन्त्रेणाग्निर्वाग्नुज्ञायः ।  
व्याकरणानपादन्त्रेण माणात्मानात्मकेनाधिनोः पाणापादान्त्रेयः । एवमन्त्रेऽपि  
व्यक्तरादिमन्त्रा यथायोगमुच्चेष्याः । मन्त्राक्षरसंक्षयनुसारेण लोकवयादियो  
विशेषः । विवृत्तोष्मतानामुच्चा नवसंख्योपेत्प्रात्मकवज्ञयो द्रष्टव्यः । वयोद्वास्तो-  
मादादपि विसृष्टामुच्चामाग्निर्विशेषं तत्संख्यया द्रष्टव्या । एववृत्तिविभिर्विस्तु  
ता वा एवा उल्लिखयो व्याकृत्यामन्त्र इत्येताहशः पूर्वेवास्याग्निर्वाग्नपादः  
स्तोऽप्यमनीकर्णीयः ।

तत्र विनियोगसंशयः—

“ अहिः सम्बद्धाऽऽनुवाक उक्तिवार्ताच्चयेदमूः ।  
यजमाने रथेष्वेषु चापत्स्वध्वर्युरादरात् ॥१॥ ” [ इति ] ।

इति थीमत्साधाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृत्याग्निर्व-  
दियत्तिविशेषसंहितामाद्ये पथमकाण्डे सम्बन्धपाठक  
एकाक्षरोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

( अथ पथमपाठके सम्बन्धपाठके द्वादशोऽनुवाकः ) ।

उपयामगृहीतोऽसि गृहैँ त्वा गृहैँ भुव-  
नसद्विन्द्राय ज्ञाईँ गृहणाम्येष ते योनिरि-  
न्द्राय त्वोपयामगृहीतोऽस्यप्सुषदैँ त्वा गृहैँ  
सदैँ व्योमसदमिन्द्राय ज्ञाईँ गृहणाम्येष ते योनि-  
रिन्द्राय त्वोपयामगृहीतोऽसि पृथिविषदैँ त्वाऽ-  
न्तरिक्षसदैँ नाकसदमिन्द्राय ज्ञाईँ गृहणाम्येष ते  
योनिरिन्द्राय त्वा । ये ग्रहाः पञ्चजनीता  
येषां तिश्चः परमज्ञाः । दैवयः कोशः ( १ )

देवा० ६ अनु० १२) कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।  
( वाचोवेदोपसुलातिप्रायमन्तरिक्षानन् )

७१५

समुच्चितः । तेषां चिह्निप्रियाणामिष्मूर्जैरसम-  
प्रथमिष्ठे ते योनिरिन्द्राय त्वा । अपादै रस-  
मुद्देशसैर सूर्यरदिवैर समाख्यतम् । अपादै  
रसस्य यो रसस्ते यो गृहणाम्युच्चमेष ते  
योनिरिन्द्राय त्वा । अया चिडा जनयन्कर्त-  
राणि स हि घणिरुक्तर्थराय ग्रातः । स प्राय-  
देहरुणो यज्ञो अग्नेर स्वायो यज्ञनुवाँ तनुये-  
रेयत । उपशामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा  
जुर्णं गृहणाम्येष ते योनिः प्रजापतये त्वा (२) ॥

( कोशस्तनुवा तयोदया च ) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके  
सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

( अथ पथमकाण्ठे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ) ।

एकादश उन्नितिपन्ना उकाः । द्वादशोऽनुवाकाः । उप्यते ।

कल्पः—“ आययणं गृहीत्वा पञ्चैन्द्रानिमासाभ्युहाम्युदयामगृहीतोर्धं  
नृष्टं त्वा द्रुष्टदिलिपेताभिः पञ्चाभिः ” इति ।

तत्र प्रथमप्रपाठस्तु—

उपशामेति । हे प्रथमाविद्याह । त्वमुर्यमेन पूर्थिवौत्तिकेन परिष गृही-  
तोऽसि । एवं वा उपशाम इति पूर्वमुदाहतम् । यजुष्येषु यनस्तविषु मुहूर्मेषु  
स्वाप्तिवेनावस्थियमेन्द्राय पियं त्वा गृहाणि । एष स्वरपदेशस्ते स्थाने वस्त्रा-  
दिन्द्राय त्वामत्र सादयामि । एष इत्यादिः सादमन्त्यः ।

द्रुष्टदिलिपादिपदामिष्मायशाह—

नृष्टं त्वेत्याह । पवा वै नृन् । प्रजानामेवेन कूप्यते । द्रुष्टदिलिपाह । एव-  
स्तवयो वै कृ । कनसतीनामेवेन कूप्यते । मुहूर्मुहूर्मित्याह । वदा वै वल्लिपा-  
१०१

भवति । भ्रवनमगच्छिति वै तथाहुः । भ्रवनमैवेतेन गच्छति ( १ ) ॥ [ बा० का० १ प० ३ अ० ९ ] इति ।

नूचारसेषु सौदीति नूचत्तं नूचदृ० । एतेन यजुष्याठेन पञ्चानां पञ्चे तूष्येते  
स्थापित्वेनाभिविच्यते । यदा लोके वसीयान्धनातश्चो भवति तदा वै तु तुलनं  
स्थापितेन कुरसने भ्रवनमगच्छापत्वानिति जना आहुः ।

अथ द्वितीयग्रहणवन्तः—

उपयामेति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

तदेवापिमेत्य दथैव व्याच्छे—

“ अप्नुवदं त्वा षुतादानित्याह । अतामैवेतेन षुतस्य तूष्यते । व्योमतदवित्याह । यदा वै वसीयाभ्यवति । व्योमाभिविति वै तथाहुः । व्योमैवेतेन गच्छति ” [ बा० का० १ प० ३ अ० ९ ] इति ।

अप्यस्त्वादिगाठेन तस्मापितेनाभिवेकः । अमाहशस्य व्योमग्रहित्वं नाम  
वजायारोहणम् ।

अथ तृतीयग्रहणवन्तः—

उपयामेति । पूर्ववद्व्याख्ये—

“ त्रिधिविदै त्रात्मारिकात्मवित्याह । एवमैवेतेन लोकानां तूष्यते ।  
तस्माद्वात्मेषयज्ञी न केचन पत्यवरोहति । अपीति हिदेवतानां तूष्यते । नाक-  
स्त्रृद्वित्याह । यदा वै वसीयाभ्यवति । नाकमगच्छिति वै तथाहुः । नाकैवेतेन  
गच्छति ” [ बा० का० १ प० ३ अ० ९ ] इति ।

तस्मादयं याजेष्यगेनाग्न्यादिदेवतानामविप्रमधेऽभिविक्तं इति मवति । अद्वेष्टवा  
सामाज्येनाभिविक्तार्थीत्यादिमन्त्रेऽवग्न्यादीनां पञ्चत्साम्नायं तेन निपित्तेनाभिवेक-  
कस्थोकत्तात्त्वं पत्यवरोहति । अपि दस्मादेवतानां पञ्चेऽभिविक्तादेववदेव  
कृष्णि क्लृप्य यति मजादिवाहनाच्चापरोहति नावरोहिदिवि विभिः । अत  
त्रृष्णाऽप्यस्तम्ब आह—“ यावर्जीवे न केचन पत्यवरोहेत्तृहस्तिस्तेन ” वा  
ग्रीष्मवरोहणीयेन पञ्चेव ॥ इति ।

अथ चतुर्थीग्रहणवन्तः—

ये ग्रहाः इति । येऽप्तिग्राहकत्वा ग्रहाः पञ्चतनौनाः पञ्चजनेष्यो देव-

४८० अनु० ३२] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरिपसांहिता ।

७६७

( वाजपेयोपग्रन्थातिशालमन्त्राभिधानम् )

मनुष्यासुररक्षोपन्वर्देष्यो निषादपञ्चवेष्यो वर्देष्यो वा हिवाः । येषामतिमासाणां तिस आश्रेष्येन्द्रसीर्यास्त्यातिशासुरक्षणः परम्पराः प्रकृतयः । किंव येषां प्रभा-  
पेन दैव्यो दिवि भवः कोशो देवः समुच्चिदः सम्पद्यन्मुच्चीकृतो वर्षा-  
भिनुस्तः रुत इत्यर्थः । विविधानि शिष्याणि हनुस्थानीयानि पात्राणाणि वैष्ण-  
पेता विविधिपियास्ताहशानां देवामतिमासाणां पूरणायेषमन्तस्तदशमूर्जे बलपदं  
सोमरसं समग्रधीं सम्पर्गहृणामि ।

पञ्चजनीनवाच्चाभिषार्थं दर्शयति—

“ ये अहाः पञ्चजनीना इत्याह । पञ्चजनानाभेदेन सूपते ” [ बा० का० १ प० ३ अ० ९ ] इति ।

रेतेन मन्त्रपठेन निषादपञ्चमानां वर्णानां स्वामित्वेनाभिविष्यते ।

अथ पञ्चमघट्टामन्त्रः—

अपाभिति । हेऽतिभासा वो युष्माकं मध्य उत्तर्व चरमं ग्रहं ते तथाविष्य  
गृहाणामि । किंविषम् । अपां रत्नम् । उदकस्त्वैव सोमरक्षयेन परिणापात् ।  
उद्भूतं वयोऽन्ते जीवनं वा मस्य तमुदयसम् । सोमरसो हान्मूलो जीवनहेतुश्च ।  
अपाम सोधमसृता अभूमेष्युक्तवात् । सूर्ये( योऽस्य ) रतिः परिवाकहेतुर्यस्य वं  
त्रूपेरविषम् । बुद्धिकृत्वा ओषधय अतपेन पञ्चमन्त्रेऽन्यथा त्रृष्णाविक्षेन पूर्वेषु ।  
समामूलं गायत्र्या शुल्कोकात्सम्यवानीतम् । किंचापां रत्नः सोमवलिङ्गेष  
परिवास्तस्यापि यो रत्नः सारस्त्वाहशमुद्करतम् ।

स्वाभित्वं तेजोषुकर्त्तव्यं च भागद्यपाठेन भवतीति दर्शयति—

“ अपां रत्नमुद्मत्तिव्याह । अपामवैतेन रसस्य सूपते । त्रूपेरविषम् त्रमा-  
भूविष्यत्वाह सत्त्वाकर्त्तव्य ( २ ) ” [ बा० का० १ प० ३ अ० ९ ] इति ।

कल्पः—“ अथा विष्टा जनमन्कर्वराणीति कृपदश प्राजापत्यान्तोष्ट्राहान्मृ-  
हणाति ” इति । पठस्तु—

अथा विष्टुति । अपाऽप्य प्रजापतिर्विष्टा विशेषणात्र स्थितः कर्वराणे-  
तानि कर्पणि जनमन्त्सपादधन्वर्तते । यस्मात्त प्रजापतिर्विष्टीविमात्प्रकाशको  
भूत्वा वराय अवाय कर्वकतायोरुपीत्विलीणीं पार्वते भवति । दस्मात्त प्रजाप-  
तिर्विष्टो भज्ञुः कर्वकलस्य धर्मग्रो वारयिता सन्त्वयं परयस्यात्समीपं प्रवि उद्दे-  
त्कर्त्तव्यं प्राप्नोतु । यद्यस्मात्स्वायां वनुवां स्वकीये शरीरे तनुप्रस्पर्छरिमैत्रव-

प्राप्तविं, तस्माद्युपर्यं कलं प्राप्त्याम् इति देवः । एकप्रचार्या गुह्यावीर्येतस्य दिविः ।  
 क्षत्र च पूर्ववेद व्याख्यातः । अष्ट विनियोगसंस्कृतः—

“ उपेष्ठविद्यासंस्कृतं शृणु इति तादेव ।

वत्तरेणु चतुर्थेष्वया लक्षदश ग्रहान् ॥

मात्राप्रत्यान्वयगुह्यणाविमन्त्रा वादश वर्णिताः ॥ ११॥ इति ॥

विं श्रीभास्त्रयणाचार्यविरचिते वाचवीर्ये वेदार्थपक्षात्त्वे गुह्यव्याप्तिः—  
 दीप्तिविशीष्टतिहिताभाष्ये पथमकाण्डे तत्त्वप्रवाहके  
 हाइशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

( अष्ट प्रथमाण्डे सहजप्रवाहके अधोद्दोऽनुवाकः ) ।

अन्वह् बासा अन्विद्वन् अन्वद्वो वैधीर्णु पर्व-  
 तासः । अन्विद्वन् रोदसी वावशाने अन्वापो  
 अग्निहत जायेमानम् । अनु ते दायि मह  
 इन्द्रियार्थ सप्ता ते विभवनु त्रुचहतये । अनु  
 क्षत्रमनु सहो यज्ञेन्द्र देवेभिरनु ते नृचये ।  
 इन्द्राणीमासु नारिषु सूपत्वीमहमध्यवम् । न  
 संस्या अपरं चन अरसो ( १ ) वरते पतिः ।  
 नाहविन्द्राणि रारण सहगुह्येषाकपेक्षते । यस्ये-  
 दमप्येव हृषिः प्रिये देवेषु मन्त्रहति । यो जात  
 एव प्रथमो मनस्वाम्येषो देवान्कतुना पर्यमू-  
 पद् । यस्य शुभाद्वोदसी अर्थसेतां नृव्यास्य  
 महा स जनासु इन्द्रः । आ ते मह इन्द्रोरुद्युम्  
 समन्वयो यस्मारेत्त सेनाः । पतोति दिग्गुच्छ-  
 यस्य नाहुवोर्मा ते ( २ ) मनो विष्वद्रियतिव  
 चारीत् । या नो मधीरा भूरा दद्धि तज्जः य  
 दाङ्गे दातव्ये भूरि यत्ते । नन्दे देष्टे शस्ते

प्रपा० उअनु० १३] कृष्णयजुवेदीयतैतिरीयसंहिता ।

८९९

( काष्ठ्यकाल्पानुग्रहक्यामित्रादि )

अस्मिन्ते उक्ते प्र व्रताम् वयमिन्द्र सुवर्णोः ।  
आ तू भर् माकिरेतत्सरि ठादिग्रा हि त्वा  
वसुपति वसूनाम् । इन्द्र यत्ते माहिने दत्तम्  
स्तथस्मन्यं पद्मर्याद्य ( ३ ) प्र यन्ति । प्रदा-  
तारै हवामहै इन्द्रिया हविषा वयम् । उभा  
हि हस्ता वसुना पृणस्याऽपि प्र यन्तु वृशि-  
णादोत सुव्यादू । प्रदाता वज्री वृषभस्तुरा-  
चादच्छुभ्यि राजो वृच्छा सौमपावात् । अस्मि-  
न्यहे चहिष्या निष्यायो मयै यर्जमानाय शं  
योः । इन्द्रः सुव्रापा स्ववार अवामिः सुमु-  
दीको भवतु चित्तवेदाः । चार्धतो द्वेषो अवेदं  
हणोतु सुवीर्यस्य ( ४ ) पतेयः स्थाम् । तस्य  
वयरै सुमतो यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे  
स्थाम् । स सुव्रापा स्ववारै इन्द्रो अस्मे  
आराच्चिद्दद्वेषः सतुत्युयोतु । रेततीर्नः सच-  
माद इन्द्रै सन्तु तुविषाजाः । शुभतो कामि-  
मदेष । प्रो यस्मै पुरोरथमिन्द्रोष शूष्मर्चित ।  
अमीके चिदु लोकहत्याके समत्वे वृच्छा ।  
अस्माकं बोधि चोदितो नर्मलायन्यकेनाम् ।  
ज्याका आधि घन्वसु ( ५ ) ॥

( वरसा पा ते हर्षय सुवीर्यस्याम्बेकं न ) ॥

इति कृष्णयजुवेदीयतैतिरीयसंहितायो प्रथमाठके  
सप्तमपाठके ऋषोदद्वौडनुवाकः ॥ १६ ॥

६०० श्रीमत्साधगाचार्यविरचितभाष्यसंस्कृता— ( १ पर्याप्तकाण्डे—

( काम्यदान्वयासुरोनुवाक्यमित्तान्व )

( पाक्षयहृत्तर्त्वं अदाः परोक्षं वर्त्तिष्ठो भेदवामशन्मेत्याहै देवं सर्वितर्देव-  
स्थाहं क्षत्रस्योत्त्वं वाऽस्यारिकासरेषोपयामगुह्यतोभवे नुष्टदमन्तहै वयोदय  
॥ १३ ॥

( पाक्षयहृत्तर्त्वं अदाः विलुभवे त नः तर्वीरां पत्तयः स्पष्टैकेनाक्षात्  
॥ ५१ ॥

इति कृष्णयजुवैद्वीयतैचिरीयसंहितार्थो प्रथमाच्छके  
संस्कृतः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

( अथ पर्याप्तकाण्डे संस्कृतप्रपाठके वयोदयोऽनुवाकः ) ।

हादेष वाऽपेषवन्नाः तमापिताः । वयोदयो कर्म्मपात्पा [ पुरोनुवाक्या ]  
उच्यते ।

काम्येहिकाण्डे काचिदितिरेवपाम्नायते—

“ इन्द्रपात्प्राप्ते पुरोदाशपैकरदण्डक्षयात्ते निर्विद्युमात्काम इन्द्रमेवाग्न्यजू  
स्वेन भागवेदेनोप धारयति त एवास्ये तजावान्नुकाम्नरोति प्राप्त्येव भवति ॥ ”  
[ तीः का० २ प० २ अ० C ] इति ।

अनुकूलधाराक्षायजुवैद्वयन्त्युः, ताहाप्यकरणमानुकूल्यम् । विरोधानात्पारण-  
स्मृत्युर्व वादकैर्म् । इन्द्रोऽस्मै यजमानाय तजावान्न्ज्ञातिप्रभूतिवन्धननुकामेतिम-  
न्नुकूलान्करोति । वयोदयं आपत्त्वात्ती भवत्येव ।

तत्र पुरोनुवाक्याचाह—

अन्वाहेति । अहशम्य इच्छाम्य तमुच्चये । देवादयो वात्तास्ते च  
वायमानविन्दमनुलूप्यादिहतास्माननुष्टहीनुं पाप्तवन्तः । एवं वनान्योपधयः पर्वता  
वावदाने अस्मान्कामयमाने रोदसी धावापूर्विन्द्यावापभादिहतेति दोषना ।  
वोदा वाक्याति वेदुं वदनुकूल्याः । त च भेद आदरायैः ॥

अथ पात्प्राप्तमाह—

अनु त इति । पञ्च यष्ट्यम्य है इन्वं भेदे महते तर्वेभ्यो देवेभ्योऽस्तिकाम  
ते मुख्यं तत्रा तवेत्रु विष्ठं तर्वं हविर्देवमिरम्यादिमिरनुपायि अनुकमेण दीपते ।

१. उ. “तुल्यम् । स ताहश इ” । २. उ. च. “ह इ” ।

( कम्पयाज्ञायुरेत्तुवाक्यामिनानम् )

किमर्थम् । वृत्तहत्ये तु च वेदमनु ते त्वयिद्याय चलति इत्यर्थम् । न केवलं तृती-  
वायमनुसूत्य क्षत्रमनु त्वदीयं क्षत्रियत्वात्प्राप्तिमार्णं चानुकृत्य, तद्दोऽनु त्वदी-  
यत्वेव चलमनुकृत्य, नृपते वैरिपनुष्ट्यतिरक्तारशीङ्गपनुकृत्य, त्वयि यथोक्ताम्भुजा-  
नेष्टप्य ते तु पूर्वं पुनः पुनर्द्यित इति शेषः ।

इष्टचन्द्ररं विधते—

“ इन्द्राणी च रुद्रिवेदास्य सेनाऽसृतिवेद स्यादिन्द्राणी ते सेनाये देव-  
देव्याणीयेव स्वेन भगवेदेनोप धावति त्वेवास्य सेनाऽसृतिवेदि [ स० का०  
२ य० २ अ० ८ ] इति ।

असंशिता तीक्ष्णा न भवति( वेत् ) स्वकार्यक्षमा नैव भवेदित्यर्थः ।

तस्यापिद्यौ कंचिद्लभन्वितार्णं विधते—

“ बलवजानपीये सं नषेद्वीर्यवाचिष्टकमा न्येहत्वा बलवजा बद्धिहम-  
वादेवैनं न्यायमविवीय गा वेदपति ” [ स० का० २ य० २ अ० ८ ]  
इति ।

बलवजास्तुणविशेषाः । तानपि चोदकप्राप्त इत्ये तम्यवच्छीयात् । आधि-  
एकनाथधिकं पुरीर्णं पाता गौपैत्र देशे, न्येहचित्तरा यूर्वं करोति, ततो देशा-  
द्वलवजा उत्तयन्ते । देशां च बलवजामां चन्द्रवेदं पञ्चानां गवायेव न्यायम-  
पिनीष प्राप्य गा वेदपति लम्घयति । मतो न्यायः स्वार्थीनतया शिक्षिवत् ।  
यथा वेनवः शिक्षिताः पतिदिनमरण्ये मत्वा यत्र कापि पलायनलक्षणं चापलं  
परित्यज्य काढे स्वमृहयेवाऽस्मात्त्वनायासेन दुखन्ते यथा वा वर्णवदाः  
शिक्षिताः सन्तो रथादीन्स्वाविन इच्छानुसारेण वहन्ति, यथा सेनायाः स्वव-  
जातेन कार्यकारित्वं गोन्यायः । गा वेदपति गोशिवर्णं स्वार्थीनां कार्यकारि-  
त्वेन प्राप्यतीत्यर्थः ।

तत्र पुरीनुवाक्यामाह—

इन्द्राणीमिति । आमु नारिषु देवस्त्रीषु पध्ये सेनास्यामिभूतामिन्द्राणीं  
मुपत्तीं पतिज्ञतामहमभ्रवद् । अपरं च नाम्यदम्येकपरित्य, अस्या इन्द्राणीः पवि-  
र्जन्ता नहि परते नैव विषते ।

तत्रैव पार्वियामाह—

श्रीमद्भागवताधार्यविरचितभाष्यसंखेता— [ पर्याप्तकाण्डे—  
( वाच्याद्याज्यापुरोनुकाम्याभिशानम् ) ]

जाहृभिति । हे इन्द्राणि अहं सत्यमुरुदाकपेक्षेऽते त्वरितयविष्वं विना वं कवच्यन्तं देवं न रात्रं नैव कीर्तयामि । मस्य दमाप्यषष्ठु भवमिदं हृषिः तोष-  
पुरोदाशाविकं पित्तमिदं भूत्वा देवेनु भञ्जाते तत्त्वान्देवान्याप्नोति, तादेवोऽहृभिति  
दूर्बलान्वयः ।

इहस्तन्त्रं विचले—

“ इन्द्राप्य मन्युषते मनसते पुरोदाशाकेकादशकपातं विवेत्तत्त्वाये संपत्ति  
इन्द्रियेण वै मन्युना दनसा लक्ष्यामं अपरीन्द्रेव मन्युषन्तं मनस्तन्त्रं स्तेन  
भाग्येनोप भावति स एकास्मिन्निदिवं मन्यु षणो दधाति अवति तर्व संप्रा-  
वम् ” [ सु० का० ३ प० २ अ० ८ ] इति ।

मनस्तवे देवोपेताय, तेषामेऽप्युद्यो तं पथं तेऽप्युपर्युचे तति, इन्द्रियेण  
प्राणिपादादीनिदिवपाटवेन, पम्युना दैरिविषयकोपाधिकवेन, दनसा पलापनमील्या-  
दिवर्जनस्तेण दैर्वेण ।

तत्र पुरोनुवाचमापाह—

यो जात इति । यो देव इन्द्रो जात एवोऽस्त्रमात्र एव पथं देवानीं वन्धे  
मुख्यो मनस्त्वान्वैष्वदात्म भूत्वा कनुना वृत्तवपादिकर्मणा देवानन्यानन्यादीन्यर्थ-  
स्त्रवदतिकान्वयात् । यस्येन्दस्य दुष्ट्वाद्वलादैवतसी रात्रापुरित्यावभ्यतेतापदि-  
भीकाम् । भ्यह भय इति धातुः । अनासो हे जनाः स इन्द्रो नुम्यस्य स्वकीय-  
वस्त्रस्त नहा वहिमा शुष्पानवागिति त्रेणः ।

याऽप्यामाह—

या त इति । उग्र हे इन्द्राऽस्त्रमात्रे तदोत्ती रक्षणं यहोऽधिकम् । यस्त्वा-  
दृक्षणादस्त्रदीप्तिः लेनाः सदन्यवो दैरिविषयकोपमुक्ताः सत्यः सदस्त्रं सम्बग-  
दन्ता कीदा अकुर्वन्तरवत्ते नैवाग्न्यमनित्यर्थः । कृ ( किं ) त  
नर्येन्दस्य मनुष्यद्विवस्य ते तत्र बाहुवेदिष्टुत्वहृष्णादिरीसिः पताति तर्वेन्न प्रतारति ।  
ते षणो विष्वदिव्यमहामुखं सम्या विचारीम्या विचरतु ।

पूर्वोक्तमेवेहि कलान्तराम विचले—

“ एतामेष निर्वेष्यो हत्यनाः स्वयंपाप एव स्पादेवानि हि वा स्त्रस्मादपका-  
न्द्रान्वैष्वद हत्यनाः स्वयंपाप इन्द्रेष्व मन्युषन्तं मनस्तन्त्रं स्तेन भाग्येनोप  
भावति स एकास्मिन्निदिवं मन्यु षणो दधाति न हत्यनाः स्वयंपापो भवति ”  
[ सु० का० ३ प० २ अ० ८ ] इति ।

पर्षा० ७ अनु० १३] कृष्णयजुवैदीयतैचिरीयसंहिता ।

८४६

( कार्ययज्ञानुवाक्यमिथानम् )

यः पुरुषो रौमेण इन्द्र्यहान्यादिना पा हतमना नहविशः तन्त्रवर्षपाप एव  
भ्रान्त इव स्थान्, एवस्मात्युक्तवैदिवानीग्निदेवमनुचैर्योगि अपक्रमन्तानि । अथे-  
दानीमेव पुरुषो नशवितः स्वयं भ्रान्तो भवति वाहश इवामेव निर्विदेवि पूर्व-  
दानवयः । एतस्यापर्याप्ते पूर्वोक्ते एव याज्ञानुवाक्ये ।

इष्टधन्तरं विधते—

“ इन्द्राय पद्मे पुरोडाशमेकादशक्वालं निर्विदेवः कामेत दानकापा वे  
मजाः स्युरित्विन्दिवेव दातारः स्वेन भागदेवेनोप भ्रान्ति स एवास्मै दानकापाः  
प्रजाः करोति दानकापा अस्मै पला भवन्ति ” [ सं० का० ३ म० २ अ०  
८ ] इति ।

तत्र पुरोडाशाक्यापाह—

मा न इति । हे इन्द्र नोऽस्मात्स्यदीयाः प्रजाप्ति या भर्तीः कलहाधिनीभी  
कार्तीः । किंतु प्रकर्षेण दाश्वै इव्यं दत्तवते यजमानाय दातव्ये दातुं ते विद्यिं  
वन्धुरि चन्त्रं संचितमस्ति तदाभर तदाहर । आहत्वं च नोऽस्मन्यं दद्यि देहि । हे  
इन्द्र नव्ये नृत्वे देष्ये तदानसाधेन शास्त्रे वशस्तेऽस्मिन्नकर्मणि त उक्ते तदीये  
शक्ते स्तुतव्यां वर्यं प्रजापाम प्रकर्षेण प्रार्थ्यपापहे ।

तत्त्वेव याज्ञापाह—

आ तु भरेति । हे इन्द्र त्वपा तु भर भनवाहैव । एतत्तदाहते धने दा-  
किर्मेव परिष्ठात्तरव चा विभृतु । यस्मात्त्वा पसूनां वसुपतिरिति विद्या । कस्यविं-  
देव धनस्य पतिर्न भवति, किंतु सर्वेषाभिति विवक्षया पसूनां वसुपतिरित्यु-  
क्तम् । यस्मादेव विद्या तस्मादाहैत्यन्वयः । हे इन्द्र तत्त्वेषं भाविने भद्रीयं  
दत्तं दातव्यं पद्मनपस्ति हे इव्यं दद्यि तदानसाधाभ्यामुपतेन्द्र तद्वनमस्याम्यं  
प्रयन्ति प्रयच्छ ।

इष्टधन्तरं विधते—

“ इन्द्राय पद्मे पुरोडाशमेकादशक्वालं निर्विदेवस्मै वशमित्र सद्य पूर्व-  
देवेन्द्रियेव पद्मतारः स्वेन भागदेवेनोप भ्रान्ति स एवास्मै ए दापवति ” [ सं०  
का० ३ प० २ अ० ८ ] इति ।

पद्मे प्रदापयिते । यात्तस्यान्ते प्रदापयतीति भवत्ता वृ । यस्मा उत्तपत्तिं  
दतित्याहीते दामादाय वाऽप्यमण्डिः पुरेव प्रकर्षेण दत्तमित्येवं दातव्यं धनस्यत-  
पति तद्वने तत्त्वेन व्यवहितते । यस्तुतस्तु नेत्रं भ्रं, तदृशं उत्तपत्तिंदिविर्वतेव् ।

**तत्र तुरोनुवाक्यापाह—**

प्रदातारामिति । पक्षेण दातारं दातवितारविन्दं हविता युक्ता वयमाहवा-  
मह आद्यापापः । हे इन्द, उमावपि हस्तौ धनेन पूर्णस्व पूर्ण । तत्त्वौ मपाऽभिमुख्येन दक्षिणाद्दस्तारप्यच्छ, सत्यादप्याभिमुख्येन परप्यच्छ ।

**तत्र शार्वयमाह—**

प्रदातेति । पदाता पक्षेण दाता । एती वलवान् । दृष्टभोदिभवानां  
पवानां वर्षिता । तुरावाद् चावृणां शीघ्रमिभविता । गुरुष्टी यत्वान् । राजा  
दीप्यापापः । तुरहा तुर्वं हत्यान् । सापेषावा तोषस्य वाता । ईहशस्त्रवर्षिष्ठ-  
प्यज्ञे वर्हिति वेदो वलीदीर्घं अनिवाद्याऽपदिश्याधानन्तरे शं तुरकरो  
ज्ञेरनिष्ठिमोजपिता भव ।

**इहश्चन्तरं विषये—**

“ इन्दाप्य तुशाम्भो तुरोदायामेकादशकवाणं निर्विद्यप्रहयो वाप्यहृष्यमानो  
केन्द्रियेन तुशावापारं स्वेन भागवेदेनोप भावति स एवैन वायदेऽनप्रहयो भवति ”  
[ शं का० ८ पा० ३ अ० ८ ] इति ।

तुशाम्भो तुरु वावे । अप्रहृष्यभिरं राज्याद्वधाः । अप्रहृष्यमान इदानी-  
मेव भ्रश्यमानः । अप्रहृष्यभी भ्रशाविषयः ।

**तत्र तुरोनुवाक्यापाह—**

इद्द इति । अथविन्दः तुशामा तुरु वावा स्ववान्धनवान्वौधी रक्षणीः  
तुमुहीकः तुरकरो विश्वेदा अस्मद्बुद्धितकःस्त्रिचर्चर्याभिज्ञो भवतु । वाचताम-  
स्थान्धमानानां वैरिणां हेतो विद्वेषी स ईद्वोऽस्माकमभयं लक्षोतु करोतु ।  
वत्यतादाद्यर्थं तुशीमेस्य वैर्यमिभवसावश्यस्व पतयः स्वाम स्वाविनो भवेत् ।

**वाचयमाह—**

तैरस्य वयमिति । वयं विज्ञप्यस्य यज्ञसंबन्धिनहतस्येन्द्रस्य तुशावनुग्रहयुक्ते  
वित्ते रित्यता भवेत् । अपि ए भद्रे परमधङ्कले सौपन्ते भवःतमाप्नोद्विश्यताः  
स्थाम । तुशामा तुरु व्यापारं स्ववान्धनवान्स इद्वोऽस्ये अस्माकं हेतो वैद्यानारा-  
चिकूदूरवेन तुयोतु पृथकरोतु । कीदृशानामस्माकं सनुतः सेनुता हविदांतुमनि ।

**इहश्चन्तरं विषये—**

प्र० ७ अनु० १३] कुर्यायतुर्वदीयतैतिरीयसंहिता ।

६५

( काम्यवाल्यापुरोमुवाच्याभिशानम् )

“ हन्तो वै सदृशं देवताभिराकृतिं न स्यावृतमगच्छत्स पञ्चादतिष्ठापाचार-  
स्थापा एवैन्द्रेमेकादशकपादं निरवर्त्तेभिरस्मिन्द्विष्यमदधार्त्तकरी याज्ञायु-  
षाक्षे अकरोद्यो वै शक्ती तु एवं वज्जो भूत्या ऐन्यं सोऽभवत्सोऽधिष्ठेन्द्रः  
थ वा धृष्टयतीति स पञ्चापति युनक्षाचाचरत्स इत्यापतिः शक्ती अवै रेवती  
निरपिवीत यामया अपदाहाय ” [ तं० का० २ प० २ अ० ८ ] इति ।

पुरा कदाचिदिद्यो देवताभिरतराभिर्हि सहश आतीलदाधिपत्यरक्षणी  
व्यावृत्ति न ग्राहयन्त् । कधिदपि देव एवदीपं भूत्यात्वं नाङ्गी चकार । त  
इन्द्रः रित्यः पञ्चापतिष्ठापाचारगाम । त पञ्चापतिष्ठापाचार्यवृत्तिकामाय तस्या इन्द्राचारी-  
तात्त्वाद्विवेन्द्रदेवताक्षेकादशकपादं पुरोद्दार्यं निरवपत् । त पञ्चापतिः स्वयमिष्ठ-  
स्य यजमानस्य याच याज्ञवर्यवपकर्त्तत् । वैत्यैव यागेनास्मिन्द्वाचूतिकाम इन्द्रे  
क्षापर्यं स्थापितवान् । वस्तिस्यर्थं शक्तीच्छन्दता मुके देव कर्त्तो याज्ञवल्लु-  
क्षे अकरोद् । यद्यप्य यो व्यस्मा इत्येकैव शक्ती तथाऽव्यावृता तती तैव  
शक्ती याज्ञा पुरोद्वाचक्षणा च भविष्यतीति । ता शक्ती यज्ञतेषा । स एव  
एवं व्यावृत्तिकामिन्द्रिष्ठं भूत्या आधिपत्यरक्षणार्थ्याद्यैन्यं पकाशितवान् ।  
त वैन्द्रोऽधिष्ठापितवरभवत् । भूत ऐश्वर्यं याप्तः स इन्द्रः पुनरविष्ठिष्यमयुपा-  
शक्ती या प्रदक्षयतीति विचार्यं, तस्मान्तर्ये स इन्द्रः पञ्चापति पुनरुचाचारत् ।  
त पञ्चापतिः शक्तयां अधि अधिकतेव रेवती रेवतीनैः सप्तमाद् इत्येवामृतं  
विष्ठितवान् । किमर्थम् । शक्तयां उग्रत्वशान्त्या इन्द्रस्यापदाहाय च ।

ऐश्वर्योऽप्यराजकुमारत्वैरेष्योदाहृत्यर्थमप्यर्थमिष्ठिपिदानीं निष्ठते—

“ योऽस्त् अधिये सन्त्सहस्रसप्तमैः स्यात्स्या एवैन्द्रेमेकादशकपादं निष्ठते-  
द्विष्ठेन सेवन भास्मधेयोनोद धावति तु एवास्मिभिन्दिर्य दधाति ” [ तं० का०  
२ प० २ अ० ८ ] इति ।

यः पुमान्राजकुमारादिः भिष्या ऐश्वर्याद्वाढं सन्त्सर्थः सन्त्पि तदैश्वर्यस-  
पास्य तुमनैः साधारणैश्वर्यरहितैः प्राणिमिः सहशः स्यात्सप्तमै ददर्थमिष-  
ष्ठिः ।

वावेताभिष्ठि विद्याय याज्ञवल्लुच्ये विष्ठते—

“ रेवती पुरोद्वाचक्षणा भवति यान्त्या अपदाहाय शक्ती याज्ञवल्लुक्षो  
वै शक्ती याज्ञवल्लुक्षणे एवं वज्जो भूत्या इन्द्रे भवत्येव ” [ तं० का० २ प० ३  
अ० ८ ] इति ।

रेवत्याः पाठस्तु—

रेवतीर्थनवायः स्तुप्यादीऽस्त्वामिः सह मादपल्लयो हर्षयुकास्तु-  
विवाजा वद्यन्नोपेता: शक्वरीमापितद्वाहृत्यानिषदा आपो नोऽस्त्वाके स्मापिनीन्दे  
सुन्तवस्यस्तुत्य लिङ्गन्तु। वामिरज्ञः सह पर्यं क्षमेन्दः शास्त्रापन्त इन्द्रे स्तुत्यन्तो  
मदेष इष्ट्यापन् ।

शक्वरीः पाठस्तु—

श्रो व्यस्त्वा इति । अस्या इःङ्गायास्येन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरोभागे त्रूपं बलं  
योधवर्तत पक्षेण सुष्ठु पूजयत । कथं च तस्य पूजेत्युच्यते । अवयिन्द्रो त्रृत्वहा  
वैरिषाणी त्रृत्वस्तु संमानेषु सङ्गेः योज्याभिर्वैरिष्टैः तङ्गेः सति तंयोर्मे सति  
अभिके विदु हन्तु कामयमानेऽपि वैरिषि लोककृतिश्चति करोत्येव न तु चतु-  
र्थते । इत्थे च तस्य पूजा । तथा त्रृजित इःङ्गोऽस्त्वाकवितरस्यापूर्वये चोदिता  
वैरिषिता सन्धीषि त्रृप्तता तावदानो भवतु । अम्बकेन त्रृसिताना वैरिणी  
पश्वस्तु अविभित्य वर्तमाना र्घाकाः कुलित्वा च च नमनां नामन्तु त्रृट्यनिव-  
त्यर्थः ।

अत विजिष्येऽप्यसंग्रहः—

“ अनहानुज्ञवत्यैन्द्र इःङ्गाधीति तु ( विति ) तत्त्वरी ।

यो जातो यन्युपर्यैन्द्रे वा नो दातृष्वैन्द्रके ॥ १ ॥

यदा पश्वाग्न्येन्द्र इन्द्रः त्रृवाप्यसंपुते ।

रेवतीः श्रीपैदेन्द्रे स्वावृत्र मन्त्राष्टुर्दृष्टा ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमरणायणाचार्यविरचिते माधवीषे वेदार्थद्रक्षिणि रुद्रायज्ञवे-

दीयत्वैतरीषसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सत्त्वनपवाठके

श्रौद्धयोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दे निवारयन् ।

पुर्वर्धीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्भाजापिराजपर-

मेश्वरस्य श्रीवीरभुक्महाराजस्थाऽङ्गापरिपालकेन माध-

वाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशो लक्ष्यायज्ञवेदीयतैति-

रीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥ १४ ॥

५४६८ अनु० १) कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ८०७  
 ( राजसूयविषयानुपत्ताविद्याहकस्य राजसूयविषयनैक्षंतमन्वाणी चानिधानम् )

( अथ पथप्राप्तकेऽहम् पपाटकः ) ।

( तत्र पथमोऽनुवाकः ) ।

हरिः ॐ ।

अनुमरणे पुरोदाशमप्लाकपालं निर्विपति  
 ऐनुर्वेदिक्षिणा ये प्रत्यञ्चः हास्यांया अवशीर्णने  
 तं ऐक्षंतयेककपालं कृष्णं वासः कृष्णतूर्ति  
 दक्षिणा वीहि स्वाहाऽऽद्वुतिं त्रुष्णाण एष ते  
 निर्विपति भागो भूते हविष्यत्यासि मुशेममर्ह  
 हंसः स्वाहा नपो य एवः चकाराऽद्वित्यं चकं  
 निर्विपति वरो दक्षिणाऽऽप्नावैष्णवमेकादशक-  
 पालं वाप्नो वहि दक्षिणाऽसीकोमीवस् ( १ )  
 एकादशकपालं हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशक-  
 पालमृषभो वहि दक्षिणाऽप्नेयप्राकपालमैन्द्र-  
 दध्युषभो वहि दक्षिणैन्द्रामं द्वादशकपालं  
 वैष्णवेदवं चकं प्रथमजो वत्सो दक्षिणा सौम्यं  
 इशोपाकं चकं वासो दक्षिणा सरस्वतयै चकं  
 सरस्वते चकं मिथुनी गावो दक्षिणा ( २ ) ॥

( अशीकोमीव चतुर्सिद्ध्यज ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाहकेऽ-  
 हमप्रपाटके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

( अथ पथमकाण्डऽहम् पपाटकः ) ।

( तत्र पथमोऽनुवाकः ) ।

यस्य निःशतिरं नेदा या देवम्भोगस्तिरं जगद् ।

निर्विमे तनहु वन्दे विद्वातीर्थमहेभरम् ॥

( असूयविषयकुन्तलादिगात्मकस्य राजसूयविषयकीर्तिमन्त्राणां चाभिहानम् )

प्राप्ताणकेऽथाप्तये प्रसिद्धन्तराजसूयो निरुद्यते ।

द्वाविषयत्वमुदाकेषु विश्वत्वा राजसूयके ॥

अनेकानि प्रधानानि कर्मणि विहिनान्यथ ।

इभ्यां सौवासीनन्वाः काम्या मात्राभ्य वर्णिताः ॥

अहमेष प्रकाण्डस्ये कर्मणां इत्युत्तमवः ।

तत्त्वसंविषये श्रोत्रा मन्त्रा विषिष्टः सराः ॥

अनूष वाभिधीनर्थवादो वास्त्राण्डमसूचिरे ॥

संप्रदायविदोऽत्र वास्त्राण्डमसूचिरे ॥

वास्त्राण्डं वन्वक्यहस्यविषयात्मितीरिदम् ।

अनुवासणम्यन्तु कथितं सार्थवादकम् ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रथमं लायद्वासुपेत्रं कर्मदृष्टं विद्धीयते—

अनुभव्या इति । अनुरूपीभिर्जितादाः वीर्यास्या अविषानिदेवताऽनु-  
मतिः । “अपावास्या लिनीवाली वीर्यास्यनुपतिः” इति अत्रोः । “कलाहीने  
ताऽनुपतिः पूर्णं राका लिणाकरे” इत्यमिहानात् । सा चानुपतिरत्र देवता,  
पुरोदाशो ब्रह्मस्तिवेतदेकं कर्म । दक्षिणाभिधानेन वश्यवाग्निभ्यः कर्मभ्यो भिज्ञा-  
पिकारावगचात् । आस्मिन्कर्मणि पुरोदाशार्थं तण्डुलेषु विषयाणेषु प्रथियादी  
दिविः दण्डवस्याधात्मवधः स्थापितापाः शम्याशाः प्रथमे तण्डुलपित्तेण अव-  
शीघ्रमेऽप्तः प्रतिक्षेपते दण्डवस्यात्मवधं निर्क्षिदिवेतदाकं, विदिष्यपरं कर्म । पुरुषद्विजि-  
त्याभिपत्तात् । उपर्यां वात्तोऽप्त दक्षिणा । तत्र कृष्णतृणे कृष्णदक्षान्तम् । केषां-  
पित्तलाणां देवित्याप्त दक्षावामपुषेष्य मध्यममाणं एव काषायहरिद्रादिभी रजिलो  
मवति तेष्वामा भूविति कृष्णतृष्णत्वेन विदोषवदे । एतस्मिन्मुख्ये वास्त्रो विधाने  
कर्म दिवितम् । अनुवास्त्राणं तु प्रन्थान्तरे प्रथमकाण्डे पठस्यत्यमाहमपाठकरूपम् ।

तत्र प्रथमपाठकस्थाऽप्तदी पूर्वोदाहते कर्मविषयन्तुष्टं प्रशंसति—

“अनुभव्ये पुरोदाशस्याक्षात् निर्वेषति । ये प्रथमाः शम्याशा आवशीषन्ते ।  
ये नैकतमेकक्षात्मतम् । इमं वा अनुपतिः । इयं निर्क्षितिः” [ ना ७ का १  
प० ६ अ० १ ] इति ।

भूविद्वित्या । यज्ञलिङ्गो भूवादित्यवस्थादेष्या तद्योग्या वा । तथा ऽप्तभूवित्य-  
पाठनुपतिद्वितीयमुभिरुपा निर्क्षितिः ।

[पा० ८८ अनु० ११] कुरुयजुवैद्यैतैचिरीयसंहिता । ८०९

( राजसूयविद्यानुभवादियागडकन्य राजसूयविद्यनीर्जनन्दनाणो चामिकानम् )

पथाभिरप्स्वस्य नैकंतस्याऽनुभवादुत्तरकाते न्यायमात्रं पथान्यामध्यारं आ-  
पितुं पूर्वकांठं विषये—

“ नैकंतेन पूर्वेण यचराति । पाप्मानेव निकंति पूर्वी निरवद्यते ॥ ” [ चा०  
का० १ प० ६ अ० १ ] इति ।

लोके लग्नानां पुरुषाणामनिहं रोगं पथयं निवार्यं पथादिष्ठा चरीरपुहिः से-  
षायते तदद्वापि पाप्माने प्रतिकूडां निकंति पथयतो यागदानेन निवारयति ।

विधिवाक्यगतं का० लैक्यमनूद्य पश्चस्ति—

“ एककपातो भवति । एकधैव निकंति निरवद्यते ॥ ” [ चा० का० १  
प० ६ अ० १ ] इति ।

एकधैवकैव दयत्वेन । कपात्तवाहुल्ये हि दयत्ववाहुल्यं प्रत्यन्तेतति । तस्मि-  
दपानुभवनीकंतादिकपूर्वारम्भणीयास्थानीयापविवाह्यादशिष्टोमादूर्ध्वमनुहेष्यम् ।

तथाऽवाऽप्यस्तम्ब आह—“राजा स्वर्गकामो राजसूयेन यजेत् यद्याद्यात्तद्वास्ते  
वक्षिणाऽधशिष्टोमः पञ्चापवर्गः प्रथममहः पञ्च सहस्राणि यविवेद्यादि विशालम-  
भिषेचनीये विश्वानं दक्षयेद्ये दक्ष केशवपनीये विश्वाति व्युष्टिदिवाये पञ्च कांशस्य  
भूतावादि वा चत्वार्थभिषेचनीये प्रतिसंहस्राणीतराष्ट्रप्रहालि वहिं शतानि सहस्राणि  
वदातीति चहनुचक्राणां भवति । तथा दक्षिणा अविनयेद्याऽस्याहानि तक्षकाला-  
नि स्युः शेषमनुदिशति ओमूत आनुषतादिपिरहामिरन्वहं यजेत् पिंचलानुभदं  
पथादुत्तरद्वयं अवश्यात्यपति ये पत्यज्ञः शम्पामा अवशीयन्ते कं नैकंतेकक-  
पालमिति । अत चाऽनुभवासाध्य नैकंतेन यचराति ” इति ।

बीधायनोऽप्येतदेव विशादयति—“राजसूयेन यद्यपाणो भवति । पुरुस्तीत्का-  
स्तुपै षीणेयारै वैष्ये वा षीणेयास्या अवायास्येन हविषेष्वा दीक्षात् तस्य  
तिलो दीक्षास्तिल उपसदः सप्तम्या प्रसूतः संतीतव एव पादणीयोदीशष्टोपथ-  
तुष्टोऽपः सहस्रदक्षिण उद्दवत्सानीयान्तोऽयाहमेऽद्यचानुभवं निर्वपति इति । ऐष्ये  
प्रथमच्छुभाह मात्रम् यतीचत्र अवश्यात्यपति ” इति । “ ये मात्राः शम्पामा  
अवशीयन्ते तामध्यर्थः समोप्य संमुख्याऽनुभवं अपदहि । अथ ये शत्यज्ञः  
शम्पामा अवशीयन्ते तान्यदिपस्थापा समोप्य संयुत्य नैकंतं अपयति न  
इति च ।

८१० श्रीमत्सायंपात्रार्थविवरचितभाष्यसमेता— { १४४५ का ३०—  
( शक्तसद्विद्यानुपत्तिविद्याग्रहकस्य शक्तसद्विद्यवेक्षनं तत्त्वालो चाभिवाचनम् )

चीहे स्वाहिति । पचानकमेदाचामिधायकेन मुख्यदास्तेनेपेते एहो यन्त्र-  
काण्डे नैकंतया गविधिसंग्रिही वीहीत्यादस्त्वयो यन्त्रा आम्नायास्तेनां रितियों  
बोधापन आह-

“गाहूंस्ये सुषाहुर्ति जुहोति स्वाहा। इहुर्ति जुकाण इहि। अथ दक्षिणाया द्वारोपनिषद्कथ्य ताँ दिशं यमित यज्ञास्य स्वल्पतयिरिणं स्मरेण भवति यद्यो च तदेवदेवोल्पुकमुपसमाधाय। कुडाभ्यो परिगुण नैकैवं जुहोति एव ते निष्ठेभागो भूते हविष्यत्यसि युज्वेष्यःहसः स्वाहेति। अम लक्ष्यं वासः सुष्णाहुर्ति निदधायि। अथापि व्यालिष्यक्ष्य परास्य पात्रं निदधायनवेशमाणा आवन्यथ हस्यताऽप्यक्षास्त्वैतेवैक पथा यथोत्तमेत्य गाहूंस्ये सुषाहुर्ति जुहोति स्वाहा नपो य इदं चकारेति। अथाऽन्यपदेव तत्स्थां करोति येनैव ददाति” इहि।

हे गर्वस्तुत्य स्वाहा । तुभ्यं इच्चाहुर्विं जुषाणः सेवपानो दीहि दक्षिणां दिशं  
जिगदिष्टुभिरस्पाभिर्विगतो भव । याऽस्माननृत्याय बाधिष्ठाः ।

कृतज्ञानविधायके साधनोंदेशनुभावगे पर्योक्ताहुतिविविच्छन्दयतिरेकाभ्या-  
पभीषते—

“दद्वात्वा याहेष्व ईचः ( १ ) रुद्रो भूत्वाऽभिरसूत्याम् । अथवै च  
यजमानं च इन्याश् । यीहि सवाहाहुति जुषाण इत्याह । आहुत्यैवैर शमयति ।  
नाऽप्तिमाल्यज्वर्णं यजपानः ॥ [गा ५ का १ प ६ अ ३ ] हति ।

यथादि रुद्रः कूरदेवः । “रुद्रो वै कूरः” इति श्रुतेः । अभ्युपज्ञन-  
कोरादिनेवारणाप जहयादित्यध्यं ।

दक्षिणामेहत्यकंवयनं विधते—

“ एकोल्पुकेन पूर्णि । विद्या निकटे प्राप्तयम् ॥ ” [ भा० का० १ ] पृ० ६ अ० १ ] इति ।

द्वाष्टुकेन युका इत्यध्याहारः । निर्जीवरेकोस्मुकप्रियत्वच्छर्थवादान्तरगते दिश-  
द्वेन संभवते ।

दक्षिणपश्चिमयो रथान्तरे चापल्लन्दिनिर्वृत्तेन विधते—

“ इसी दिशं पथि । एवा वै निर्कल्पे दिक् । स्वायमेव दिशि निर्कल्पे  
निरपदपते ( २ ) ” [ शा० का० १ ष० ६ अ० १ ] इति ।

भीत्रस्योत्सक्तस्य रथापनाय देहे। विचर्षं विचर्षे—

४१।०८।अनु० १] कृष्णयजुवैदीयतोचिरीयसाहिता । ८१

( राजसूयविदयानुवतादियागाहकस्य राजसूयविदयनैर्केतपन्नाणां चाभिषेनह )

“ स्वरूप हरिणे जुहोति पटरे वा । एतै निर्केत्या आपतन् । स्व-  
एवाद्वयत्वे निकैर्ति निरवद्वयत् ” [ बा० का० १ प० ६ अ० १ ] इति ।

इरिष्युप्रस्त्रेत्वं, तच्च स्वरूपं स्वरूपिष्य, च तु वदः कुतभिदाद्यादेवाः  
पक्षिसाः । पदातः स्वरूपिष्यं भूतित्रन् ।

. द्वितीयमन्त्यस्थायपर्यः—हे निकैते पाप्यदेवते, एव एकक्षणात्पुरोदाशस्तप  
माप्तः । हे भूते स्वकैर्यमगे परितोषेणास्पदीयेष्यर्थहेतो त्वमिदानीं इकि-  
ध्यत्यस्ति । अत इमं यज्ञमानमेहसो द्वारिष्यपदाद्यापान्मुञ्च । अत साहाकारो  
बीधायनेनाभ्युहितः ।

निकैविमुदित्य व्रत्यक्षमेव मार्गं रामर्पित्विवेत्पद्मन् इत्याभिप्रेय व्याप्तहे—

“ एष ते निकैते पाप्य इत्याह । निर्दिशत्येत्नाम् ” [ बा० का० १  
प० ६ अ० १ ] इति । भूतिवेदेन निकैतिपराम श्वस्याभिषायवाह—

“ भूते हविर्वैत्यस्तिवाह । भूतिवेदावत्तेऽते ” [ बा० का० १ प० ६  
अ० १ ] इति । पाप्नोतीयर्थः ।

यत्वसामर्थ्यात्सर्वथा भुज्यतेर्वपुष्पितापं इर्हीयति—

“ भुज्येष्यद्वहस इत्याह । अरहत् एवेने भुज्यते ” [ बा० का० १  
प० ६ अ० १ ] इति । चोदक्षणां जुडा होप्रवृत्तिर्द्वये विषये—

“ अहृगुहाभ्यो जुहोति ( ३ ) । अन्तव एव निकैर्ति निरवद्वये ”  
[ बा० का० १ प० ६ अ० १ ] इति ।

अन्तव एव हस्तायेव निकैविष्यमसारिवदान्मनसि ।

भूत्यज्ञात्यो विहितां दक्षिणा पश्यसुरि—

“ लक्ष्मी वातः लक्ष्मीतुम् दक्षिणा । एवद्वे निकैत्ये त्वाम् । रूपेष्व निकैर्ति  
निरवद्वयते ” [ बा० का० १ प० ६ अ० १ ] इति ।

राक्षसमतिः पाप्तुर्वाया निकैवद्वहः लक्ष्मयतः ।

पृष्ठमागदशीनरहितं पत्यागमनने विषये—

“ अपवीक्षमायन्ति । निकैत्या अन्ताहीये ” [ बा० का० १ प० ६  
अ० १ ] इति । अदर्शनायेत्यर्थः ।

तृतीयमन्त्यस्थायपर्यः—यो गाहनत्य इदमस्यापिवीहीति चत्वेत्र शापितव-  
नुडानं दथेष्व चकार, वस्त्रे स्वाहा इविद्वयं नमस्कारस्य कृदः । विषये—

८१६ श्रीमतीर्थाचार्यविरचितमाध्यसंस्कृता— [१५४४ का ४३—

( राजसूयविवाहानुसत्तादिवासांशकर्णेय राजसूयविषयने अंगमन्त्राणां चाहमिदानम् )

“स्वाहा नैमो य इदं चकारेति पुनरेत्य गाहैषत्य शुहोति । आहुरयैव नष्ट-  
स्थन्तो भाहैषत्यम् ॥४३॥” [ शा० का० ३ प० ६ अ० १ ] हैति ।

भैक्षणपचाराद्यैव लभ्यात्प्रसरस्याऽनुभवहृषिवः पचारं किष्टते—

“आनुष्टतेन पचते । इथं वा आनुष्टिः ( ४ ) ; इष्टेवास्मै राज्यवनुष्ट-  
त्यते ॥” [ शा० का० ३ प० ६ अ० १ ] हैति ।

सुधैस्थातचाया भूषावेषमनुमातिंशब्दोऽन्वर्थं इत्यमिषायः ।

नदं सूक्ष्मिकाया गोदौनि॑ वर्णं संहिते—

“सेनुदेविणा । इष्टेव येनुं कुरुते ॥” [ शा० का० ३ प० ६ अ०  
१ ] हैति । इमेवोनुभवित्यम् भूषिष्टव ।

आमुष्टद्विभिरामिरिव यदुदाहयं तैकस्मिन्देवमुष्टिवादानुष्टवाद्याक-  
षण ॥४४॥ नन्तरेष्वनुष्टेयानादित्यादिन्त्यम् मुख्यान्यायान्विषये—

आदित्यं चक्षुमिति॑ । गोदौ वरदेवि॑ सूक्ष्मकारेणोदाहतवाद्यै॒ गी॑ । वही भारताही॑  
कलिकद्युग कष्टमः सेचनसम्यः सोष्टद्या आमेषै॒द्वाष्टद्या हृषिष्टमुष्टेत एको यागम-  
षेन्द्रासमेष्टदेवतीम्बिमिहृषिनिषुक आमेषण्टक एक एव यागः । सरस्वती-  
करत्वदेवताम्बर्हृषिष्टमां युक्तो याग एकः । तदेवमादित्यादित्यः सम संप्रयन्ते ।  
आदितिदेवताकं कर्म प्रशंसति—

“आदित्यं चक्षु निर्विषयि॑ । दम्भीष्टेव पञ्चास्वमिष्टिष्टवै॒ देवीष्ट च वानुष्टिष्ट  
च ॥” [ शा० का० ३ प० ६ अ० १ ] हैति ।

अनुष्टिष्टानुष्टमूषिः । अत एव राज्यमनुष्टवद इत्युक्तं भवति । आदितिदेव-  
मुष्टमिष्टिष्टमिष्टेय देवीष्ट पञ्चास्वमिष्टेकं दर्शयति । अतः पूर्वराज्येन तद समु-  
षिष्टत्योऽप्यमिष्टत्युच्यते । ऐहस्य “गोदौनि॑ वर्णं संहिते—

“वरो दृष्टिणा । वरो हि राज्यस्तमूर्द्ध्ये ॥” [ शा० का० ३ प० ६  
अ० १ ] हैति । वरः ऐशो गोस्तस्य राजसूहाहत्यादात्मत्वम् ।

अमिष्टिष्टां चै॒ तृष्णवदवै॒स्तुति—

“आप्तादेष्टदेवकादनकपाठं निर्विषयि॑ । आप्तिः सर्वा॑ देवताः ( ५ ) ।

दिव्यमूषिः । देवतामैव पञ्च चावहन्ते” [ शा० का० ३ प० ६ अ० १ ] हैति ।

( राजमूषविषयानुन्तरादियामादकस्तु राजसुविषयनिर्कलमन्त्रायाः ॥ शुद्धायजुं )

अतः सर्वदेवतारूपत्वम् यतोपपादितम् ॥ ते देवा अस्ति इति । संत्पद्धतु । तस्माद्ब्रह्मः । आग्निः सर्वादेवताः ॥ " हति । पूर्णपूर्णतात्पूर्णतये ॥ ते देवा विस्मयते उपर्युक्तं प्राविश्वान्तस्तु दाहुराग्निः तत्त्वं देवताः ॥ हति ।

फलव्यापित्वायज्ञस्य विष्णुत्यम् ।

भ्रमेदिव्योऽथ पीतिकरं वाहिर्वृषभनार्द च दीर्घयनि—

" वापनो वही दक्षिणा । पद्मही । तेनाऽप्येवः । पद्मामनः । तेन वैष्णवः समूदधै ॥ [ आ० का० १ य० ६ अ० १ ] हति ।

अश्विषोमीषस्य वैरिष्वालित्वं यजन्वान्मन्त्रात्मात्माण्यो वृद्धधर्मात्मणे च यत्तिर्युक्तियिषेत्य ॥ ५५ह—

" अश्विषोमीषकादशकालं निर्वपति । अश्विषोमीषपूर्णां च १०८ दृष्टवह्निः । यदश्विषोमीषयिषेकादशकालं निर्वपति ( ६ ) । चार्दमेव विभित्ते ॥ [ आ० का० १ य० ६ अ० १ ] हति ।

दक्षर्वं चानुष्ठेव मूला विजयाय पर्याप्तं भवति ।

हिरण्यस्य समूचिदेहतुर्वं सोकपसिद्धेव दीर्घयनि—

" हिरण्यं दक्षिणा । समूदधै ॥ [ आ० का० १ य० ६ अ० १ ] हति । मुख्यजात्माणतेनेऽप्येण सह विकलिपत्तैन्द्राद्यं प्रस्तौति—

" १०८ दृष्टवह्नि इत्या । देवताभिषेदिदेण च व्याप्तं । न एवमेष्वामेकादशकाल १११४ । ते निरवत् । तेन यै स देवताभिषेदिदुर्धं चाचारुः ॥ [ आ० का० १ य० ६ अ० १ ] हति ।

व्याप्तं ध्युदो विष्णुकोऽप्यत् । विष्णवे—

" यदैन्द्राद्येकादशकालं निर्वपति । देवताभिषेद तेनेऽप्तिं च यजन्वान्तोऽवरुन्ते ॥ [ आ० का० १ य० ६ अ० १ ] हति ।

देवदूषधीत्यर्थं गुणदूषधियेतद्यैषति—

" अप्तमो वही दक्षिणा ( ८ ) । पद्मही । तेनाऽप्येवः । पद्मायः । तेनेऽप्तः समूदधै ॥ [ आ० का० १ य० ६ अ० १ ] हति ।

एकस्मिन्यामे विहितं हृषीद्वयं गोगतं गुणदूषये च मृथंकयैषति—

" अग्निप्रयत्नाकालं निर्वपति । ऐश्वं दृष्टिं । यदाशेषो भवति । अग्निर्वयं प्रज्ञमुखम् । यश्चनुष्ठेवाद्यं पुरस्तादत्ते । पर्यन्तं दृष्टिं ( ८ ) । इन्दिप्रमेवात्मकं ।

२१४ भास्मसाधणाचार्यविरचितभाष्यमैता— [१पथमकाण्डे—

( एतमूलविकाशुपताविदाग्रहकर्त्य राजसूयविदयनेकतमन्त्राणी चाग्निवालम् )

करमो वही दक्षिणा । यदही । तेनाऽऽशेषः । यदत्थः । तेनैवः समृद्धये ॥

[ ना० का० १ प० ६ अ० १ ] इति ।

भक्षिमन्तरेण वज्रस्याद्युतेरपेण्यशास्त्राद्यर्थे, तादशाश्रिः प्रथमहविप्रदानेन  
वायस्याऽऽशाद्यादेव ताहार्थं प्रूपवासमनि ।

हविर्द्वयी( च )ये दक्षिणाद्युते भूयमेष्टेऽपि कर्मकर्त्वस्त्रिद्यध्येयाद्यपात्री  
तंचरूपां विद्यातुं वस्त्रीति—

“ पादपीर्वं पदा ओषधीनामहुतानामाभ्यु । वा॒ः पराभवनु॑ ” [ ना०  
का० १ प० ६ अ० १ ] इति ।

पादपीर्व ओषधीनां तंचनिधन्य इति ज्ञेयः । विषनै—

“ आपर्यन्तं भवति हुताद्याय । पश्चात्तस्यापराभावाय ( ९ ) ” [ ना०  
का० १ प० ६ अ० १ ] इति ।

तदिष्टन्तवे लिपदस्यैन्द्राप्रस्थेतास्थानेन जपेहेतुर्वं दर्शयति—

“ देवा॒ वा॒ ओषधीप्राणिष्यु॑ । वा॒ इन्द्राशी॒ उद्दग्यताम् । वावेत्पैत्राश्र्वं  
द्वादशकरालं निरकृष्णावाय् । पैत्रेन्द्राशो भवत्युक्तिर्थे ” [ ना० का० १  
प० ६ अ० १ ] इति । शास्त्राद्यान्येन कपालसंरूपा॑ पश्चासदि—

“ द्वादशकरालो भवति । द्वादश गाता॑ः तंचत्सरः । तंचत्सरेणीवास्या॑  
अच्छब्दरूपे ” [ ना० का० १ प० ६ अ० १ ] इति ।

वैधदेवत्यन्ते रुचिहेतुरिष्टेतद्दर्शयति—

“ वैधदेवत्यर्थमेवति । वैधदेवं वा अच्छम् । अच्छेवास्यै स्वदद्यति ( १० ) ” [  
ना० का० १ प० ६ अ० १ ] इति ।

प्रथमवस्य अनिष्टपात्राद्यत्तोऽक्षया॑ समृद्धिहेतुस्त्रिविद्याह—

“ प्रथमलो॑ वरलो॑ दक्षिणा॑ समृद्धये॑ ” [ ना० का० १ प० ६ अ० १ ] इति ।

सूतीष्ट्रहविषः सोदेवतापाः॑ स्वकिरि कारणमाह—

“ सौम्यरूपामाकं चक्रं निर्देशति । सोमो वा॑ अकृहपत्यर्थ राजा॑ । आह-  
उपच्यमेवास्यै स्वदद्यति ” [ ना० का० १ प० ६ अ० १ ] इति ।

प्रथमवस्ये॑ सोदाय॑ वात॑ इति॑ भुविमेष्टिसंधाय॑ दक्षिणा॑ पश्चासदि—

प्रथा० ८ अंक० १) कृष्ण जैवदीयतैनिरीयमहिता । ३ ८५

( राजसूयविवाहनुपादियावाक्यस्य राजसूयविवाहनैर्भृतमन्तर्गतं चाभिधानम् )

“ बासौ दक्षिणा त सौम्यहि हि देवतया बासः समुद्धि ” ॥ ५० ॥

का० १ प० ६ अ० १ ] यहि ।

( + समुद्धिहेतुस्येन त्रिस्वतीत्रिस्वती चक्रपिण्डाद्विषणा ३ च प्रवर्गं सुन्ति—

“ सरस्वत्यै चर्हं निर्वपदि । सरस्वते चरहम् । पिथुनमेवावहमि । पिथुनी  
गंवौ दक्षिणा समुद्रयै ? ” [ भा० का० १ य० ६ अ० १- ] इति ।

अब दृष्टिदेवतासंबन्धानामप्रमुखोऽधिकताद्यागेष्वव्याधिक्षयशाङ्कुभ्येवात्प्राण-  
पाणसंख्यां विचारेत् प्रस्तौति—

“पति वा एष यज्ञमुखादेवध्यः । योऽस्मैदेवताषा पति न [ त्रिः का० १ प० ६ अ० १ ] इति ।

एति पृथग्भवति । अपमाणुनीपर्यः । वक्षयावागपकरेषाम्भ्रह्मदस्त्रैरुप्यापक-  
त्वाचत्संख्याप्य । अपगन एवाद्विसकाशादप्यगः । योऽभ्येरवगच्छति त । पश्चम-  
त्वाद्वज्ञपारम्भादवृष्ट्या यज्ञसमाप्तेषापकरेषां विधते—

“अहापेतानि हर्वीदिषि भविति । शाहाक्षरा मापन्ति । गायत्रेऽप्तिः । देवैष  
यज्ञमुख्यादच्छा अस्मैदतापि नैति ( ११ ) ” । [ च० का० ३ प० ६  
अ० १ ] इति ।

ग्राम्यकथा अप्रेक्ष मुख्यत्वेन सहोत्रन्तवलक्षणः संक्षयः । देवेन देवी  
हृषिः शब्दवर्त्यरान् कर्मणापद्धतेन पञ्चपारम्भसमाधिभ्यापाद्धिदेवतापाप्त  
मन्त्राति । ततु विभिन्नादेवकृतिहृषि विनियोगसंबंधः—

आद्रावानपत्ते तरुण पद्धेऽनैकं तयव च ।

શીહીયાદ્યાસ્તપો પન્થા વિનિષેગસ્ત પર્યંતો ॥

बीष्मेष नव इत्प्रियराजिष्ठ हयते ।

सहैवाऽन्तर्विनाशी यामः पथप रिताः ॥ इति ।

ଅତ୍ୟନ୍ତ ଧୀର୍ଜନା ।

चतुर्थांश्चाप्यस्य चतुर्थं पदे विनिषेदम्—

राजस्त्रेऽनपादि देवनादि च ते दमे ।

मुख्ये उत्तीकमलयस्वं स्थानाद्यः प्रक्रियेक्षयतः ॥

— चन्द्रिकामनगरे ल. पुत्रक एवं + इयमवत्सरीण इति अद्वा। इसमि विनाशी च ।

८५६ श्रीमत्यापणि चार्यविरचित साध्यसमेतादि । ( पंथमेकांशे ।

( राजसूयविषयानुमताविद्याग्रहकस्य राजसूयविषयान्मैत्रतमाणाणी चापिणामम् । )

यागानां राजसूयत्वादङ्गित्वं कल्पत्वतः ।

देवनाथकर्त्त यतदङ्गं कर्तवयो यजेत् ॥

राजसूयपकरणे पागसूपा अनुमत्यादयो यैहृषिः श्रुताः—“ अनुष्टुपै पुरोडाश-  
महोकारादं निर्विवि ॥ ” “ नैक्षत्रेककपादम् ॥ ” “ आदित्यं चर्णं निर्विविति ॥ ”  
“ आपादेष्यविषेकादगकपादम् ॥ ” इत्यादयः (इति) । यजेत् इष्टस्तथा एव-  
दोऽपि श्रुताः—“ आदित्यो महां गभिरीमालभूते यात्तर्णी पूर्णिं पष्ठौहीन् ॥ ”  
इति । महां शिरां गुले स्तनम् केत्यर्थः । तस्या आदित्येष्वता । पूर्णिरस्त्रियनु-  
शस्या यल्लो देवता । पात्रता बृहस्पतिरुपेण पृष्ठे भारं वैहु शक्तिर्मविति  
वावद्यस्तको ‘पष्ठौही’ । एवमनिषेचनीयादयः सोमयामाः श्रुताः । तथा  
ष्वेतकेवत्ताणी होत इत्यादयो दर्शितोऽपि श्रुताः । यजेत् इष्टिष्ठुतो-  
ष्टुपित्तोमात्पत्तुर्विद्या पागसूपा एवमयामसूपा अपि शून्यादयः श्रुताः—“ ष्ठौही  
दीविति, अक्षीर्दीविति, रात्रेन्द्र्यं जिनाति, चौनःशोपमारुप्यावदते ॥ ” इत्ये-  
वद्यादयः । तत्र यागा वथा पुरुषास्तथा देवनादिनामपि पुरुषत्वं पुकं,  
प्रकरणपाठेष्वोपयत्र सप्तनत्वादिति पात्रे त्वम्—ताजा स्वाराज्यकामो राजसू-  
षेन यजेतेत्यजात्मयात्मत्वाच्यायो भावतावां धानुवाच्यो यागः करमम् । राज-  
सूयशब्दापत्तिच्छार्थत्वाच्चागतामानाविकरणेन तत्त्वापदेयं भवति । तथा तति  
राजसूयेन यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति चाक्याद्येष्वसाचात् । अनुमत्यादीना  
यागानामेव कल्पत्वत्वादङ्गित्वं, तस्मिन्चौ शून्यमात्पत्तो देवनादिकं पागाङ्गम् ।

इत्यसाध्यापत्त्वं वथपत्तादे चिन्तित्वम्—

ता किमस्यनुपत्त्वादौ न वाऽस्त्विक्षिन्युपकरणम् ।

संवर्त्तयोपकरणो नेत्रो द्वारस्तोपात्रं सा भवेत् ॥

अनुष्टुपै पुरोडाशवष्टाकपादं निर्विवौत्यादिनां राजसूये दर्शयौपांचासेहिविल-  
हयो चहृष्यो विहितास्तास्वारम्भणीयादीति न वेति संदेहः । दीक्षणीयादिवदनु-  
मायादीनामन्याङ्गत्वामादात्मोमयागवत्सर्वात्मामङ्गित्वेनोपकरणसंभवात्तद्विरेणा ॥३३-  
मध्यणीयाऽस्तीति पूर्वः दक्षः । चत्वर्पिङ्गम्भूता अनुवत्त्यादयस्तथाऽप्येकैकस्या इति  
पृथग्नारम्भो नाहित । अन्यथा पदानेष्वाशेषादिष्वन्दारम्भणीयाचाः च दृक्त्वोऽ-  
नुष्टानं प्रसन्नेत । अथोच्यने । पदानानां वर्णायामेयादीनां संवर्त्तय दर्शयौपांचासे-

प्र० १०८ अनु० १] कृष्णायजुद्विष्टतैनिरेयसंहिता । ११५

( राजसूयविषयानुवादियागाहकस्य राजसूयविषयनैकतमन्वाणी लाभिषानम् )

हित्वाचस्पेक आरम्भ हति, वर्ष्णवापीहिपशुसेयदर्भिहोपुरुषगामनेकेऽपि वशानानां संघस्य राजसूयस्वात्संघस्योपकमोऽस्तु । न चासौ संघो दद्यापूर्णमात्रविलिप्तिवेन तत्राऽप्यभवणीयाऽप्यकाङ्क्षेत । अस्ति चापापरः सर्वारम्भार्थो यागः । अग्निष्ठो वयमेष ज्योतिष्टोपवाहृष्टिः ज्योतिष्टोपाकान्तरसंरथाभेदक्षमस्यमिष्टोपस्याऽप्यमनावाहात् । तस्मादनुवत्यादिविष्टिवारम्भद्वारलोपास्ताऽप्यमनीया न भवेत् ।

तत्वेऽपि तु विषयवादेऽप्यचिन्तितम्—

वासो वासं समुच्चेदयाहार्येण दा न वा ।

अविरोधात्मत्युच्चेष्ट न कार्यक्षयादिरोधतः ॥

आग्रवयो भूयते—“ वासो दक्षिणा, वासः प्रथमजो दक्षिणा ” इति । वदेवत्मारुतेनाभ्याहार्येण ताह विरोधात्मत्युच्चेष्टित इति एवदः पूर्खपश्चः । एककार्यत्वेन विरोधिवाच तमुच्चयः, किंतु भाष इति राजाग्रहः ।

अवैवायिकिनितम्—

अभ्याहार्यस्य धर्मेऽपि न कार्यः किप्तोऽथवा ।

न वद्यमैतव्यो भैरवं ताप्तनत्वप्रमुकितः ॥

सम्पर्यन्वाहार्येष्टमील्लाकल्पसूत्रफार उदाजहार—“दक्षिणसहस्र उपहारेऽपि इति संप्रेष्यति ये जात्याणा उत्तरतत्त्वाभ्ययान आह दक्षिणत एतेति तेष्टोऽप्य न्वाहर्ये ददाति जालज्ञा अर्थे य ओदून इति प्रतिगृहीतोपरतः एरितेति तेष्टे अप्यतिः इति । सोऽप्य धर्मो वासोवस्ते न कार्यस्वस्याभ्याहार्यीनमित्यत्वान् । विषम् । अभ्याहार्यस्य दक्षिणात्प्रवेनाऽप्यतिसाधनत्वप्रयुक्तया तद्याः किप्तन्ते । तस्माद्यन्तव्यं वासोवस्तेऽपि समाप्तम् । तस्मादपि तु धर्माः । अवैवायिकिनितम्—

पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्पादन्वाहार्यस्य दर्शनात् ।

न वत्सनाशादभीती दक्षिणा पासदानवः ॥

अभ्याहार्ये पाकोऽस्ति, पूर्वमार्येन यज्ञमातिदेशादृत्सङ्गिति पाकः स्पादिदि चेत्ति । वत्सनाशप्रशङ्खात् । अस्तिबति चेत्ति । तथा सति पांसदानेन भूतहाय्यस्तु तपक्षपने षष्ठ्येवात्मा । तस्माच्चत्ति वत्सनाशः । देवैवायिकिनितम्—

वासतोऽस्ति न वा पाको विनाशाभावतोऽस्त्वस्ती ।

॒ देयदद्यादप्यशक्यत्वप्राप्तो वासति नोपितः ॥

॑ वृत्तसु उद्धोदकमाणहपक्षेष्टेष्ट वरतस्येक विनाशो तुर्ति । यज्ञमात्रावाहार्य-

२१८ श्रीमत्तीर्थाचार्यविरचितमाल्यसंकेता— ( १५४६ का १०६ )

( राजसूयविवाहानुपत्तानिवागाकृत्य राजसूयविवाहनैकैत्यन्याणां नभिचान् ग )

शास्त्राकोशलीति चेन्दैदम् । ओदन्तवाऽथो हि पाकः । नहि वारातः सहस्रा दद्यपमानस्योदैत्या संयति । न च पाकः कर्तुं शक्यते । नसुष्णोदकर्त्तव्यः पाकशब्दार्थः, किंतु वण्डुलादीनो विकृतिं अन्यितुं कृतः पुरुषपातः । न च विकृतिवासुसोऽस्ति । वस्माद्विदिषः पाको वाप्यते ।

तदेवामचिनितम्—

अभिवारोऽस्ति तो वाऽत्र शक्यत्वाद्वात्सवाससोः ।

अस्यवाहायेवंन्येव रवावृत्याऽप्य असंख्यात् ॥

प्रदोऽर्थः । सप्तमाभ्यायस्य तृतीयपादे चिनितम्—

वासोनसी वानवक्षणातिदेशकरे न वा ।

आधः कियाभिवत्त्वाच्चादिवाचित्वोऽग्निः ॥

वाहो वदात्यनो इदादीति श्रूयते । तत्र यूपदद्यप्य एवा शास्त्रीयच्छेदन-  
तक्षणादिकिया प्रूचिनिमित्ते एवा वासोऽप्यदद्यते कुविन्दकर्त्तुका दन्तु-  
वानकिया । अस्याद्यप्य वर्धकिर्त्तुका दारुतक्षणादिकिया । वस्माद्वायोनः-  
शब्दोः कियाविदेशकत्वाद्वानवक्षणे कारणिता । तदुभयं दात्यविदि चेत् ।  
मत्ताधादिशब्दवल्लभातिवाचित्वात् । प्रचकादिशब्दानो कियामुपलक्ष्य एषुन्यवान-  
त्वातिकैव प्रूचिनिमित्तम् । वासःशक्तादिषु कियामनुपलक्ष्यादि जातिमुपलक्ष्य  
शब्दं प्रयुज्ञते । वस्माद्वायोनःशब्दो न कियामतिदिशतः ।

द्वादशाभ्यायस्य द्वितीयपादे चिनितम्—

वहिंराश्येण किञ्चित्प्रसुनं वहुलत्वतः ।

प्रायमाच्चादिषो नैवप्रतोपात्कात्प्रमोजित्वा ॥

ऐन्द्राश्वैर्खदेवव्यावाप्तुयित्यशामा आप्यगेष्ठो तस्म एषुउपन्ते । तैत्तिराग्रे-  
खदेवयोर्वैर्ख्यावै चोदकपापम् । प्रत्यक्ष्यो वहिंरितेवस्पानुकल्पात् । द्यावापूर्थिन्ये  
तु स्वयक्तस्यनुकारेण प्रसुनं वहिंरविदिश्यते । प्रसुनं पुणितं लूनक्षेत्रान्मूलात्मनह-  
त्वत्ते वा । तत्राऽप्ययप्ये परिक्षिङ्ग्नेहिंपांत्याहर्त्यम् । ऐन्द्राश्वैर्खदेवयोरनेकत्वेन  
प्रथमत्वेन च वदानुग्रह्यस्य ध्याप्यत्वादिति प्राप्ते त्रयः—वहिंरतरस्वीकारे  
द्यावापूर्थिन्ये प्रपाप्यभ्यः प्रसुननियमो लुप्यते । प्रसुनस्वीकारे तैत्तिराग्रैर्खदे-  
वयोर्वै किञ्चित्प्रसुन्यते । तस्माद्लोपाय कात्प्रमोजित्यायेन प्रसुनत्वे क(वा०३३)-  
त्वंप्रसु । शिष्यस्य कर्त्तव्यमोजनवत्प्रस्ति । पूरोत्तु तत्त्वात्तिः । तपोस्तु तस्मायन्ते

प्रैणा ० टं अंतु ० ३ ] कृष्णजुवेदीयतैर्निरीयसंहिता । ८११

( राजसूयविवेषस्य चातुर्मास्यात् प्रथमपर्वस्तुपहारिहस्य विदिः )  
यथोपचर्जनमपि शिष्यमनुसूतस्य धत्यग्नोऽपितुं कौस्यमादिपते । तथाऽक्षामि  
इष्टव्यम् । तत्रैवान्यदिक्षनिवासम्—

यावापूर्थिव्यस्तव्यन्वी स्यात्सर्वे वा तन्त्रिकोऽधिष्ठिः ।

पैषत्यायातपसूनस्य तन्त्रित्वापादकत्वतः ।

पसूनस्वं भोपदिष्टपविरोधात्समाभितम् ।

तन्त्रित्वं ( त्वं ) निष्ठवी लक्षणे नातः सर्वेऽत्र तन्त्रिणः ॥

तथा पैषावरुग्मपैषमन्त्रविकारः पशुसंषःयात्पशोस्तन्त्रित्वमापादयति तथा  
पशुन् ( नत्वं ) यावापूर्थिव्यसंवन्धित्वादृश्यावापूर्थिव्यस्य तन्त्रित्वमापादयत्वीदि  
प्राहे जूमः—उक्तैपैषमन्त्रविकारः यस्यक्षभूतः । इह तु पशुनत्वमविदितत्वात्  
तन्त्रित्वमापादयितुं क्षमम् । न च यावस्त्वामावे कर्त्त्वं तदाभ्युग्माविति चाप्यहू ।  
ऐष्टायादिना ताह विरोधायामावेण तदाभ्युग्मात् । तस्मदेकस्य तन्त्रित्वग्नियमापाद  
आप्ययादिवरसंवृत्यन् तन्त्रिणः ॥

इति भीमसायणाचार्यविदितिनिष्ठे पादवीये वेदार्थदक्षाशे कृष्णयजुर्वेदीय-  
तैतिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमपाठेऽहमनवपाठके  
पथपोऽनुराकः ॥ १ ॥

( अथ प्रथमपाठके अनप्रयागके द्वितीयोऽनुराकः ) ।

आग्नेयमूष्टाकपालं निषेपति सौम्यं चक्र  
सांवित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चक्रं पौष्टि  
चक्रं मारुतं सप्तकपालं वैष्वदेवीपामिक्षो  
यावापूर्थिव्यमेकपालम् ( १ ) ॥

( आग्नेय चौम्यं मारुतप्रहार्दा ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमपाठके—  
अनप्रयागके द्वितीयोऽनुराकः ॥ २ ॥

( राजसूयविवाहस्य चातुर्मास्यगतव्रतमपर्वक्षणहिरहृषकस्य विधिः )

( अथ पथमकाण्डः उपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ) ।

पथमानुवाके पामणीयादहु उत्तरभावित आनुपत्तिभौत्ती यागा नैक्षंदव-  
न्वात्तोऽकाः । द्वितीये चातुर्मास्येषु पथमपर्वत्यं हीविरहृषकं विधत्ते—

आग्नेयमहाकपालमिति । स्वद्वौऽप्येः । एतेषां वैधदेवादीनौ चातुर्मास्या-  
नायानुपत्तिः उत्तरभावित्वं पाठप्राप्तपत्तम्भो । विशदवति—“ एवाभिरः वहृषि-  
हृषा चातुर्मास्यायात्तरमते देः लंबत्तरं यजते ॥ ” इति । वेदु चातुर्मास्येवु पथम-  
पर्वत्यो वैधदेवस्य देशकाटी स एवाऽऽद्य—“ शार्वीनपवये वैधदेवेन यजते ॥ ”  
इति । “ फालग्न्यां वीर्यमात्रां नैक्ष्या वा वैधदेवेन यजते ॥ ” इति [३] ।

तस्मिन्वैधदेवकर्मणि पथममात्रीः यमेवादीनि पञ्च हृषीयुपारूपानेन पश्च-  
सुवि—

“ वैधदेवेन वै पञ्चापतिः पञ्च असुक्ततः । वा तुष्टा न पाजामन्तः । सोऽ-  
ग्निरकापयत । अहमिषोः पञ्चनयेयमिति । स पञ्चापतये दुर्बलदधात् । सोऽ-  
शोचत्तमायामित्तमानः । तेऽमात्रं च पञ्च भुनकि यं च न । ताकुम्भी शोचतः  
पञ्चमित्तमानौ । तास्यस्तिव्यसुजत् । वा अभिरघ्यैत् ( १ ) । सोऽपो रेतोऽ-  
वधात् । तुविदा यजनमत् । तुरस्वती यात्पदमात् । पूर्वाभ्योदयत् । ते वा एते  
विः संबत्तरस्य इयुक्तयःते । ये देवाः पुष्टिवत्यः । लंबत्तरो वै पञ्चापतिः ।  
लंबत्तरोऽपात्मे पञ्चः याजनमत् ” [ता ० का ० १ प ० ६ अ ० ३] इति ।

तुरा कदाचित्यजापतिः पञ्चकामः संस्तत्त्वादनत्वेनेदं वैधदेवारूप्यं कर्पात्तु-  
हृषय तेनेव पञ्च असुक्ततः । वाथ तुष्टाः पञ्च य पाजामन्तः रथकीयाभ्यपत्त्यानि  
न लेभिरे । पदानीं पञ्चापतिसूक्ताववरित्यतः सोऽग्निर्भूत्येयमकापयत । किमित्य-  
पत्त्यरहिता हृषाः पञ्च अहं पञ्चनयेयमप्योत्तमादिकाः करिष्यामीति । एवं  
कापयमानः सोऽग्निः । शोकाः तुष्टवते पञ्चापतये शोकमुत्तमादिवद्वान् । प्रजापति-  
त्तुष्टानां पञ्चामावस्यामावस्मेत्तादनकामिना वहृषिना स्मारितत्त्वात्पञ्चारत्ती  
विद्धिः शोकोत्तमादक उभ्यते । सोऽग्निः प्रजापतेः शोकमुत्तमाश्च स्वस्पा-  
प्यपत्त्याभ्युक्ते पञ्चामावस्मरुपामित्तमानोऽशोचत् । यस्मात्तुष्टवाभ्यन्तापतिः  
पौष्टित्तुष्टशोचत्, यस्मात्तुष्टामावादमित्तकोचत्तस्तात्त्वोकेऽपि यं पितरमुत्तमा  
मुत्तमा पञ्च भुनकि पात्तयति, यं चापायरहितमनुत्तमा पञ्च न पात्तयति  
चातुर्मास्य वीक्षणा पुरुषर्त्ती च पञ्चामित्तभ्यो तद्वामाच्छोचतः । पञ्चाप-  
तिसात्तुष्ट पञ्चाकु पञ्चामावस्मरुपामित्तमामित्यसुमद्यन्तात्त्वात् । अनुरागः

( राजसूयविवाहस्य चातुर्मीहयगतप्रथमपर्वस्यहितकल्प विदिः )

तोऽग्निस्तवः पर्वा अप्यैत्यावदापिध्युमभावेन संगतवाग्नेयर्थः । ततः तीव्र आप्यर्थे, रेतस्तात् पर्वात् गर्भभावेन घारितवान् । ततः तविता प्रत्यक्षिके पाण्डनपत्यजाः । तेष्वपत्येषु सरस्वती वाचस्त्रात्मार्चितुष्मधात् कारत्वात् । ततः तंभाष्मजांश्वालाप्यूकाभ्यवर्चयत् । दे देवा अप्रितोभाद्योऽप्यर्थोऽप्यर्थोऽप्य आपत्यवालकास्त एतेऽन्याद्यः पूर्वान्ताः पञ्च देवाः पृथिकरत्वेन संवत्सरस्य यथो चातुर्मीदेषु विः पदुष्यन्ते । वैधेवरुणमवात्वाकगेषाख्येषु मर्वत् पञ्चानामेषामाप्नेषादीनीं संचारित्वान् । त्वाऽप्य पर्वाग्नेयकालः संवत्सर एव पञ्चापतिष्ठत्वः । अतः पञ्चापतिष्ठेण पर्वोग्नेयमुक्तं तंकृत्तरैषेषात्मा अनुष्ठावे पर्वा उत्तादितवान्मवति । पञ्च यागान्यप्रस्य एषं पर्वांस्ति—

“ ताः पर्वा जाता पर्वतोऽप्त्वा । अस्मान्विन पर्वायुक्ततेति ( २ ) । त इति पञ्चापतिष्ठत्वः सहकृपालयप्रस्यत् । ते निरवप्त् । ततो वै पञ्चाम्बोऽकल्पत । अन्मारुतो निरप्त्वते । यज्ञस्य बलुष्यै [ पञ्चानापवर्ताय ] [ ज्ञा० का० ३ प० ६ अ० २ ] इति ।

एकोन्नपञ्चाशाप्यरुद उत्तमात्माः पर्वा हतकन्तः । केनाभिपायेव, अस्त्रान्पत्येतस्मिन्देवकर्मप्येताः पर्वा न प्रयुक्तवत्य इति । पञ्चाम्बोऽकल्पत तात्त्वं पर्वानां रक्षणाय समर्थोऽभूत् । अतोऽप्य बहौ पाणो यज्ञस्य तंपूर्व्यं पञ्चाम्बोऽहित्वायै च संप्रयते । कपालतंस्त्वां पर्वांस्ति—

“ सप्तकपादो यत्वति । तप्त गणा वै शरवः । गणां पवास्ये विग्रह कल्पयति ॥ [ ज्ञा० का० १ प० ६ अ० २ ] इति ।

तप्तानां तप्तूह एको गणः । दाढ्याय गणः सप्तसंक्षयकाः । तथा सप्तसंक्षयाऽन्ते पञ्चपामुख बहुगुणगत्वा पर्वा संप्रादमति ।

तप्तमवागे द्वयं पर्वांस्ति—

“ स पञ्चापतिरगो दत् ( ३ ) । याः पूर्वाः पर्वा अतृक्षिः पर्वतस्ता अप्यरिष्टुः । कथमपत्तः सूजेत्वति । तस्य शुष्य आप्णं भूतं निरवत्तेत । वद्यमुद्देश्यत् । तदपोषयत् । तप्तापाजायत । आप्णहस्य वा एतत्रूपम् । पदार्थिवा । पद्यम्बुद्धरति ( ४ ) । पर्वा एव तप्तजयानः चोषयति ॥ [ ज्ञा० का० ३ प० ६ अ० २ ] इति ।

तस्य पञ्चापतेः शुष्यो बलमाण्डं भूतमाण्डवतिष्ठाकारं शाप्य निर्गते विष्टी-मूतं व्युद्धरुद्धिभक्ष्योऽकृतवान् । उद्युत्य च तप्तोविष्टिवा पर्वास्तेषोदपादयते ।

( राजसूयविद्येन आत्मास्वप्नहतप्रथमपर्वल्लभिरहस्य विदिः )

भीरविरचितमाध्येसमेता भाष्मिकाया अष्टहस्याचाराद्युद्योगेन प्रजापतिविद्यमानः  
वनाः पौष्टिवि पौष्टिवान्मवति । अनेनार्थेषादेनादूनीर्थेषादून्मुक्तरिविविभि-  
क्तमेतत्थः । तदीयो देवताः प्रतीक्षति—

“ वैयदेवदायिका भवति । वैयदेवयो वै प्रजाः । प्रजाः पूर्वास्त्रे प्रजनवति ॥

[ शा० का० १ प० ६ अ० २ ] इति ।

वहुभिर्देवैर्म्यादिभिरुक्तपकारिणीतादित्वादेवानां वैयदेवत्यम् ।

विषयमोद्गतयोरायिकायागयोर्विजिनसेवनं विषयते—

“ वाजिनमानवति । वनासेव प्रजातातु रेतो इवावि ॥ [ शा० का० १  
प० ६ अ० २ ] इति ।

इत्यमयनेन धनीभूतायिका शब्दवाच्यस्य कीरचिह्नहरय प्रजात्वप्रेषाऽऽदि-  
र्भवः पूर्वीर्थवदि विकृतिः । अतस्मिन्मिष्ठै वाजिनास्त्वेन कीरणनविरेण  
तेष्वने तति प्रजातातु वनातु रेतो धारिते भवति । अहमवामदेवता प्रकाशति—

“ आवापृथिव्य एककणास्तो भवति । प्रजा एव प्रजाता यावापृथिवीम्बासुम-  
दतः परिगृहावि ॥ [ शा० का० १ प० ६ अ० २ ] इति ।

क्षमादेवादुक्तानां प्राप्तानां पठे प्राप्तं कर्म प्रशंसति—

“ देवातुराः संघता आसन् । सोऽधिग्रहवीत् ( ५ ) । प्राप्तं वनत ।  
प्रवा मुखेनातुराञ्जेष्यथेति । पौ द्विवीषमिति सोपोऽज्ञवीत् । प्रया राजा  
जेष्यथेति । पौ तृतीयमिति तविता । प्रया प्रसूता जेष्यथेति । पौ चतु-  
र्थीमिति हरस्वती । इन्द्रियं बोद्धं चास्यामीति । पौ पञ्चममिति  
पूरा । प्रया प्रतिहृषा जेष्यथेति ( ६ ) । तेऽप्सिना मुखेनातुरानग्रहन् ।  
तामेन राजा । तविता प्रसूतः । सप्तमवीन्द्रियमध्यात् । पूरा प्रतिष्ठात्-  
सीत् । ततो वै देवा व्यज्ञनतः । पैदानि हरीषिविनिरूप्यन्ते विजितेष्ये ॥  
[ शा० का० १ प० ६ अ० २ ] इति ।

स्त्रोके पुजायंभुवनायां हेनायां केचन शूरा भटा मुखतो षोडु गच्छन्ति ।  
तेषां पुरुषै शूरु रुधिद्राजा स्वामित्वेन रुहन्ति । केचन दण्डहस्ताः पृष्ठतः  
रिथत्वा योद्धूनपरावृत्तये वलात्परथमिति । अन्वे केचन दुष्टुम्यादिजयविवेष  
शोद्धूणामुत्ताहं चनपन्ति । अपरा किपत्यवि हेना दुरोगताया मुभ्यम्याः  
सेनायाः पृष्ठतः सहायत्वेनाविहृते । तवितान्यज्ञविषयातारानाम्यादयः  
करेण स्त्रीहृषवन्तः । ततो देवानां लपोभूत् । तदोऽनापि पञ्चहविवाँ निर्विपे  
त्तदो भवति ।

पर्याप्त अनु० २] कृष्ण च जुद्यो द्वायतो भीरीषमाहिता ।

८६५

( राजसूयविवाहस्य चातुर्वीहणातप्रशशपर्वस्तुप्रकल्पितात्मा विषिः )

चातुर्वान्तरगतेनैषवृत्तीति वाकेन वैश्वदेवादिपु चतुर्वीहणपर्वत्तु  
तात्पर्यनेतरेवत्पवापः पापस्तमुपवापे वैश्वदेवपर्वणि पतिवेदति—

“ नोत्तरेवैश्वदेवपर्वति । पश्चादो वा उत्तरेवेदिः । अजाता इव स्त्रीहि  
पश्चादः ( ७ ) ” [ ब्रा० का० १ प० ६ अ० २ ] इति ।

इत्तरेवैश्वदेवपर्वते तदाभिमुख्येन पश्चात्तीवन्धनादुत्तरेवेदः पश्चात्तम् । पूर्वोक्तीत्या  
वैश्वदेवस्य पश्चापतिसूहितावन्तवात्तस्तुत्यासु पश्चात्तमुत्तानां पश्चात्ती वैश्वदे  
वादुध्वंभूत्यातिकाठो न तिदृशनीविदः पश्चात्तरोत्तरेवैश्वदिनौ वैश्वदेवनीविदा ।

तदेवपनुद्गात्तरगतेन वैश्वदेवेन वै पश्चापतिरत्यनुवाकेन वैश्वदेवपर्वतान्या-  
भ्यादीन्यद्वं हर्वीषि पश्चात्तानि । अथानुवाकान्तरेण वैश्वदेवपर्वतानि विशेष  
पापानानि विवीषने । तत्र चोदकपापास्य वैहिष्टिगुणं विधते—

“ विवृद्धाहिर्भवति । पापा पिता पुत्रः । लैदृष वैष्णवम् । वल्लं गर्भो  
जुराश्च । तदेव वैष्णवम् ” [ ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३ ] इति ।

पापादिव्यं यद्दिति तदेव पूचयुक्तवात्तमिथुनं कार्यकृप । गर्भस्थान्तर्वेदन-  
मूलं चहिर्देवतं जराश्च । मर्मादिव्यं यद्दिति तदेव सारभूतेन मर्मणोपेतत्वात्  
मिथुनं संकल्पम् । उत्तरजराध्वं वैष्णवसापान्येन पितृनत्यम् । चहिर्देवतेऽगुणे तति  
यथोक्तविष्णुनद्यप्रसास्यं संपद्यते । विवेदने—

“ जेवा वर्षिः संनद्वं भवति । वय इष लोकाः । एष्वेव लोकेन्द्र पतिविभ-  
वति ” [ ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३ ] इति ।

प्रकृतौ दर्मपूष्टीनां पृथग्बन्धने न विवृद्धं भूत्वकारण “ अदित्यै राजाऽ-  
स्त्रीस्थुदगम्य वितत्य सुसंभूता त्वा संभगादीति तस्मिन्निधनानि संभूत्य ” इति  
पसारिते शुल्के भूष्टानां संभगणपात्रस्थैवाभिवानात् । इह तु मुहित्रयस्य पृथग्ब-  
न्धनै विशेषः । विधते—

“ एकथा पुनः संनद्वं भवति । एक इव स्त्री लोकः ( १ ) । आस्त्रिष्वेद  
तेन लोके पतिविभवति ” [ ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३ ] इति ।

पृथग्बन्धानी त्रयाणां भूष्टीनां पुनर्मिलिता बन्धने कार्यम् । चोदकपापास्य  
बन्धनस्य वैष्णवबन्धनेन वाप्रपाती प्रतिवस्तवस्त्रोऽर्थं विषिः ।

चोदकेन सापान्यतः प्राप्तानां दर्माणां पृष्ठितत्वत्वात् विशेषमत्र विधते—

( एतस्मिन्देश्य चातुर्मुख्यमहत्प्रथमवर्त्तस्त्रहस्यिति इति स्व विदेः )

“ बहुधो भवन्ति । पश्यत्तमिव पुष्टिवरुण्ये ” [ शा० का० १ य० ६ अ० ३ ] इति । पशुनोपेता इर्वाः वहुवः । विषये—

“ पश्यत्तमो वस्त्रो इक्षित्ता समूज्ज्ये ” [ शा० का० १ य० ६ अ० ३ ] इति । अनूकाजार्थस्य द्रष्टव्यस्य ग्रहणं विषये—

“ पृष्ठदात्यं गृह्णाति । पश्यत्तो है पृष्ठदात्यम् । पशुनेत्रावरुण्ये ” [ शा० का० १ य० ६ अ० ३ ] इति । दायिविभवाक्षरं पृष्ठदात्यम् ।

ग्रहणे संख्यां विषये—

“ पश्यत्तमो भवति । पात्रम् हि पश्यतः ” [ शा० का० १ य० ६ अ० ३ ] इति । सप्तश्चपदिः पञ्चमिर्युक्तवात्प्रिक्तुम्भः साप्तत्वाद्वा पशुनां पात्रत्वम् । विषये पश्यत्तमि—

“ वहुरुपं भवति ( २ ) । वहुरुपा हि पश्यतः समूज्ज्ये ” [ शा० का० १ य० ६ अ० ३ ] इति ।

दृष्टिविन्दुभावाक्षयविन्दुभावेनकल्पयत्वाद्वहुरुपत्वम् । गोपहिपतिदत्तेज पश्यत्तमो वहुरुपाः । हविरात्माद्वृत्तं सामिदेनीम्यः पुरा मन्त्रयने विषये—

“ अस्मिं पश्यन्ति । अस्मिन्दुप्त्वा वै पश्यात्तमिः पश्यत्तमो असूज्जत । मदर्पिण्यं पश्यन्ति । आस्मिन्दुप्त्वा एव तत्पत्रा पश्यत्तमः सूचते ” [ शा० का० १ य० ६ अ० ३ ] इति ।

हृषिः सादनाद्वृत्तमावित्तव्यापस्तम्ये । इर्वायति—“ पञ्च होत्रा यजमानः तत्त्वाणि हवी दध्यात्तत्त्वान्यपिमुक्तति पशुविचिर्यन्त्यः त्वामिदेन्यथ ” इति ।

होतृपन्त्रज्ञाहणो शूष्यते—“ तत्त्वयोऽनन्त्यत । वस्त्रात्मेषानादपिरज्ञायत ” इति, “ स यजननीदत्र पश्यत्तमो असूज्जत ” इति च ।

तत्त्वामिः पश्यत्तमोऽनन्त्यत ।

तत्त्वामिहितो पश्यत्तमोऽनन्त्यत । इदि तत्त्वो साङ्केतिकम् पश्यत्तमि—“ तत्त्वं पश्यत्तमो असूज्जते । तत्त्वानुप्ताजाः । अहीं हवीरति । द्वावायारौ । द्वावायपात्रौ ( ३ ) । विरक्तत्वात्पश्यत्तमो । विरक्तत्वात्पश्यत्तमो । अब्दे विराद् । विराद्यात्पश्यत्तमो असूज्जते ” [ शा० का० १ य० ६ अ० ३ ] इति ।

दशाक्षरादपिरिमिर्युक्तस्य विराहुत्तमार्जिताद्वारत्वम् ।

( राजसूयविधयस्य चातुर्गाम्यगताप्रथम्यर्वक्षपत्रविद्वान्कस्य विभिः )

अलंकरणकाल आउवेनैककपालमाभिपूर्यदिल्यापस्वन्मेन षष्ठुर्क्तं तर्जिदं देखा  
प्रशस्त्र विपते—

“मलमानो वा एककपालः । तैर्ण आज्ञयम् । यदेककपालं आज्ञयन्-  
यति । यज्ञमानमेव त्रिजसा समर्पयति । यज्ञमानो वा एककपालः । वशा-  
आज्ञयम् (४) । यदेककपालं आज्ञयन्-यति । यज्ञमानमेव वशुप्रिः समर्प-  
यति” [ का० का० १ प० ६ अ० ३ ] इति ।

**विशेषान्वरं विवातं भृत्योति—**

“ पद्मस्थवान्वेत् । अला एवं पश्चात्भुज्ञ-त उपरिषेत् । पद्मस्थन्वेत् ।  
कहव एवं पश्चात्भुज्ञ-उपरिषेत् ॥” (ज्ञा ० का ० १ प्र० ६ अ० ३) हति ।

भ्रम्भंतः क्षीरदानादिना पालयन्वोऽभुखान्व इति तद्विपर्ययः । पशूनामल-  
त्वपालविकृत्वं चेत्यभी दोषौ । चक्रत्वं पालविकृत्वं चेत्यभी गुणौ ।

तत्र गुणसंपादनेन पश्चात्प्रिविधते—

“ ब्रह्माणीयाऽऽदिः पूर्वं कुप्तान् । यह देवने पश्चात् भूत्तन्त उपसिष्ठने ॥  
[ अ० का० १ प० ६ अ० ३ ] हति ।

बहाऊये पुरोडाशस्य पृष्ठपानेष्व यथा हैरयने तथा बहाऊर्थमानमेष् ।  
तथा सत्याक्षरस्य बहुत्रिप्लानापलदावदोषो ने भविष्यति । पुरोडाशपृष्ठस्याऽऽ-  
दिमोक्तत्वादिचालयितत्ववादि न भवति ।

कृतस्तनस्यापि परोडाशस्य होमं विधानं प्रस्तौति—

“यज्ञानो वा एककपातः । यदेककपातस्यापयेत् ( ५ ) । यज्ञपातस्यापयेत् । उद्धा मात्रेण्यज्ञानः । प वा मीमेत् ” ब्रिं ० का ० १३० ६ ३५ ३ ४७ अति ।

इतरपुरोहितेषु यज्ञाणार्थमवदयेष्य किंचिदेवावशीयते । उद्दृक्षाप्यवदनेन  
पञ्जनानेह्यावद्यज्ञापित्तेष्यत् अथवोऽमग्नो भवेत् । यद्वा प्रभीयेत् ।

कास्तहोमं विधत्ते—

“ सकुदैव होवन्यः । सकुदिवं हि लुप्तयो लोकः ॥ [ ब्रा० का० ३। प० ६ अ० ३ ] इवि ।

मुक्तिके लक्षण एवं । स्वर्गतोक्त्वे सकृदामस्तुषिद्वात्स्वयम् ।

एकत्रित विद्युत वहाँ उत्पन्न होने विचार—

८२६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसुमेता— [१५४८का०५—  
( राजसूयविषयस्य व्याकुलस्त्रियतापथमर्वकवहविद्वकस्य विभिः )

“ हुत्याश्विजुहोरि । यजमानमेव सुवर्गी लोकं गमयित्वा । हेतसा समर्थ-  
यति ॥ [ बा० का० १ प० ६ अ० ३ ] इति ।

आदौ पुरोडाऽर्थं हुत्या वस्योर्यात्यं ज्ञाहृष्टादित्यर्थः ।

चौदक्षपात्रेनाऽऽहृष्टनीयहोमेनीकशालं परांसदि—

“ यजमानो वा एककपात्रः । सुवर्गी लांक आहृष्टनीयः । यदेकक्षपात्र-  
हृष्टनीये चुहोरि । यजमानमेव सुवर्गी लोकं गमयिति ॥ [ बा० का० १  
प० ६ अ० ३ ] इति ।

क्याचित्वपत्त्या पुरोडाशत्वं चौदक्षपात्रं सुवा होमस्त्रोद्य इत्येन होमः  
प्रसक्तसदा( सन् वा ) परितु सुवा होमस्त्रे परिप्रसन् विवरे—

“ पद्मेन ज्ञाहृष्टात् । सुवर्गीलिकायजपानमविष्येत् । सुवा जुहोरि । सुव-  
र्गेत्य लोकस्य सप्तर्थः ॥ [ बा० का० १ प० ६ अ० ३ ] इति ।

अवविष्येत्यप्यावयेत् । पुरोडाचो येत संनिवेशेन वायेष्यस्तित्सेत्वैव चेति-  
वेशेनामो वस्य रियतिः शास्त्रान्तरे विहीना, सुवा हृष्टपानसवत्वाङ्गमुखो वह्नौ  
परेहृष्टस्त्रदिविविरोधं परिहृष्टं हृष्टेन होमस्त्रमित्येता नन्दनामुखपतिः ।

हृष्टस्य पुरोडाशत्वं नेत्रलयं विघात्वं पस्तोरिति—

“ यत्पाङ्गवयेत् । देवलोकमभिजयेत् । यदापिणा पिवूलोकम् । यत्पत्त्यकृ  
( २५ ) । रक्षांपि यज्ञः हृष्टः । यदुङ्कः । अनुष्वलोकमभिजयेत् ॥ [ बा०  
का० १ प० ६ अ० ३ ] इति ।

यद्यपि लोकादिजयो न स्वरूपेण दोषस्तथाप्याधिककाङ्गमावनापाँ सत्यं  
हावन्मावत्यं दोष पूर्व । विवरे—

“ पवित्रितो होत्यः । एककपात्रे पवित्रितःते धावाशृदेवी अनु प्रति-  
विश्वः । धावाशृदेवी भावः । कदून्यज्ञः । यज्ञं यजमानः । यजमानं पञ्चाः ।  
तत्पात्पतितिं होत्यः ( ८ ) ॥ । [ बा० का० १ प० ६ अ० ३ ] इति ।

परगान्विदित्युपत्तवरिहृषेण होमस्त्रान तुव पवित्रितो निष्ठलो यथा प्रवति  
तत्पा होत्यः । कदून्यदित्यम् यत्पित्रित्यतित्याधिकं द्रष्टव्यम् । तत्पादिति  
पूर्वस्य पित्रेषुपर्वत्त्वात् । वदेवदुकं कृत्वा होमादिकमपित्तमेन त्वरृद्वाहत्पूर्वत्पा-  
त्पा प्रवरति तत्पात्पतित्यत्पत्त्वात् पवित्रिते न इत्येता ज्ञाहृष्टात् ॥ इति । सुवा  
होमेष्वप्यवृत्तिं संप्रशयाविद् एवं संपादयन्ति—शिखे पुरोडाशमवस्थाप्य वाप-

( राजसूयविधानस्य चाहुमीस्त्रोगतश्च वद्यतेऽक्षमं प्रियं कृष्णं विदिः )

हस्तेन विक्षयामि धूम्बा इति यत्तस्तेन धुम्बामध्यात्मारपिता तथा शुचा होमं  
कुर्द्यामहस्तेन विक्षयप्रियद्वद्धूम्बम् एहो स्थानेपिदिति ।

“ वै प्रदेष्याभिकाषापा निःशुतं वाजिनशर्वापिदिव खनीरं तस्य वाजितं लकन्दे-  
वानुदित्यः क्षामं विष्वते —

“ वाजिनो यजति । अग्निर्वायुः सूर्यः । वै वै वाजिनः । तानेव वद्यति ।  
अथो खस्ताहुः । छन्दारसि वै वाजिन इति । तन्येव वद्यति ” [ बा०  
का० १ प० ६ अ० ३ ] इति । तस्य यद्यस्य काळं विधातुं प्रस्तौवि—

“ कहसामे वा इन्द्रस्य हरी सोमवानौ । तयोः परिवद आवानम् । वाजिने  
मागधेऽवस्थितवावानं यतोस्तावन्वरावानौ । इस्तेन मुखे विक्षिष्वमाणः ताज्य-  
शक्तरमुद्गादिपिण्डो वास्तुणविषेषो वा । नहाम्बनेऽन्तरवस्थिते सदि चासो  
मक्षमितुं शक्यः । विष्वते —

“ प्रहत्य परिविज्ञुहोति । निराधानाख्यावेद वस्त्रं क्षेत्रादिति ” [ बा० का०  
१ प० ६ अ० ३ ] इति ।

परिविनामद्वा प्रहरिणाऽप्यावस्थाविक्षितस्तद्वक्षालो भक्षमितुं शक्यते । सोऽप्य  
काल आपस्तम्येन स्पृष्टिकृतः—“ परिविनामद्वय तु भस्त्रावान्व रुद्धा वाजिनाम  
ददस्तीपर्वत्वेदिदि बहिरनुविविज्ञवाजिनं गृह्णाति नाभिवारयति ” इति ।

तत्र वै अहणकाळे पात्रस्याभिषूरणेनाप्योद्वस्थितस्य वर्हिषो विष्वेष्य  
सेवनं विष्वते—

“ वाहिषि विविज्ञवाजिनपानयेति । प्रजा वै वर्हिः । रेतो वाजिनम् ।  
प्रजास्वेव रेतो दक्षोति ” [ बा० का० १ प० ६ अ० ३ ] इति ।

सोमवत्यरस्यारोपहवपूर्वकं भक्षणप्राप्ततादिहं विष्वते—

६८८ भीमस्त्रायण्याचा र्थविरचितभाष्यसंस्कृता— [१ प्रथमकाण्डे २  
( राजसुखविषयस्य आत्मीयगतप्रश्नामध्येयस्य कल्पकविलोकस्य विदिः )

“ समुद्रहृष्ट मक्षवन्ति । दत्तसोमपीडा हेते । अधो आत्मज्ञेय रेतो इष्टते ”  
[ वा० का० १ प० ६ अ० ३ ] इति ।

वाजिनप्रायस्य सुनास्यविलितेऽपि सामाध्यवदिङ्गभक्षणं न कर्तव्यं, किंतु  
सोमवद्विषयेत् । दत्तदेव वाजिनप्रक्षणं सोमपीडः । सोमपादं येतामुत्तिज्ञा त  
एतत्सोमपीडः । वाजिनभक्षणे यजमानस्य चरणप्रक्षणं विषयते—

“ यजमान उत्तमो मक्षवन्ति । पश्चात् वै वाजिनम् । यजमान एव वद्यून्य-  
तिहास्यन्ति ( १० ) ” । [ वा० का० ३ प० ६ अ० ३ ] इति ।

एतत्सिद्धैः प्रदेवकर्त्तव्ये कन्ते विशेषायावाम्यम्बकाण्डे प्रधानविषय एवाऽऽ-  
ज्ञाता अतो नास्ति विनियोगसंशयः ।

अब वीरांशु ।

प्रथमाभ्यावक्षय चतुर्थपदे चिन्तितम्—

आत्मीयस्यायपर्वतो काश्मीराद्यकान्तिवेते ( के ) ।

ैश्वदेवेति कन्तोन्तो गुणः सूत्रस्य नाम का ॥

नापत्वे रूपराहित्योद्विधिगुणता वतः ।

आग्नेयादिविविकल्पनो विष्णे वेदास्तु सप्तसु ॥

अनुशास्त्रौ यज्ञेतेवि तत्सुवे नाम चार्णीतम् ।

अविविते उच्चर्थादत्त्वाभाव वाच्यवणादितु ॥

इत्यन्तेऽपि यज्ञेते वा विष्णे देवा इतीहशी ।

निरुक्तिं विकल्पः स्थादुतस्युत्तम्भिरुदयः ॥

वातुनास्यमागस्य चतुर्वा॒रि दूर्वा॒रि—ैश्वदेवो वक्षणप्रश्नासः साक्षेषः कुरु-  
तीर्थेति । वेतु पथेन वीर्णि अहीं मागा विहिताः—“ आग्नेयमहाकपाठे  
निर्विविति सौम्यं चक्र॑ सादिवं हादशकपाल॑ सारदते चक्र॑ वीर्णं चक्र॑ माङ्गल॑  
सप्तकपाठे॑ कैश्वदेवीमापिक्षा॑ यावामुखिष्यपेक्षकपालम् ” इति । वेषामक्षान्ता॑  
संनिधाविद्याग्नापदे—“ ैश्वदेवेन यज्ञेत ” इति । सदाऽऽग्नेयादीन्यज्ञेतेवनूद्य  
ैश्वदेवशब्देन देवतासु॑ गुणस्तेत् विधीमते । यद्यनि ैश्वदेव्यामिक्षायां विष्णे  
देवाः प्राप्तरवायाम्याप्तेषांदितु सप्तसु॑ यज्ञेष्वदाप्तत्वाद्विधीयन्ते । वेष्वप्यन्या-

(राजमूर्यविवरणस्य चातुर्भास्यगतत्रयगणेऽक्षयहिंडकस्य तिथिः )

दिवेवाः सन्तीति चेत् ही गत्ययात्तात्तेषु देवता विकल्प्यन्ताम् । नायजैषस्ये हु नामसात्रैस्पाविषेषत्वाद्द्रव्यदेवतापोरमायेन यामस्यात् स्वरूपासौभवाभ्युपयाजो विधिरनर्थकः स्थान् । वस्त्राद्युग्मितिरिति पाठे शूपः—उत्तितिवोक्तैर्विहितामै-यादीनष्टौ यागाभ्यजेतेत्यनुद्याटानां संषेषैश्चेष्टवशब्दो नायलेनोपवर्णयेते । न च विधिस्वामवेऽपि नामोषदेश्वैष्टव्यर्थं, प्रार्थीनपवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यग्निषु वैश्वदे-वशब्देनकेनेवाटानां संषस्य अपवहृत्यत्वात् । नायप्रवृत्तिनियितभूता निरुक्ति-हिंडा—आभिक्षायामे विषेणां देवानायित्यमानतया तत्त्वहचरितानां सर्वेषां उत्ति-न्यायेन वैश्वदेवत्वम् । अथवा विषेदेवा अटानां कर्त्तौर इति वैश्वदेवत्वम् । तथा च नास्त्राम्—“वद्विषेदेवाः समयजन्तु । तद्विषेदेवत्ववैश्वदेवत्वम्” इति ।

देवताविकलनस्तु समानवर्तत्वाभावात् युज्यते । अग्न्यादय उत्तितिविकलन-त्वबद्धा विषेदेवा अनुत्तिशिष्टत्वाद्दुर्बुद्धाः । वस्त्राद्युषेव शब्दः कर्पनाप्तेष्यम् । अत्रैव गुरुपत्तमाह—

गुणनाश्वत्वसंदेहादप्या चोदनेति चेत् ।

नोक्त्यायेन संषस्य नायजैषत्वनिर्णयात् ॥

स्वष्टोऽथः । द्वितीयाभ्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

गुणः कर्मान्वरं वा स्याद्वाजिम्बो वाजिनं तिति ।

गुणो देवाननूद्योक्तः तमुच्चपविकलपतः ॥

आभिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वादपवस्था तत्र वाजिनम् ।

गुणोऽपविश्य कर्पान्धकल्पमेद्वाजिदेवकम् ॥

“देवे मयस्ति दध्यानपति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिम्बो वाजिनम् ।” इति श्रूयते । घनीभूतः विष्ट आभिक्षा । वाजिनं जलम् । तत्राऽभिक्षावृच्य-माजो यस्ते विषेदेवा उकाः । ते च वाजिम्बो इत्यनेमानुश्यन्ते । वाजोऽन्न-पामिक्षारूपयेषामस्तीति तद्विष्टतेः । वाजनूद्य वाजिनद्रव्यस्तो गुणो विधी-यते । तत्र द्रव्यस्तापिक्षादव्येष तह समुच्चित्यतो विकल्प्यतर्ता वेति पात्रे शूपः—उत्तितिशिष्टेनाऽभिक्षादव्येषादिरुच्छेष्टवयामे वाजिनद्रव्यस्योत्पत्तिशिष्टत्वामा-

१ क. “ज्ञात्य विः” २ स. च. “वाक्ये विहैः” ३ क. स. च. ४ क. “किविद्वा आ” ।

५ स. च. “त्पत्तिशिष्टत्वाऽन्व” ।

( राजस्वप्रियकरण-प्रकारीकरणमतशब्दं पर्वक्षयत्विरहक्षम्यति । )

अनकामसामादादाजिनस्त्वे वर्णितव्यापूर्वम् देहान्वरवामापादपरि । तस्मी  
द्रुतपदेशत्वात्प्रभास्य लभते भिन्नत्वात्कथंश्चरणः ।

वर्षायां विषयस्थ-विषयस्थे, विषयितस्थ-

जनानिका : दासिका : पृ. १३४।

उत्तराधिकारी-सामग्री द्वारा सहाय्य करने की उम्मीदें।

आधिकारी पद व्यापक तथा भूमिकाएँ रखते।

प्रयोगिकीया पात्राभ्यादनुनिष्ठार्थि वाजेनम् ॥

इद्योमनापते—“ तजुं परति द्विभानवयति ता वैष्णवेष्यामिका वारिभ्यो  
द्वाजिनम् ॥ इति ।

तद पदानि इविष्टेवात्मपिक्षाद्रम्यं, यथा निष्पत्तो तथा वस्त्रजिनश्चय-  
पर्वति इध्यानयनस्य अनकावतामर्थमुभयद्वयिष्ठं तुल्यमेव । तद्वाहूम-  
यद्विष्ठो अकाविति पाते शूरः—का वर्णान्वश्चापिक्षा; किं तद एवेति  
तच्छव्याधिभिरयगच्छः । यस्तीक्ष्णस्तो दिविष्टेवा साक्षिषेति तच्छुद्देन  
यदः प्रामूर्खते । आपिक्षायति गुरुत्वाक्षण्याद्येवान्वक्तव्—“ जुन्मत्ता  
युक्तं यदः ” इति । एवो रहस्य गम्भीर अपिक्षायामनुवर्तते, य तु वाजिने ।  
तदः प्राप्तान्विष्ठं एवसो यनीयात् कान्ते इध्यानीवपिक्षादिक्षेव प्रयोजिका  
अनुनिष्ठादेव वाजिने य तु एवोऽप्तकम् ।

अहमार्य दस्त निवीपरामि. लिलिपु—

करावाचिन्मोः सोमेयेष्वर्या सौभग्यवतः।

आयो भैरु हरिः काम्यास्तोऽपश्चदः पश्चात्प्रये

सौराष्ट्राणां तुरायहाः भुवः—सुरायहान्युद्धारीत्यादिना । चातुर्मासेषु  
वाजिनयामः भुवः—वाजिन्यो वाजिनपिति । तदौभपश्च सोपस्य क्रिघ्ननः  
कार्यः । कुवः । “सोको है वाजिने तुरा लोहः” इति वाजिने सुराष्ट्राणां च-  
सोपशब्दपर्याप्ता । सोपशब्दपर्याप्ता । सोपशब्दपर्याप्ता । सोपशब्दपर्याप्ता । अतिथि वेन्नेत्रम् । ऐहि-

( राजकूपयनिकान्तं लक्ष्मीस्यसंविवेचकाणप्लासासाहयद्वितीयार्कोऽभिप्राप्तम् । )

कहरिः साम्याद् । अहोक्षितिकावं, सुराः, लक्ष्मीस्यविकृतं वरप्रिनिम् । तस्यैतिको  
विष्यन्तः । सौप्रशस्त्रस्त्रर्थादगताज्ञासिहोविदित्रामुवृत्तिरेत्युक्तः । यदि  
वाजितस्य प्रतिपत्तिकर्त्तव्याभित्ति वर्मीक्षा तर्सेतस्मन्बन्धे छत्राधिकादस्तु ।  
तत्रेवान्यचिन्तितुम् ॥

दृष्टोद्भोद्य वयत आपिक्षामाँ द्विष्यन्तः ।

दृष्टोद्भो चनत्वेन पाचान्यात्वसो म्भेद् ॥

“ दन्ते प्रस्ति दृष्टानकृदि, तम वै व्यवेद्यामित्युः ॥ हरि, शुक्रम् आपि-  
क्षायाः क्षनियपागुम्भोद्विष्यस्त्वेष्यस्तः । क्षयां आपिक्षात्यु उभयजन्पत्वादि-  
त्येकः पक्षः । चनत्वस्याऽप्तिक्षयाद्विकर्मा हरि द्वितीयः पक्षः । वयस्यानिक्षाम्-  
तावितुं सहकारित्वेन दृष्टानीयते । ततः वयत एव मूर्खकारणत्वात्कदर्शं एव  
न्यायः ॥

इति अधिकारात्मायैपिरचिते भाववीये वेद्यर्थपाकासे कुष्ठग्राम्यजुंबदीपु-  
त्रैतिरीयसंहितामात्रे पथमकाण्डेऽप्तव्यपशाद्यके  
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

( अय प्रथमाण्डके अप्तव्यपशाद्यके तृतीयोऽनुवाकः । )

ऐन्द्रामेकादशकपालं मातृतीमामिक्षीं  
चारुषीमामिक्षीं कायमेककपालं प्रमातृतीह-  
वामहे मुकुतो यज्ञवाहसः करुम्भेण सजोक्तुः ।  
यो तू ओः इन्द्रः पुरुषे देवकस्तु अम ते शुभि-  
मव्यया । मही हस्य मीढुरो यद्या । हवि-  
च्यतो मुकुतो वन्दुते गीः । यद्यामे यदरुण्ये  
यस्मभाषां यदिन्द्रिये । यक्ष्म्भ्रे यक्ष्म्भे क्षत्रभ-

( गजसूदेविदयस्य चातुर्वीष्टसंकलनिवारणपद्मासाहृष्टद्वितीयपर्वतीशमित्रानश् )

हृषा पृथग् । एवेकस्थाधि धर्मजि तस्थावय-  
जनमसि स्वाहा । अकन्कर्म कर्मकृतः सह  
वाचा मर्योभुवा । देवेभ्यः कर्मे हृत्वाऽस्तु  
प्रेते सुदानवाः ( १ ) ॥

( इयं शद्विंशतिं ) ॥

इति रुद्धायजुर्वेदीयतैर्चिरायिसांहित्यां प्रथमाहुके-  
ष्टप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

( अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ) ॥

द्वितीयैवेष्टदेवाकृपं प्रथमवर्णकं, तृतीये वरुणदधात्तास्त्वं द्वितीयं पर्वोभ्यते ।  
तत्र विशेषहर्वीर्णि चत्वारि विषये—

ऐच्छाग्रमेकादशोति । निर्बर्तीवि दूर्वासुवाकादनुदर्शते । तानेवान्वरुणपथा-  
सानिवधातुं पस्तीवि—

“ प्रजापतिः सविता भूत्वा प्रजा असृजत । ता पूनमत्यमन्यन्त । ता अस्य-  
दपाकामन् । ता वर्णो भूत्वा प्रजा वरुणेनामाहपत् । ताः प्रजा वरुणगृहीताः ।  
प्रजापतिः पुनरुपानामनाथपिच्छुभानाः । स एवान्वयान्विर्बहुप्रथमासानामपत् ।  
ताः निरदपत् । तैर्वै स प्रजा वरुणपाणादमुच्चर् ” [ त्रा० का० १ प०  
६ अ० ४ ] इति ।

सविता भूत्वोत्पादको भूत्वा । अत्यमन्यन्तावहाँ रुतवत्यः । वर्णो भूत्वा  
वरुणेन वरुणपाणामपेण जलोदररोगेण । तायं स्तापिकं रोगशान्तये, वरुण-  
प्रघासानेवज्ञामकाम्पयविकेषान् । इदानीं विषये—

“ एवरुणपव्यासा निरन्धन्ते ( १ ) । एवानामवरुणमाहाय ” [ त्रा०  
का० १ प० ६ अ० ४ ] इति ।

पृष्ठा ०८ अनु० ३] कृष्णयजुवेदीयतौतिरीयसंहिता ।

८४

( राजसूयविवाहस्य चातुर्मीस्यसंबन्धिवक्षणप्रकाशाक्षद्विलीक्षण्योऽभिघानम् )

अस्य पवर्णः कार्त्तमापस्तम्बो दर्शयति—<sup>५</sup> ततश्चेतुर्णु पातेष्यापात्त्वा  
भावण्यो वेदवक्षाप वहणप्रथासैर्यजेत् ॥ इति । उद्यताम् पूर्वदेशाच्चिर्गत्य ।

आत्मिन्बन्धुरुणमधात्सर्वाणि द्विवीर्यां वोर्दं विषातु पृष्ठोति—

“ वासां दक्षिणो वाहुर्वैकल आसीत् । सन्ध्यः पतुवः । स एवा द्विवीर्यो  
दक्षिणां वेदिमुदहन् । तथो वे स प्रजानां दक्षिणं वाहुं प्राप्तारप्यत् ॥ [ आ०  
का० १ प० ६ अ० ४ ] इति ।

वासी प्रजानाम् । न्यक्तः शीतवातरोगेष नितरो तंकुचितः । वेदिमुदहन्वदे-  
रुद्धनने रुतवान् । विष्णे—

“ पद्मद्विवीर्यो दक्षिणां वेदिमुदन्वित । पजानामेव तद्यजमानो दक्षिणं  
वाहुं प्रसारपवि । तस्माच्चातुर्मीस्यपात्ययुक्तिमुक्तिक उपर्यावाहुः ॥ पञ्चामिति-  
द२ सत्य ॥ [ आ० का० १ प० ६ अ० ४ ] इति ।

दक्षिणात्प्रोद्धुमाप्नापा वेदेदक्षिणमागे । यस्माच्चातुर्मीस्येषु वेदिद्यवस्ति  
तस्मात्तद्वाग्नि स्वर्णं चाहुद्योगेतो यवति । यथा त्वं सर्वेषां वाहुं प्रस्तित तद्यात्म-  
प्येक एव वाहुस्तेषां सामर्थ्येनेतः । अत एवाऽम्नात्य—<sup>६</sup> तस्मादक्षिणोऽर्थं  
जात्यनो वीर्योवत्तरः ॥ इति । अस्य वाहुद्यवपि साप्तव्यांतिशयोपेतमिति  
विष्णेः । तदेवतदस्य पञ्चामितिवनेन यज्ञेन तंपादितम् ।

उपयोर्व्योर्व्येऽप्येदशाङ्गुलिपरिपितं व्यवस्थानं विष्णे—

“ पृथमात्राद्वेदी असंमित्ते मवतः ( २ ) । तस्मात्पृथमात्रं अङ्गस्त्री ॥  
[ आ० का० १ प० ६ अ० ४ ] इति ।

पस्माद्योरुक्तं व्यवस्थानं देशाङ्गोकेऽपि वायदक्षिणावस्तौ पृथमात्रौ । यद्वा  
पृथमात्रं तयोदशाङ्गुलपरिमाणं यथा भवति तथा विभक्तो दृष्टेवे । विष्णे—

४५४ श्रीमत्साधनस्यर्थविवरचितभाषणसंग्रहा— [पुस्तकालय—

( राजासूयविवरस्य चालुतीर्णस्य इत्यर्थस्यात् संशोधितो वर्णविज्ञानमध्येयः )

“ असुखरस्या वैष्णवामुक्तस्य दिव्यपदमपि । वर्णविज्ञानं उत्तरविदिः । वर्णविद्या-  
विज्ञानं । असुखो वैष्णवकृष्णविज्ञानविदिः ॥ ” [ बा० का० १ प० ६ अ० ४ ]

[ इति ] ।

“ वैष्णवकृष्णविद्या-वैष्णवामुक्तविदिः । अनुरागविद्यामुक्तविदिः । उत्तरविद्यामुक्तविदिः वैष्णव-

विज्ञानविद्यामुक्तविदिः । वैष्णवविदिः ॥ ”

“ एव देवपरम्परुकामापामेवप्रवाकपात्रविद्याविदिः वैष्णवविदिः । वैष्णवविद्यामुक्तविदिः ॥ ”

“ आपेयादित्याप्त्यानां विवापकं पूर्वेत्यवर्णविदिः पद्मास्त्रमप्येवेत्यस्मिन्द्वयामिः  
भास्त्राणं विवापकं यदाप्त्यानां तान्येवद्वास्त्राणामि । अत्यादि वैष्णवाक्ष्यो वैष्णव-  
हर्षीष्टपत्रिष्ठेऽदित्यविदिः ।

“ मुहूर्यवासने विहितस्मिन्द्वाप्रस्थातिदित्यपञ्चाविरानन्वयं विवरे—

“ अवैष्णवैष्णवामो भवति ” [ बा० का० १ प० ६ अ० ४ ] इति ।

“ वैष्णवामिः शुद्धो देवो वैष्णवस्तु— ”

“ वैष्णवामानी वा एतो देवानाम् । वैष्णवामी । वैष्णवामो भवति ( १ ) ।  
प्राथापानवेष्टपरम्परो । औजो वर्तं वा एतो देवानाम् । वैष्णवामी । वैष्णवामो  
भवति । औजो वैष्णवामानविदिः ॥ ” [ बा० का० १ प० ६ अ० ४ ] इति ।

“ औजो वानसं उत्तमाही वैष्णवामीरपिति विवेदः ।

“ मुहूर्यवासनविहितपानिकामापमन्त्रयं वैष्णवविदिः । वैष्णवैष्णवो वैष्णवविदिः—

“ वा कुरुत्यामिक्षा । भवति । वारुण्यामिक्षा । वैष्णवी च वैष्णव भवतः । विष्णुना-

स्य वज्रा वैष्णवामाशिष्मुक्तविदिः ॥ ” [ बा० का० १ प० ६ अ० ४ ] इति ।

पृष्ठा ०८ अनु० ३] कृष्णयजुर्वेदायतेत्तिरीयसंहिता। ८५१

(राजसूयविषयस्य चानुमास्यसंबन्धिकणप्रधासास्त्राहृतीयर्थाणोऽग्निधानम् )

मारुत्यामिक्षा भवति मेषी च, वारुण्यामिक्षा भवति मेषश्चेति तत्त्वाहि-  
त्यामिक्षानाथीं चकारी । स्त्रीपुरुषरूपयोमेषीभिषयोरनुष्टानेन मिथुनात्मिकाः प्रजा-  
रोगान्मुक्ता भवन्ति ।

मेषीमेषमोर्गुणविशेषं विधते—

“ लोमदौ भवतो मेष्यत्वाम ( ४ ) ” [ जा० का० १ प० ६ अ०  
४ ] इति ।

एवंच तूतकरेण ईष्टीकृतम्—“ उंणामिर्मवतिकती लोमदौ कुरुतः ॥”  
इति ।

तथोमेषीपैषणीः पुरुषः लोमिपर्णस्थापयने विधते—

“ शारीषणांन्युपवपति । चासमेवाऽऽभ्यामपिमञ्चति ( १ ) ” [ जा०  
का० १ प० ६ अ० ४ ] इति ।

चासमषीष्यमवदयः ।

शारीषणीनां शताधिकसंख्या विधातुं प्रस्तौति—

“ प्रजापतिमचार्यं नोपानश्च । स एतेन शतेभ्येन हविषाऽन्नाद्यनवारुद्धं ।  
यत्परःशतानि शारीषणीनि भवति । अनाद्यस्यावरुद्धये ” [ जा० का० १  
प० ६ अ० ४ ] इति ।

अनुं पोर्य शास्त्रादिजन्यं मद्भन्ते तत्प्रजापतिने प्राप्नोत् । त च प्रजापति-  
रेतेन शारीषुक्षाजन्येन शतसंख्यायुक्तेन काढसमूहेन दीपिषेऽप्तौ द्वयेन हविषा तद-  
नाशं संपादितवत्तु । अतः परःशतानि शताधिकसंख्यानि पूर्णाम्युपवपेत् ।

तत्र करीरोद्धारे विधातुं प्रस्तौति—

“ सौम्यानि वै करीराणि । सौम्या खलु च आहुतिर्दिवे त्रुष्टि अथाशयति ॥”  
[ जा० का० १ प० ६ अ० ४ ] इति ।

करीरिनमकाम्भङ्कुराणि सौम्यहीनसदशतावासौम्यानि । आहुतिरवि सौम्यतंड-  
विषनी त्रुष्टिहेतुः ।

विधते—

“ यत्करीराणि भवन्ति । सौम्ययेवाऽऽहुत्या दिवो त्रुष्टिवरुद्धं ॥” [ का०  
का० १ प० ६ अ० ४ ] इति ।

करीराश्चेन खलु रीकलाम्युच्यते इति केचिद् । तानि शारीषणकुरुदेवतां-  
पद्धरेण वमोः पुरुष उपवास्तु । तथा च तूतकारः—“ अथाऽऽभ्यां शारीषणकरी-  
राश्चयुपवपति इत्यशतानि परःसहस्राणि ३ ” इति ।

८३६ श्रीमत्सायणाचार्यविद्वचितभाष्यन्मेता— [प्रथमकाण्ड—  
(एतस्यविषयस्य चाहुर्मास्यसंबंधितव्यग्रधातुरस्यहितीयपर्वीयोद्भिष्यन्मेता)

अन्यथा यार्थं प्रशंसन्ति—

"काय एककपासो भवति । पश्चाना केवलाय (१) " [ शा० का० १  
प० ६ अ० ४ ] है ।

मुख्यत्वायेऽपर्यः । कायः पश्चापविद्वद्याकः ॥

दीपषाव तदग्निं पृथिविभिन्नानि पाचाणि विषने—

पतिष्ठृहवं करम्यपाचापि भेदनिति । जाता एव पजा वहलपाशाम्बुद्धति । एक-  
दण्डिकम् । अविष्पवाणा एव पजा वहलपाशाम्बुद्धति (५) ॥ [ शा० का०  
३ ष० ६ अ० ४४ ] इति ।

दधिसिका यजसक्तयः करम्यः । यजमानस्य गृहे यावत्तः पुरुषा मनुष्यात्त-  
संस्थया पात्राणि विधायैकं पात्रमधिकं कुर्यात् । अत एव सूचकार आइ—  
“ आपेषाण । पत्नी करम्यभानाणि करोति यावत्तो यजमानस्पामात्याः सर्वी—  
कास्त्राकर्मेकानिरिक्तानि ” इति ।

तेऽप्यनुवाक्यगतेनानुवाकेन वस्त्रपथसादिविधयो देवनाशशसाथोकाः ।  
अथानुवाकापरेण हविरासादेवादिपवोग्या उच्यन्ते । पत्र वेदिद्वये हविःसादन-  
व्यक्तस्थापिषुन्ते—

“उत्तरस्यां वेदाभ्यानि हीरणि सादयति । इक्षिणायां मारुतीपि । अपधुर-  
वेदैना पुनर्कि । अयो ओज एवाऽऽसामवहरति । वस्पद्वलशब्दं क्षमाच  
विश्वोऽन्यसोऽपक्रियः ॥” [सा० का० १ य० ६ अ० ५] इति ।

पारुत्या आभिक्षाया अन्यान्याशेषादीन्यदौ हर्वीषि । पक्षसो देवाना पद्धेति विद्यम अतो पारुत्या: पृथग्मेदित्यादनादेवा विशोऽप्यधुरेय मुनकि । अपकपणमेव प्राप्यपति । धुरो गमनमधुरं, धूःशब्देन चहुविधहविवैहनयोग्या भूमिहस्यने । ता चोत्तरगता वेदित्यास्या अपमनं यथा भवति तद्या मक्षवृषा एवा विशो वेद्यस्तेरे षोडित्वात्मदति । किञ्चाच्छतो विकासो वल्लवहरत्येव न्यक्तरोपेय । यस्ताद्विश्चां न्यक्तारस्तस्याद्बाह्याणात्मित्याच्येवा विशोऽप्यतो वामात्वे वादिकान्ते वायकापति ।

पक्षासौर्यायर्द वाहनैव प्राप्तं पश्चासुमि—

“मारुत्या वूर्ध्वं पश्चत्ती। अनृतमेवादयन्ते। वाहृण्योत्तरपा। अस्मिन् एव  
वक्ष्यन्तेऽदयन्ते” [ब्र० का० १ प० ६ अ० ५] द्विः।

६७०८ अनु० ३) कृष्णयजुर्वदीयतेचिरीयसंहिता । ८३७

(राजसूयविधयस्य नातुर्भावसंबोधितवक्षणप्रथासासूयद्वितीयपर्वतोऽपिवानम् )

मारुत्या आमिक्षायाः पथमचरिणानुत्पयथाशास्त्राधार्थानुष्ठानेन दोषप्रवर्त-  
जते विमाशयति । वारुण्यामिक्षायाः उत्तरकालीनप्रचरेण वरुणं वरुणंपाशस्त्रं  
जलोद्दररोगमन्तत एवायथजते सुवैथैव विमाशयति ।

प्रचारात्माचीनेष्वद्वृण्यु पूर्वोक्तपीवापर्वदैररीत्यं विषते—

“ यदेवाध्यर्थः करोति ( १ ) । तद्यतिप्रस्थावा करोति । तस्याद्वृण्य-  
न्करोति । तत्पापीयान्करोति ” [ बा० का० १ प० ६ अ० ५ ] इति ।

अधर्युक्तरसेवयस्थितायाः वारुण्यामिक्षाया अनुष्ठानाः । प्रतिप्रस्थावा तु  
दक्षिणयेत्यां मारुतीपनुदिष्टति । तत्र यद्यदन्वायानादिकंसंकेकमङ्गलध्वमुरनुतिष्ठति  
तत्तदङ्गं प्रतिप्रस्थावा तदन्वरेषेवानुतिष्ठत् । अत एव च लोकेऽपि लंदिष्वेत्  
लैरीककैदीदिकन्प्रवहारेषु द्वेयान्वापाणिकत्वेन संप्रतिपन्नः पुरुषो यदेव करोति  
तदेव पापीयान्मूढोऽपि करोति ।

अत्र दीधायनेन पदिदमुक्तम्—“ अथ प्रतिप्रस्थावा पत्नीं पूर्णति पत्नि  
कर्त्ते जात इति । अत्ताविति ते वरुणो गृह्णात् ” इति । तदिदं विषते—

“ पत्नीं वाचयति । मेष्यामेष्येनो करोति । अथो तप एवेनामुपनयति ”  
[ बा० का० १ प० ६ अ० ५ ] इति ।

पापं प्रख्यापयेत्पापीति समृतिकर्त्तव्याद्विद्यावानं जारमुहित्य पत्नीं वाच-  
येत् । तेन च प्रख्यापनेन पत्नीं यामयोग्यां करोति । किंच कुमामध्ये मात्रहा-  
निस्तहिष्णुत्वरूपं यत्प्रस्तवदप्येनो पत्नीं प्रतिप्रस्थावा पापयति ।

तस्यात्म परम्या सज्जां मुक्तवा जारतिदेशं विषते—

“ यज्जारः सन्तं न मबूयात् । मिष्ये ज्ञातिः हृष्यात् । असौ ये जात इति  
निर्दितोत् । निर्दितैवेन वरुणपद्मेन याहयति ( २ ) ” [ बा० का० १ प०  
६ अ० ५ ] इति ।

मन्त्रकाण्डे प्रधानशापविधिभ्य ऊर्ध्वं प्रथास्यान्मो त्रूपो पद्मोमेऽङ्गकर्मेत्येते  
चत्वारी मन्त्रा आम्नाताः । तत्र पथमप्यत्प्रस्थ विनियोगमापस्तम्ब आह—“प्रधा-  
स्यान्हवामह इति प्रतिप्रस्थावा पत्नीमुद्दानयति ” इति ।

पाठस्तु—

प्रधास्यानिति । वरुणपाशस्त्रं कर्म प्रन्तीति वरुणप्रथासासात्तनहन्तीति  
दरुणप्रथास्याः । यज्ञं यहन्तीति यज्ञवाहसः । द्विष्टपिमित्रैः सकुमिनिष्णादित् ।

८९६ श्रीमत्सायणीचा र्थविश्चितभाष्यसमेता— [ १ दधनकाण्डे—  
 (राजसुखविवरस्य भासुर्माल्यसंबन्धिवाहणप्रभां सास्याकृतीयवर्णेणोऽभिवानम् )  
 वावजाते करम्भवद्देशोऽच्युते । तेन करम्भेण दक्षिणावेदिशित्वेऽग्नीं दंष्टिभ्यां हृष-  
 पामेन प्रस्तरं तथानवीतयः सक्षेपसः । तथाविषाखरुनो हृषमह आङ्गयामः ।  
 विभृते—

“ यद्यास्यामहवांपंह हति वानिमुदानेष्वि । अङ्गैरैताम् ॥ ” [ शा० का०  
 १५० ६ अ० ५ ] इति ।

एवं वलीममेन मन्त्रपाठैनाश्वरैवाऽहृतवानेव भवति ।

अवशिष्टस्य पञ्चवयस्य विनियोगनाह[५५५८८८८८८]—“ ऋथान्तरा वेदी गत्वा  
 वलीमः पर्वी चोत्तरेणोत्तरां वेदिमेषीके शूर्णे करम्भपात्राप्य शीर्षभिः  
 लिपाय पुरस्तात्पत्यज्ञो तित्वनी दक्षिणोऽग्नी शूर्णेण शुद्धिं वो धू पूर्णे इन्द्रेणि  
 वलीमानः पुरोनुवाक्याप्यवाह यद्यग्राम इत्पुभी पात्र्यापकन्कर्व कर्मेन्द्रल हयि  
 विष्वर्द्दन्तो अपतः ॥ ” इति ।

तत्र यथप्रवापाठस्तु—

मो धू पूर्ण इति । हे इन्द्र देव नोऽस्मामृत्वु लंभानेनु यो वैद भवत्तेष्विति  
 शेषः । वदेत्तद्यवत्तनं तु सर्वीचीर्णं वैरिजपेवासीमवाद् । हे द्वृष्टिमन्त्रालवैस्ते तत्र  
 पत्तादाद्यव्याप्त्यवलवप्तिमिहनाश्वरमस्तु रथं सर्वदा भद्रतु । यस्मात्कारणाम्बीदुर्वो  
 द्वृष्टिसेचनतमर्थस्य तत्र पत्तादाद्यस्थाकं पही भूषिष्येत्या यवादिरुत्तस्त्रांप्योऽप्या  
 तस्माद्विनिहनाश्वरमित्यन्ययः । गीरस्तदीया स्तुतिरूपा वाग्विष्वतः करम्भपात्र-  
 करम्भविष्युकामरुनो वादते नपत्तकरोति स्त्रीलीत्यर्थः ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

यद्यग्राम इति । अब तत्र यस्तु न्द्राः स्वप्त्वाक्षमेवाधीः । त चाऽद्य-  
 शायेः । अर्थं रथामिनि वैरेषे वा । एकरथं दृप्तयोर्मध्ये कस्यचिछर्वैषि शा-  
 ल्लये शर्मं वर्यं पत्तमानो दारा दासात्त्र योविष्वेये पत्त्वाप्यषिकं चक्रम तस्य  
 सर्वस्यावपत्तनं विनाशकं हे करम्भपात्रजात त्वयस्यतः स्वाहा त्वा ददावीत्यर्थः ।  
 एतद्योक्त्वयोर्चात्याप्युत्तोनुवाक्यादेहीत्वावपत्तविनु विभृते—

“ यत्पत्ती पुरोनुवाक्यामनुक्त्यात् । निर्विवौ यजमानः भ्यात् । यजमानोऽ-  
 यात् । अत्यन्तेव वीर्यं धने । उक्षी पात्र्याः सवीर्यत्वाप्य ॥ ” [ शा० का०  
 १५० ६ अ० ५ ] इति ।

यात्याद्वान्वेन पुरोनुवाक्यायामपि वासां पत्तीमर्चेत्वादेन वारपति ।

प्रपु० ८ अनु० ३] कृष्णयजुवेदीयतेनिरीयसंहिता ।

८१९

(गजसूयविवरस्य चातुर्मास्यसंबन्धवरुणप्रधासा सुष्टुप्त्रिलीयर्थणोऽभिधानम् )

पापलूपे ग्रन्थिश्वर वरुणो यज्ञाप्रातीति वरुणो याम्बायामेनःशब्देन विवक्षित हवि दशीषति—

“ यद्ग्राये पदरण्य इत्याह । यथोदितमेव वरुणमवयजते ” [ भा० का० १ य० ६ अ० ५ ] इति ।

दक्षिणवेदिग्नेऽभी होमं विशातुं प्रस्तौति—

“ यज्ञमानदेवत्यो वा आहवनीयः (३) । आतुर्मेदेवत्यो इक्षिणः । यदा-हवनीये जुहुयात् । यज्ञानं वरुणपाशेन आहयेत् ” [ भा० का० १ य० ६ अ० ५ ] इति ।

उत्तरदिक्स्थार्या वेदामुत्तरवेश्यपवादेन निष्ठन्त आहवनीयः । इतरत्रैऽ-गतोऽभिग्रीष्मिणः ।

विवरते—

“ इक्षिणेऽभी जुहोति । आतुर्म्यमेव वरुणपाशेन आहयति ” [ भा० का० १ य० ६ अ० ५ ] इति ।

जुहुम्यवदित्तुं विवरते—

“ शूर्पेण जुहोति । अम्बुदेव वरुणयवयजते ” [ भा० का० १ य० ६ अ० ५ ] इति ।

अन्तराधने शूर्पे भवमन्तर्यं भोक्ष्यत्वम्यविनाशिनयित्यर्थः ।

‘होमे शुणाद्यं क्षेत्रं विवरते—

“ शीर्षन्तविनिधाय जुहोति । शीर्षत एव वरुणमवयजते । मत्यङ्गतिष्ठन्तु-होति ( ४ ) । मत्यङ्गतेव वरुणपाशाभिसुच्यते ” [ भा० का० १ य० ६ अ० ५ ] इति ।

करम्भपाशपूर्णे शूर्पे शिरसि सकृचिधाय पश्चात्जुहुयातेन शिरोरोगादिकं शुभ्यति । पश्चिमाभिमुखेन होमेन पश्चिमङ्गेन वरुणस्य पतिकूलादेन पश्चल एव सुभ्यकृष्णपाशाभिष्ठात्रो मुच्यते ।

तृतीयमन्वपाठम्—

अक्रम्यवेति । कर्मकूटोऽध्ययुपमुखा यज्ञानपात्यन्तः सर्वे, मयोभुवा पयः

१. क. भोक्ष्यत्वद्व्यानिष्टं विनाशयतीत्य० । घ. ङ. च. भोक्ष्यत्वद्व्यानिष्ट० । २. ल. ख. ङ. च. होमगु० ।

३०८ श्रीमत्तदेवणाचार्यविद्वचित्तभाष्यसमेता— [१ पर्यन्तकाण्डे—

(राजस्थानीय चारों भूमिकाओं का प्रयोग सामग्री की विवरणों में दिया गया है।)

शिवं तुतम् । “ पैदै शिवम् । तन्ययः ॥ इति श्रुतेः । तत्त्वात् भावपित्त्या  
पन्नोऽवारणत्परया वाचा सह करम्भपात्रहोमार्थं कर्याकन्हतपन्तः ॥ हे मुद्रानवः ॥  
तत्त्वं हविषः एषामात्रोऽध्यर्थं भवत्यो देवार्थं पितृं कर्त्तव्यात्मलं पैत्रं स्वगृहं गच्छुत ।

आस्थिन्द्रिय वैतराधितात्रीष्ठ इश्वरपति—

अक्षम्कर्म कपेलत इत्याह । देवानुग्रह निरवदाय । अनुण महानुपर्येति  
यावैतदाह ॥ ३४० का० ३ म० ६ अ० ५ ॥ इति ।

- देवाश्यति मत्तदेवीषं पद्मं तजिरवदाप निःरेषं प्रसद्य

अथापम्यदर्थं विषयते प्रसौदि-

“ परमगुहीतं पा परमशश्वप पश्चात्पा गुहीतस्याविविष्टने । हाथ निष्कर्षम् ॥ [ भा० का० १ प० ६ अ० ५ ] हवि ।

वाक्याणयामे भेदार्थेषु यदेषु ये तुया पथं निष्काशः पावलम् आभिक्षाश्चलै-  
प्रस्तुद्युम्यं पूर्वं नन्देण गृहीतस्य वृष्ट्यस्यातिरिक्तोऽवाः अन्तो यज्ञसंपद्मेवद्वरण-  
गृहीतस्येव ।

卷之二

“तु ईश्वर निष्काशेत् चारभूथमवैदि । वस्तुष्युक्तिवेत्तेष्व वस्तुष्यमव्यज्ञेत्” [बा० ४० १ प० ६ अ० ५] इति ।

अद्यावभयप्रदेन सीमिकावभयधर्मोपेतं कर्मोन्यते

ବେଳେ କାମିକାରୀ ପାଇବା ଏବଂ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମକ ପାଇବା କାମିକାରୀ—

“ अपोऽवभूयमवैति (५) । अप्तु वै वरुणः । साक्षादेव वरुणमव्यग्रोते पविष्युहो वरुणस्म पाता इत्याह । परुणपातादेव निर्मुख्येते । अप्तीक्षपायन्ति वरुणस्याग्नहिते । पदोऽस्येतिर्थीयहीत्याह । समित्यवाऽऽन्त तमस्यन्त उपायिभ्य तेजोश्चित्तेजो परिपैत्तित्याह । तेजं पूर्वाऽप्यन्तचे ” [ ला० का० १ प० ६ अ० ५ ] हहि ।

अपः प्रथमभूषणनुतिष्ठेदप्तु कृष्णादित्यधर्मः । अगामविषतिवादस्तु वक्तव्यस्ति-  
ष्टुति । अतोऽव होमेन वहनी साक्षादेव व्यवधानवन्नरैषेव विनाशयति । कृष्ण-  
नुहानादूर्ध्वमुद्गतसीर्व मतिष्युन इत्यनेन मन्त्रेण परित्यजेत् । उदकेषु रिथो यो  
वहन्यस्य पाशाः स एव पतिष्युदः परित्यक्तः । परित्यक्त्य पृष्ठेशमपश्यन्त एव  
प्रत्यागच्छेदः । आपत्य “एवोधर्मि, देवोधर्मसि” इति द्वाप्यमाहवनीषे समिक्षा-

१८३० अनु० ३] कृष्णजूर्वदीयतैत्तिरीयसंहिता । ८४१  
 (राज्यूपविषयस्य चातुर्मस्तिविवरणप्राचासाकृत्याद्विलीयवर्णोऽभिपात्तम् )  
 वादध्यात् । हेऽम एधोऽसि अनया समिधाऽभिवृद्योऽसि । अतस्त्वंप्रसादाद्यपम्बे-  
 पिनीयहि तमृद्वा भवेत् । समिज्ञान्यज्ञवालया तेजोऽसि । अतो मयि तेजः स्थापय ।  
 अथ विनियोगसंश्यह—

“पत्न्याद्वाने यथास्येति विप्रथातुकर्त्त तत् ।  
 स्वापी यो विषयनुह्यायद्ग्राय इति देवती ।  
 अकान्तिपि तावेव मन्त्रावत्वार इरिताः ॥ १ ॥ इति ।  
 अथ वीर्यसि ।

तत्त्वाध्यायस्य प्रथमादे विवितम्—

“वैधेदेवसाहणस्यातिदेशो वादमात्रकः(यः) ।  
 सवादाङ्गविधिस्थो वा हविर्विध्यन्वयान्वेत् ।  
 अर्थाद्विद्विष्टोऽस्मि वैवमङ्गविधरपि ।  
 तथानः सोऽन्वयोऽङ्गानां विविरप्यविदिष्यताम् ॥

चातुर्पाठ्येषु वैधेदेववरुणयधाद्विष्टो चाक्षेव शुभाशीरियनायकानि चत्वारि पर्वाणि ।  
 तत्र वैधेदेशी हर्वीषि विहितानि—“आग्रेयवाक्यापालं निर्विषति सीम्यं चरु-  
 साक्षिं द्वादशकपादः सारस्वतं चक्षं यौर्ध्वं चक्षं भारुतः सप्तकपासं वैधेदेवी-  
 मामिकां शाश्वात्यव्यमेककृपाद्यु” इति । वैधेदेवी नाशणात्यवाद आत्रादः—  
 “वाद्यन्तानि वा एतानि हर्वीषि ” इति । अङ्गविधयोऽपि तवाऽम्नताः—  
 “तेषां संचर्द्यं चाहिर्भवति, तेषां संनद्य इत्यः, नदं प्रयाजा इज्यन्ते, नवानुया-  
 जाः ” इति । एवं स्थिते वह्यप्रथासेषु पूर्वोक्ताम्याशेषादीनि यथा हर्वीषि वि-  
 धाय तदीमं पूर्वद्वाहतं शाश्वात्येषु वैधस्यातिदेशो—“पंतद्वाशणायेव पथं  
 हर्वीषि, यद्वाशणानीवरायिः” इति । तदार्थेद्वाद्वायस्यातिदेशो यायायः । तस्य  
 हविर्विधिभिः सह स्तुत्या(त्य)तावकर्त्तयेणांक्षयसंभवादङ्गविधिनः च तदसंभवा-  
 दिति चेष्टैव । उपकाष्ठेऽकारकभाषेन हविषामङ्गानां चान्वयात् । तस्यादृशं  
 वादसाहितानामङ्गविधिनायातिदेशः ।

तैर्वेषाम्यविज्ञिनितम्—

“अतमेकक्षात्यस्य शाश्वात्यातिवेषाम् ।  
 तत्पूर्ववत्तथैन्द्रास्त एतद्वाशण इत्येति ॥

एकक्षपाद्वाशणं वैधेदेववरुणप्रवासेषु पठितम् । एवं वाशणाशणं वह्यप्रथा-  
 सेष्वाशावम् । एवं स्थिते साक्षेषेषु विहितयेरेकक्षपाद्विभ्याम्योर्बाह्यणातिदेश

( राजसूयविश्ववस्तु चतुर्विस्तरीविनियोगकलाशबाला स्थाद्वितीयवर्णोऽभिक्षागम् )

आश्रापते—“एतद्वाहणं वेन्द्राज्ञ एतद्वाहणं एककपालो वद्वाहणं इतरथे-  
तरथं” इति । तदोपयन्त्र पूर्वन्यायेनार्थवादविधिसहिताङ्गकं प्रदर्शय तर्पनाःस्या-  
तिदेवाः पूर्वन्यायस्य विषयव्यावधे वक्षयत्वोद्भावणस्यारणायवादीज) कथम् ।

एकादशांश्यायस्य विशिष्टवस्तु—

“वारुपाः सार्वभूमिरक्षितस्त्वं विद्याऽथवा ।

पर्योगैकत्वतस्त्वं भेदो देशस्य भेदतः ॥ ॥

बहुगदचार्येणादीनि नव हर्षीषि विहितानि । तेषु पारुपीषाभिक्षार्थी यति-  
वस्थावा दक्षिणे विहारेऽनुतिष्ठति । इतराणि त्वहावध्युर्मुखे विहारेऽनुतिष्ठति ।  
देवामहानां पर्योगैक्षण्यानन्वयेणाङ्गनन्यमयवादिसंवत्वानि । तथा ताम्येव यारुप्या  
अवीर्यतापि तर्व याकृष्ण । कुरुः १ वरुणव्याहारःऽपातितेन पर्योगैक्षण्यात् । त-  
त्वय विहारेद्व आमनातः—“पृथग्भौती यवायतः, पृथग्भौती कुरुवः” इति । तोऽ-  
यं पृथग्नुष्ठानामाति अथर्वः स्यामैवम् । इविरासादनयात्रे तज्ज्ञेदोपयोगात् । “अ-  
हावध्युर्मुखस्ते विहारे हर्षीष्याक्षादयति पारुपीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्” ॥  
इति विहारानात् । तस्माच्चार्येण प्राप्ते भूमः—देशभेदात्पर्योगभेदे सात्यङ्गनुष्ठान-  
यपि विद्यते । न च तस्य हविरासादनमात्राधीवा युक्ता । तदासादनस्य दक्षाः-  
याधीत्वे सति तत्परित्यागेनाङ्गार्थत्वं कल्पना प्रस्तुतम् । न च पर्योगभेदेनात्मा-  
सादनयेदस्यापि हित्यै वक्षनमन्तर्कं स्यादिति वाच्यम् । अन्यवरथामापतिद-  
योगपाणी तद्वयवरथाधीत्वात् । तस्याङ्गेनेवाङ्गनुष्ठानम् ।

तत्त्वेवाऽप्यविवितवस्तु—

“कर्तृमेदो न वा तत्र भेदः स्यादङ्गभेदवत् ।

पर्योगवस्त्रान्वै द्वयोऽप्यत्यया व्यवस्थितिः ॥ ॥

तत्र पूर्वोक्तविषये पर्योगभेदादापाराधङ्गभेद इव होतुवस्त्रादीनां कर्तृणायपि  
भेद हर्षि चेत्प्रवस्तु । वाचनिकपञ्चसंलग्नविरोधात् । अध्युपतिप्रस्थालुहोतुवस्त्रा-  
प्रविधिः पञ्चादिक्षातुर्मास्येनु विहिताः—“त्वात्पूर्योस्यानां पर्याकर्तृत्वं” पञ्चादिजः न  
इति । यद्याप्रेयाप्यष्टके पारुप्यां च हात्तादिभेदः स्पत्तदा पञ्चतेष्वा वाप्येत ।  
ननु पञ्चसंलग्नालिङ्गस्थैर्माप्येयाप्यष्टके विषयस्थाता याम्बुद्यात्, पारुप्यां चाप्युपुः  
पाग इति चेत् । सत्यम् । पादार्थेव तात्त्वमात्मभवत् । व्यवस्थात् परमाङ्गविष्य-  
ति । तत्र वक्षनं पूर्वप्रोद्याहवम् । तस्माच्चार्येण कर्तृभेदः ।

६०८ अनु० ३] कृष्णजुवेदीयत्तिरीयसंहिता ।

८४६

(राजसूयविवेषस्य चातुर्भौम्यसंबन्धवक्त्रपापासाल्पद्वितीयपर्वतोऽभिधानम् )

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“तत्रैव पात्रीसंयाजादौ तथै भित्तिष्ठथ वा ।

तन्वमन्यैकमतो मैदे कर्तुमेदानिवारणात् ॥

तत्रैवाऽप्येयाश्वष्टके मारुत्यां च माहूपत्ये होतव्येषु पात्रीसंयाजादिषु तन्वं  
युक्तम् । क्रुतः । माहूपत्यैकत्वात् । नश्चाहवनीयवद्विक्षिणे विहारे माहूपत्यः पृथ-  
गरित । तस्मात्तन्वमिति प्राप्ते श्रूपः—न तावत्पूर्वोऽकः कर्तुमेदो निवारपितुं शक्यते ।  
तथा सत्यज्ञयुणा हुताः पात्रीसंयाजाः पवित्रस्थातृकर्तुकात् मारुत्यां कथमुप-  
कृयुः । तस्माद्वर्थ्यैः पवित्रस्थाता च माहूपत्ये पृथक्पात्रीसंयाजाश्चयुद्याताम् ।

द्वादशाभ्यायस्य पठथमवादे चिन्तितम्—

“ विहारमेदे निर्विप्रमन्वदेस्तन्त्रता न वा ।

तन्वं इयोः स्मृतेः सिद्धेन्तमोक्तवा पृथग्भवेत् ॥

वहन्तप्रथासेव्याव्युतिप्रस्थात्रोविहारमेदेभपि भन्वेष्वेकेनैव पठथपानेत् तपो-  
र्थस्मुलिसिद्धौ तन्वमिति चेच । निर्विप्राद्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठपत्तेरेग स्मृत्य-  
मात्रात् । तस्माद्वभयोः पृथक्पाठः ।

तत्राभ्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ निष्कासेन त्रैष्वावमृथं यन्तीत्यनूदयते ।

नीरोत्सेकः कर्मणो वा विधिः सौमिर्कर्मणः ॥

यो दशैपूर्णमासाभ्यां वारुण्यां चोदनोद्दतः ।

अयुत्सेकोऽनूदतमेव मैव कर्मणि सौमिके ।

मुख्योऽवभूथशब्दोऽतस्तत्त्वाद्वयविक्षया ।

धर्मनिविद्यशक्त्वं विघ्ने धर्मसंयुतम् ॥

इहयप्रथासेत् भूथवे—“ वारुण्या निष्कासेन त्रैष्वावमृथपवद्वित ” इति ।  
निष्कास आभिक्षाप्त छेपः । मात्र्यां विधि देवा क्षतिजे भार्जवन्त्वाभियादि-  
भिर्व्यैदेवैपूर्णमासयोर्दिक्षु सर्वात्मायो विविषयुतिष्ठन्ते । तोऽयं व्युत्सेको वारु-  
ण्याभिक्षायामेव चोदकप्राणोऽनूदयते । अस्ति हि व्युत्सेकस्याप्यवभूयत्वम् । “ एव  
यै दशैपूर्णमासयोरत्वभूयः ” इति शुल्कवादिति प्राप्ते श्रूपः—सौमिके कर्मणवद्भूथ-  
शब्दो मुख्यः । तस्य चावदस्थोऽन्नदादिवद्विपेयकियासामानाविकरणेन नाप्तेन

१. स. च. “र्थपा” । २. क. “कर्म” । ३. स. ह. च. वर्षिणः ।

८४६ श्रीमत्साधाराचार्यदिवरचितभाष्यसमेता— [ ३ पथकाण्ड—  
(शब्दसूचितिवाच्य लातुर्मास्पदसंविकल्पसाहस्रासाहस्राद्वितीयवर्णोऽभिभानद् )

वस्त्राचैव देविकप्रयोगवाहृस्थान्व । अनुत्तेके त्र्यक्षं वाधादुपचयेत् । तदेह त्रौषिककमणीवापो वसुसेवेऽन्वमृथमादनामंशपवती १३यामः । येन तत्र मुख्यस्त्रमाशकृत्येत् । तस्मात्सौभिककमैवाचिनप्रमृथमृथशब्दे वक्षणमधारुषकरणे प्रमुक्तान्व आननापो मात्रा॥शिष्टोऽन्व्यायेन त्रौषिकपर्वानविद्याम्कर्मान्वर वज्रमेत्पुरुषं विषये । त च विषमेणाचैव मुरुषोऽवभूयोऽसित्यति चाङ्गनीयम् । अपेक्षितस्य कर्मकलापस्यावाभावात् । तस्मात्सौभिकष्येऽपेक्षमान्वरविषयः ।

### त्रौषिकान्व्यायिनितिः—

“ तत्र द्रव्यं पुरोडाशस्तुषनिष्काशकानुवत् ।  
याहोऽवभूयशब्देन पुरोडाशोऽविदेशतः ॥  
तुषनिष्काशपोरव ताक्षात्क्षेप्तेषदेशतः ।  
अविदेशप्रापितस्य पुरोडाशस्य वाचनम् ॥ ॥

तत्र पूर्वोक्ते कर्मान्वरे चर्षीदेशकेनावभूयशब्देन पुरोडाशोऽविदित्यते ।  
अविदेशप्रोपदेशादूर्वेतः । तस्मात्तुषनिष्काशान्व्यो पुरोडाशो वाभ्यते ।

### एकादशाभ्यापद्य द्वितीयपदे चिनितम्—

“ निष्काशावद्युये दिष्टकर्त्त्वौश वतिषादनम् ।  
तदार्थकर्त्त्वं तदुवदाशोऽवभूयशब्दतः ॥  
कर्मान्वरं तदाधिते स्थात्प्रविचितिः पदाशदत् ।  
प्राप्तापायार्थकर्त्त्वं स्थात्प्रवादभूयशब्दम् ॥ ॥

त्रातुर्द्वयगतेषु [ वक्षणमधारेषु ] वारुणीप्रविक्षां प्रकृतेष्वपान्वायते—  
“ वारुण्या निष्काशेन त्रौषिकावभूयशमदद्विति ” ॥ हति । अवार्थं व्ययोगपकारः—  
वक्षणमधारेषु तद त्रौषिके । वेद्यहर्षे हविर्वाक्यायाप्रिक्षा । नवर्द्वितिः कर्त्त्वे  
शक्तव्यातः । वारुण्या(णा)प्रविक्षां पदपिष्ठनिष्ठिते येषमवद्वैषादि । तत्र त्रौषिक-  
काशेषुक्ते तर्वमवदाय सुत्वा तत्र एककाशेन प्रकृते भाष्टहितेन वारुण्या(णा)-  
प्रिक्षाप्राप्तिकाशेन त्रौषिकावभूयशनुविष्टन्तीति । तत्र संशयः । किं वारुण्या(णा)  
प्रिक्षाप्राप्ते एकप्रकृते यवप्रवेषकशीहर्वं पूर्वं पशाश पश्चादेककाशप्रवादादूर्ध्वं निष्काश-  
काशेनाशान्वरेण त्रौषिके एवरितम्यपिष्ठेवं प्रकारस्य विषये उत्र कर्मान्वरम् ।

पृष्ठा ०८ अनु० ४] कृष्णयजुर्वेदीशतैचिरीयसंहिता । ६४५

(राजसूयविषयक चातुर्मास्यसंबन्धितस्यप्रधासासाम्यद्वितीयवर्णोऽविचानम् )

तथापि कि प्रतिपत्तिकर्मोऽहोस्पिद्यर्थकर्मेवि । तत्र विपक्षे इति तावत्पादम् । कृपः । पक्षो तथा हठत्वात् । यावः सवने वप्या प्रवर्द्ध तृतीयत्वने हठयाद्यः । पचार इति तत्त्वनीयपद्मौ यथा पचारविषयकर्मस्वद्वद्वापीत्यादः पक्षः । तथा कृष्णभूथकाद्यपद्मपृष्ठमत्तुलङ्घनकर्मात्मवरार्थिति पक्षान्तरम् । तदाऽप्यतिक्षाहविःस्त-  
रस्य विष्टकात्मस्यावस्मिन्कर्मणि हविष्टवायोगात्मपात्रोपन्यायेनेदं प्रविपत्तिः  
स्यात् । यथा यवाजैषेण हृषीेष्यमिष्वारपत्तियत्र तत्त्वेण संस्कर्तुष्यमिष्वारणमे-  
दमवापि निष्टकातः संस्करणत इति पात्रे कृपः—तस्मिन्यस्ते निष्टकात्तरैष्य तंस्का-  
पंद्रव्यत्वेन भावान्याविष्टकात्मपिति विष्टकित्वत्वयः स्पात् । अतोऽप्यभूतस्य पा-  
भान्याद्यर्थकर्मत्वमेव व्रद्यत्यम् । यदि चातुर्मास्येषु नावभूयस्तदा तत्त्वात्मित्रेषाम  
तत्त्वामनिर्देशोऽस्तु । तस्य तदीष्वद्व्ययोरप्यस्यापि कर्मान्वरे विनियोगो वाचनिकः ।  
तस्माद्यर्थकर्म ॥

इति शीघ्रस्ताप्यगात्रार्थविरचिते पापवीष्ये वेदार्थमकात्रे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैचिरीयसंहितायाप्ये प्रथमकाण्डेऽत्यन्यपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अय प्रथमकाण्डेऽत्यन्यपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अप्येऽनीकवते पुरोडाशमुद्गाकपालं निर्व-  
पति साकरं सूर्येणोयता मरुदृष्यः सांतपनेष्यो  
मध्येदिने चरं मरुदृष्यो ग्रहमेष्विभ्यः सर्वासां  
दुर्गमे सार्यं चरं पूर्णा दीर्घं परा पत् सुपूर्णा  
पुनरा पत । वक्षेव वि कीणावहा इष्वर्जरं  
शतकतो । देहि मे ददामि ते नि मे खेदि नि  
ते दधे । निहारमिति मै हरा निहारम् ( १ )  
नि हरोमि ते । मरुदृष्यः कीडिन्यः पुरोडाशम्  
सप्तकपालं निर्वपति साकरं सूर्येणोयता ॥५५॥

भीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसूमेता— [प्रथमकाण्ड—  
(राजसूयाविधस्थ चातुर्मास्यसंबिधानशास्त्रालग्नीयपर्याप्तिः इति चातुर्मास्यसंबिधानश्च)]

यमद्वाकपालं निर्विपति सौम्यं चक्रं सांचितं  
द्वादशकपालं सारस्वतं चक्रं पौष्टिं चक्रं  
ग्रामेकादशकपालमेन्द्रं चक्रं वैश्वकर्मणमेकक-  
पालस् (२) ॥

( हा निहारे विश्वामित्र )

इति रुद्ध्ययजुर्वेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके—  
हमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

( अथ प्रथमकाण्डेऽनुप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ) ।

तृतीये वक्ष्यप्रधासालये द्वितीये चातुर्मास्यसर्वोक्तम् । चतुर्थेऽनुप्रपाठेऽनु लाक-  
पेधालये तृतीये पर्वोऽन्यते । वच्च पर्वं दिनदेवेऽनुठेयम् । तदाहाऽप्यस्तम्भः—  
पदधर्मतुर्गुम् मासेऽनु तृतीयस्तम्भपूर्णप्रकम्भं दृष्यहं साक्षेषैर्यजत इति ।

तत्र प्रथमदिने कर्तव्यानि विधिः इतीष्वि विधते—

अप्येऽनीकवत इति । अनीकवते सैन्यते । उच्चता तुर्येण साक्षित्यु-  
द्यकालविधिः । सम्प्रकरने हेतुपन तत्संबन्धिनः सांतपना अनिदित्यनाशिन  
दृष्यधर्मः । मेषो षडः, गृहं च मेषध ददुष्यवन्तो गृहेषिन उभप्रपाठका दृष्यधर्म  
सर्वात्मा यजमानस्य यावत्यो गावः सून्ति तावतीनाम् ।

विहितास्तिष्ठु पथमेहिदेवतामुण्ड पशंसुवि—

“ देवाशुराः संयता आसन् । सोऽग्निरजवीत् । मनेषमनीकवती तमः । तो  
षीषिति । अधाशुरानभिमधिष्ठेति । ते देवा अग्नेऽनीकवते पुरोऽग्नाशमदाक-  
पालं निरवपन् । सोऽग्निरनीकवतान्त्वेव भागधेयेन प्रीतः । षषुर्द्वादशीकाम्यजन-  
यत । क्वो देवा अववन् । पराशुराः ( १ ) । यद्यदेऽनीकवते पुरोऽग्नाशमदा-  
कपालं निर्विपदि । अग्निषेवानीकवतन् । स्वेन भागधेयेन प्रीतादि । सोऽग्निरनी-  
कवतान्त्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्थोऽनीकवती जनयते ” [ता ० का ० १ प ०  
६ अ ० ६ ] इति ।

पृष्ठा ०८ अनु० ४] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसाहिता । ८६३

(राजसूयविवाहस्य चातुर्वर्षसंवित्साक्षेत्राग्रहणतीयपर्वीयोऽभिधानम् )

चतुर्वर्षविदिक्षवृत्ताभवरोऽसुं चतुर्विधानि सैन्यानि ।

त्रूपैदृथकालि यशस्वति--

“ अहो वा आदित्योऽभिधीकिवान् । तस्य रथमोऽनीकानि । साकृत्यै-  
षोषना निर्वपति । साक्षादेवास्मा अनीकानि जनयति ” [ बा० का० १  
प० ६ अ० ६ ] इति ।

उत्थात्वादादित्यस्याभित्वम् । उत्साहोपेतयोऽनुवर्ततर्वतस्त्वरथः पत्तराश्रमीना-  
यनीकत्वम् ।

द्वितीयाया इष्टेदैवताया गुर्जं पश्चास्ति—

“ देऽनुराः पराजिता पन्तः । यावापृथिवी इष्याथम् ( २ ) । ते देवा  
मरुद्वयः संतप्तेभ्यधर्मं निरवत् । दान्यादापृथिवीभ्यामेवोभयतः समवत् ।  
मन्महद्वयः संतप्तेभ्यधर्मं निर्वपति । यावापृथिवीभ्यामेव तदुभयतो यजमानो  
आतुर्यात्तर्वतपति ” [ बा० का० १ प० ६ अ० ६ ] इति ।

तानुराश्यादापृथिवीभ्यामेव कृत्यायोरपि यावापृथिव्योऽनुभवतोऽनुग्रामापव-  
स्याद्योपरिष्ठाव्य संपत्तपद्महाराशुपद्वेष तंत्रापितवन्तः ।

कालं पश्चास्ति—

“ मध्यदिने निर्वपति । तद्हि हि तेदिश्वर्तं तपति ” [ बा० का० १ प० ६  
अ० ६ ] इति ।

तद्हि मध्याह्नकाले तेदिश्वरमिश्रयेत तीक्ष्णं यथा भवति यथा त्रूपैस्तपति ।  
हि पतिद्वयेवत् ।

चक्रं पश्चास्ति—

“ चक्रमेवति । सर्वत एवेनान्तर्वतपति ” [ बा० का० १ प० ६ अ०  
६ ] इति ।

चक्रपाक्षभाष्टस्य सर्वतस्तप्यमानात्माप्तुयुगामपि सर्ववः संतापः ।

त्रूपैष्टेदैवताविशेषणं पश्चास्ति—

“ ते देवाः शो विजयिनः संतः । सर्वासां दुर्घे गृहमेधीयं चक्रं निरवत्  
( ३ ) । आश्रिता एवायोदयसाम । कस्य वा हेदत् । कस्य वा शो भवितेति ।  
स चूलोऽनुवत् । तस्याहुतस्य नाऽन्तर्वत् । तद्हि देवा अहुतस्वाभवित । देऽनु-  
वत् । कस्य इम् होष्याम इति । मरुद्वयोऽश्वमेधिभ्य इत्यनुवत् । ते मरुद्वयो  
गृहमेधिभ्योऽनुहवुः ( ४ ) । तदो देवा अभवत् । पराऽनुराः । पर्वते विदुनो

(राजसूयविषयस्य नानुपीस्यसंकलनिताकमेवस्यहुतीवर्वर्णोऽभिवानम् )

परम्पर्यो गृहमेधिभ्यो गृहे गृहवति । यषत्यात्मना । पराप्रथं नानुप्यो भवति ॥  
[ शा० का० १ प० ६ अ० ६ ] इति ।

ते देवा अस्मिन्दिने प्रथयेष्टथा सैन्यानि लंपाद्य शृङ्खलेहया विशेषिनोऽनु-  
रात्मवतः संतप्य पुनः परेष्टुरपि येष्वात्म इत्यभिप्रेत्य गृहमेधीयं निरुप्येत्य  
विचारितवन्तः—इदं हविरथं कस्य वा भवति कस्य वा शो भविष्यतीति व  
आधेते । तस्याद्यं तद्भुक्तवन्तं द्वाप्रिसमीये वस्तुयति । प्रदावति विचारकाले  
अहुः पक्षोऽभूत् । तदर्थी देवा अहुतत्वात्तं चक्षं नैवाशितवन्तः । यस्माँद्वाः  
काष्यहुतं नाभन्ति वस्त्राणुकमेवत् । ततस्ते देवाः परस्परं विचारितवन्तः ।  
किमिति, कस्मै देवयिमे चक्षं होष्याम इति । तदो निधित्य गृहमेधिभ्यो तृत्वा  
विनायं प्राप्ता अनुरात्रं प्राप्तुताः ।

अस्मिन्कर्त्तव्यात्मागी यज्ञीर्यादिना कानिचिदङ्कनानि विधास्यन्ते । तद्य  
यात्मदुक्ताङ्गेषेहयपूर्वमिदं कर्त्तव्यं न तु दर्शपूर्वपात्रादिकुतिविशिति जैमिनिविचारित-  
वान् । ततोऽर्थपादः सामिधेन्याद्यादावः । तपित्य विस्पत्तिप्रतिस्पन्दनवदिति—

“ यदौ यहस्य पाकवा कियते । पश्यत्वं तद् । पाकवा वा प्रतिक्षयते ।  
यज्ञेभ्यावहित्वति । न सामिधेनीर्याह ( ५ ) । न प्रदाजा इत्यन्ते । नानु-  
वाचाः । व पूर्वं वेद । पशुपान्वयति ” [ शा० का० १ प० ६ अ० ६ ]  
इति ।

यहस्य संबन्धित पदमुद्घानं पाकवा पाकेतु पाकपक्षवादित्यर्थः । तस्य पश्य-  
त्वं युक्त् । “ पाकपक्षं वा अन्वाहितोऽपि । पश्यत्वं उपतिष्ठन्ते ” इति भुद-  
त्वात् । पस्यादृष्टेभ्यावहितावृष्टो न सुनित तस्मादेवतकर्त्तव्यं पाकपक्षवदेव-कियते ।  
पाकपक्षं विधत्ते—

“ आन्यमागी यज्ञति । यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति ” [ शा० का० ३ प० ६  
अ० ६ ] इति ।

पाकेत्वापाकमुद्देश्यं देवता पश्यति—

“ महतो गृहमेधिनो यज्ञति । भागधेयमेवैनात्मसमर्थयति ” [ शा० का० १  
प० ६ अ० ६ ] इति ।

उद्दीप्यमङ्कं विधत्ते—

“ अस्मिद् स्विष्टहुतं यज्ञति । पतिष्ठित्यै ” [ शा० का० १ प० ६ अ०  
६ ] इति ।

पर्णा० ८ अनु० ४] कथ्ययजुवेदीयते चिरीयसंहिता । ८५९

(राजसूयविद्यमय चानुमोहसंबन्धसाक्षेपाख्यतृतीयर्थणीभिशानव् )

— अङ्गनगतरं विपच्चे—

“इदान्वो भवति । पश्चेत् वा इदा । पश्चाप्येवोपरिहात्पतिलिङ्गति (६) ”

[ आ० का० १ प० ६ अ० ६ ] इति ।

अर्थात्तिथे चतुर्थांकरणाख्याङ्गनन्तराभावं शोत्रपितृपत्नशब्दः ।

षट्देवमनुवासशब्दतेनैकेनानुवाकेन पूर्वदिनेऽनुष्ठेया मुख्यमात्रशब्दविहिता स्तिष्ठ इ-  
हयो व्याख्याताः । अनुवाकान्वत्वेण द्वितीयदिने कर्तव्यलेन विहिता इहयो व्या-  
ख्यातव्याः । तत्राऽऽदौ तावहृहेष्वेष्वप्तेष्वभूतं किंचिद्विवेदितं विधातुं प्रस्तौदि—

“पत्पत्नी गृहमेधीयस्थाभीयात् । गृहमेध्येव स्थात् । वि त्वस्म पश्च काञ्चेत् ।  
यन्नाभीयात् । अगृहमेधी स्थात् । नास्य यज्ञो व्युष्येत् ” [ आ० का० १  
प० ६ अ० ७ ] इति ।

यदि पर्णी गृहमेधीयस्थ चरोर्माणं मुखीत तदा पञ्चानो गृहेण यज्ञेन चो-  
पेतो भवति । किंचित्स्मन्यसे यज्ञानस्य पञ्चो व्यूक्तो भवेत् । अमोजनसे तु  
न्युद्यतदोषो न भवति । किंतु गृहमेधित्वाभावः ।

विपच्चे—

“पतिवेशं पचेयुः । तस्याभीयात् । गृहमेध्येव भवति । नास्य यज्ञो व्युष्य-  
ते (१) ” [ आ० का० १ प० ६ अ० ७ ] इति ।

पातिविकल्पेन पर्णी विशालीति पतिवेशः पत्पर्यर्थं ओदनसं दक्षिणामौ १-  
कारः पचेयुः । तथा चाऽप्यस्तन्वः—“दक्षिणामौ पत्पर्याः पतिवेशमोदनं पचादि”  
इति । पर्णी तपोदनमभीयात्तो नोकदोषद्वयम् । अमोजनाभवित्वा गृहमेधीयमोज-  
ताभावाच ।

मोजनादीभित्वात् प्रस्तौदि—

“ते देवा गृहमेधीयेनेहात् । आशिता अनवन् । आशिताभ्यक्तात् । अनु इ-  
स्तानवासमन् । वैम्पोऽसुराः क्षुरं प्राहिष्वन् । ता देवेत् ऊक्यप्रिच्छा । असुरा-  
न्युररमच्छत् ” [ आ० का० १ प० ६ अ० ७ ] इति ।

आशिता भुक्तवन्तः । आशित नेत्रयोरुक्तनं प्रक्षिप्तवन्तः । अभ्यक्ताभ्यक्तं  
कृतवन्तः । ऐश्वरनु वर्त्तनावासयगत्वानार्थमप्यसुन्तन् । तदाभीमसुरा देवानो  
समीपे क्षुरं प्रेरितवन्तः । साच क्षुरेत् वृक्षेत् देवेषु स्थानवलम्ब्या पुनरर्थत्वरनेत्  
माशेत् ।

विपच्चे—

( ग्रन्थसूत्रविजयस्य चातुर्माल्यसंबन्धिसाक्षेपालयतृतीयवर्षांगोदभिदानम् )

“गृहमेधीयेनेहूया । आशिशा मवन्ति । आज्ञातेऽम्भजते (२) । अनु वत्ता-  
वास्याभिति । आतुर्व्यायैव तद्वज्ञानः कुर्वं पहिणोति ” [ बा० का० १ ४०  
६ अ० ७ ] इति ।

तदेवदधिष्ठेत्य कुर्वमाशिता एवाशीपवस्त्रामेत्यादिदेवविचार उपादाहतः । अत्र  
गृहमेधीयत्वंनिधौ द्वौ मन्त्राद्वामातौ । तयोर्विनियोगमपादस्तम्ब आह—

“शरनिष्कारत्य दवीं पूर्वित्वा वृषभमाहूय तस्य रवेते शूर्णा इवं परा पतेत्य-  
नुकृत्येतत्त्वा गाहैपत्ये जुहुमा द्वारेष्मो न रुपाद्वला कृष्णकुरुचीति ” इति ।  
पर्यमाने चौरा क्षीरमण्डवद्वनीमूर्ती योऽथ उपरि दिवाति सोऽयं शरनिष्कारः ।  
तस्य रवेते वृषभस्य शब्दे निष्पत्ते तथा ।

पथमन्त्रपाठस्तु—

शूर्णा इवीति । हे दवीं त्वं शरनिष्कारेन शूर्णा सवीं पशपतेन्द्रं पति  
प्रकृत । दथसादाद्येन वर्जन्यवठेन शूर्णा सवीं पुनरस्यान्त्यागच्छ । हे  
शतको, आत्मा वस्त्रेन विकीर्णावहै । यथा छोके काढित्वकीर्यं धनं दत्ता  
दण्डुडाविकं कीर्णाति तदद्वदधिष्ठाय तुर्म्यं शरनिष्कारं दत्ता तत्त्वं इष्टमूर्तीं च  
कीर्णामि । तदिदमुप्तते—वस्त्रेन वसुनेत्रं धनेनेव विकीर्णावहा इति ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

देहि म इति । हे इन्द्र मे यदपेक्षितं तस्मै देहि । तव यदपेक्षितं तदहं  
एदापि । इस्ता च त्वं यद समीपे निषेद्वदस्थापय । तव समीपेऽहनवस्थापयापि ।  
यदुभयं तस्मैव न यत्ति, किंतु निहारभित्युनः पुनर्निर्हतैव तुपानीयैव ये  
तमीपे निहर नितरा स्थापय । अहमपि पुनः पुनर्निर्हतैव ये समीपे स्थापयापि ।

यथोकं निष्काराहोत्प्रस्तौति—

“ ते देशा गृहमेधीयेनेहूया । इन्द्राय निष्कारं न्यदधुः । असमेत ख इन्द्रो  
निहितभाग इषावर्तिनेति । वानिन्द्रो निहितभाग इषावर्तिते ” [ बा० का० १  
५०६अ०७ ] इति ।

इषावर्तिता समीपमागमिष्यति । इषावर्तित तपीत्वमागच्छत् ।

विष्वते—

“ गृहमेधीयेनेहूया । इन्द्राय निष्कारं निदध्यात् । इन्द्र ऐनं निहितभाग  
इषावर्तते ” [ बा० का० १५०६अ०७ ] इति ।

प्रपा ०८ अनु ०४] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

८५१

(गोपसूत्रविवरस्य चातुर्मीष्यसूत्रचिनिशाकमेवालक्ष्यतुलीयपर्वणोऽभिभासन् ।)

होमाय प्राप्तमाहवनीर्थं वारयितुं विषये—

“ गाहैष्ट्ये जुहोति ( ३ ) । भाष्येनैवेनैः समर्थयति ” [ बा० का० १८० ६ अ० ७ ] इति ।

यागकाले घटिं कर्तुमृत्युमस्याऽङ्गानं विषये—

“ आपभमाहैष्ट्यति । वपट्कार एवास्य सः । अथो इन्द्रियभेद तद्वीर्यं यज-  
मानो ऋतूव्यस्य यूक्ते ” [ बा० का० १ प० ६ अ० ७ ] इति ।

हितीयदिनेऽनुडेयानि नव हर्वीषि विषये—

मरुद्वय इति । आयस्य हित उत्तरहित्रष्टकस्य च कालमेदातपदोग्भेदो  
द्रुक्षयः । कीडैषामस्तीति कीडिनस्तदेवत्कीडित्वं विशेषणम् ।

तस्य हितिः पाठप्राप्तं पाथम्यं च(?) पश्चात्ताति—

“ इन्द्रो युत् तद्वया । पर्वा परावतममच्छत् । अपाराधिपिति पाथमानः ।  
सोऽवाचीत् । क इदं वेदिष्यतीति । तेऽनुवन्धरनो वरं तृणामै ( ४ ) । अथ  
पर्यं वेदाम । अस्मध्यमेव प्रथमः हितिं रुप्याता इति । त एनमध्यकीडन् ।  
ताकीडिनां कीडितम् । मन्मरुद्वयः कीडिभ्यः प्रथमः हितिं रुप्यते विभित्वै ।  
[ बा० का० १ प० ६ अ० ७ ] इति ।

पर्वा परावतमत्यन्तदूरम् । अपाराधं दोहमकार्पम् । भीत्या पठायमानः त  
इन्द्रो मरुतां समिपे किञ्चिदत्तीत्—युतो मृतो न वेतीदं समिपे गत्वा को वेदि-  
ष्टतीति । ते च पर्वतो वेर इते वेदिष्यदाम इत्युत्तम् । इतरेभ्योऽन्यादिभ्यः  
पथमो निर्वापो वरः । वतस्ते मरुत एने भूमौ चतिं युवयधिरुक्ष चहुविभेद  
मृत्येनकीडन् । कीडित्वा च मृतोऽद्यपिति तातदन्तः । तस्यदितेणां कीडित्वं  
विशेषणं संपन्नम् ।

निर्दीपकालं पश्चात्ताति—

“ शाकः सूर्योदयता निर्दीपति । एवस्थिन्दै लोक इन्द्रो युतमहमत्यन्तम् ॥  
[ बा० का० १ प० ६ अ० ७ ] इति ।

एवस्थिन्दै लोके सूर्योदयेनादलोक्यमानभूपदेषे ।

वैश्यदेवपर्वपश्युकमाश्रेयादिपञ्चकपशंसकं वरुणपशासपर्वपश्युकमैन्दाप्रपशंसकं च  
मासागमवातिदित्यति—

“ एवद्वालक्षण्यान्येव पश्च हर्वीषि । एवद्वालक्षण्यान्येव पश्च हर्वीषि ।  
[ १ प० ६ अ० ७ ] इति ।

परोरेत्वात् प्रशंसति—

“ कौपीन ऐन्द्रधर्मवति । उद्धारं वा प्रविष्टं उद्धरते । बृहं हत्या ।  
अन्यात् देवतास्वपि । यदेव ऐन्द्रधर्मवति । उद्धारेष्व तं मज्जान उद्धरते ।  
अन्यात् शलाभ्यनि ॥ [ जा ० का ० १ प ० ६ अ ० ३ ] इति ।

अन्यात्प्रम्णादिदेवताध्याधिकोऽप्यापित्यतेषु द्वारप्रमुकपार्थिवान्मुद्दर्हतो लादितवात् ।

विभक्त्यैष्वापन्त्यहविषो देवता प्रशंसति—

“ ऐष्टक्येण एककपालो भवति । विश्वाम्येव तेन कपालिं पञ्चानोद्धरन्ते  
( ५ ) ” [ जा ० का ० ३ प ० ६ अ ० ३ ] इति ।

अथ विभिन्नोगतीत्यह—

“ एतेष्वनुष्ठ देहीति याः पात्रम्भुरीरयेत् ॥ १ ॥ हति ।

अथ भीमीता ।

प्रात्राच्यायस्य प्रथमपादे विनितम्—

“ ताकमेषेष्वस्तिक्षो अद्यप्ते स्युः तप्त एव वा ।

पात्रादेह्योरहोः सत्त्वात्पक्षविवद्युष्टहे ॥

साङ्घम्पुरुषानुरोधेन पात्रादिविधानतः ।

भीरं तद्यस्तवस्त्वं तु चोदकातेन दुर्बलम् ॥

एतुक्षेत्रेषु साक्षेषनामके त्रुतीये पर्वाणि शूयते—<sup>४</sup> अप्येत्वीकरणे पुरोहितमहाकाळे निर्वन्ति साकृत्यैर्योगवा यकुद्भ्यः सात्रपत्रभ्यो यद्यन्तिने वस्त्रं  
वस्त्रद्वयो गृहमेषिभ्यः सर्वासी दुर्घेते सायं चहम् ॥ इति । वा प्रतास्तिक्ष  
इहयो दृष्ट्यहकालीना पथा यकुद्यो पर्वाण्यन्वापानादिकं प्रविष्टीहिरिति दृष्ट्यहका-  
लीनीत्य वदत् । ननु प्रातर्मध्यादिनसायंक्षम्भैरेकास्मिष्वेवाहनि तपः कालास्तित्तु-  
त्वामिष्टीनी विहिताः । तत्र । दृष्ट्योरप्यहनोः [ पात्रादिकालसूक्ष्मावात् । शूर्व-  
शुः ] प्रात्रादिकालेषु सक्षीयेषु तासामुपक्षः । परेषुः प्रात्रादित्तु ताः तत्पा-  
पनीयाः । तदो दृष्ट्यहकालीनतेवि प्राप्ते त्रुमः—तपाम्येत्वीकरणे पात्रहाकाळे  
निर्वन्तीति ताहम् पथात् पात्रःकालित्वा विष्टिपते । पात्रःकव्यस्थ इवत् पक-  
मेव पात्रःकालित्वा प्रथमिष्वाय पर्वतस्यति । प्रात्रशिहोष्मिष्वादी तदैर्यात् । तस्वा-  
त्साङ्घस्य प्रथानस्यैकस्मिन्देव प्रात्रःकाले विधानात्तद्यस्कालीनत्वं औरं, चोद-  
केन त्वन्वापानापङ्कः शूर्वेषुः प्रात्ररिति कव्यस्थते । वपदेवाश्चोदकाहृकीयात् ।  
तस्माद्युक्ताहृकालीना इतमो दृष्ट्यतः ।

प्र० १८ अनु० ४] कृष्ण यजुर्वेदीयतैचिरीयसाहिता ।

६५३

(राजमूलविकल्प आत्मालक्षणविभासा कनेशास्यतृतीयपर्वणोऽभिवानम् )

तत्त्वमाध्यायस्य पथमपदे चिनितवम्—

“ किैश्चदेविकारेककपालादविदेशतम् ।

ताकनेनेत्रुै वरुणश्चात्मस्थादुता॥श्रिमः ॥

प्रकृतादथर्वाहूल्यादविद्यः संनिधानवः ।

ऐन्द्रास्त्राहवर्याच्च तार्थैऽस्मित्वतः ॥ ”

ैश्चदेव यावापूर्णिम्य एककपालो वरुणश्चत्रेत्रुै काय पृककपालतत्त्वोः पृथ-  
ग्रासणमामनात्म् । साकनेनेत्रुै वैश्चकर्मण एककपालस्त्रविष्णवैश्चदेविकैककपाल-  
तास्त्रणपतिदेवत्वम् । कृतः । प्रकृतिवेत्तम तस्मिन्सूपदिव्ययानपर्वताहूल्याद् । वाह-  
णश्चात्मिकस्य लहिकृतिवादस्त्रे एव खर्मविशेषा उपदिष्टाः शारीरमध्यो हिरण्य-  
दयो वा चुनो मवत्तरित्यादयः । तत्र चक्रनुभवो न्यायम् इति योजे शूद्रः—  
वारुणश्चात्मिकवादस्य वर्त्यात्मत्वात्स्पैवातिदेशो यकः । ऐन्द्रास्त्राहवर्याच्च  
हृष्टस्थमेवा तिदिव्यते । ैश्चदेव तदमावान् । तस्माह चर्यादिदमपि तथात्ममेव । गदु  
यकृतिभावाै भूताैैश्चदेविकैककपालदीर्घारुणश्चात्मिकवस्त्राकैषीयेऽपि चोद-  
केन चर्मातिदेशसिद्धौ तास्त्रणविदेशके वाक्यमिदं व्यर्थमिति चेतु । न । हिर-  
ण्यमयत्वाद्यैविकथयोऽतिदेशापापोऽस्त्रित्वान् । तस्माद्वारुणमघालिकैककपालतास्त्र-  
णस्पैवातिदेशः ।

दशमाध्यायस्य तत्त्वमपदे चिनितवम्—

“ गृहमेधीयके त्वार्थभागावित्यनुवादेगीः ।

त चोदकाविधिर्वाऽर्थ्यादौ वाऽविककर्म वा ॥

परिसंरूपोत संकोचयस्त्रोदकोऽन्यत्र वाऽत्र वा ।

भाष्यै गृहमेधीयं स्पादाऽयोऽलुक्षोदकम् ॥

अनुषादः पुनः श्रुत्वा द्वितीयः सार्थतावान् ।

निवापवस्त्रोदकस्य लिङ्गन्वेन रुहायता ॥

चोदनैव तत्त्विद्यैर्विटकस्य यस्त्रं सनम् ।

विष्णेकवाक्यदा नास्ति तेनाचाङ्गमन्तरे विदिः ॥

प्रत्यमित्तानतोऽङ्गस्य एरित्तरम्बेतरस्य हि ।

दोषवत्याच्चोदकस्य संकोचोऽङ्गाम्तरेभवः ॥

भीमतसायणा चार्यविशितमध्यस्तमैता— [१ प्रथमकाण्डे—  
(राजसूयदिव्यस्व चातुर्वीहयसंबन्धस्तमेवस्यतृष्णिष्ठपर्वशोऽभिघानम्)  
त्वापरिक्षणाभोदकस्य स्वार्थे तेहरण मेषत् ।  
त्रैहस्त्याच्च निरर्थकादपूर्वं कर्म युज्यते ॥  
भाष्यमागेतिनाम्नोपकारकल्पिस्मृतेरिदम् ।  
नामत्वादि तां तस्मास्तुप्यते तेन चोदकः ॥ ॥

“ तहन्त्ये गृहेष्ठिभ्यः सर्वांतां दुष्टे सायमोदेनम्” इति विहिते गृहेष्ठिभ्ये भूत्यते—“ आव्यधागौ यजति ॥” इति । अहस्त्रात्म संशयः—चोदकमात्रयोरात्मवाग्योरिहुनः अवजादनुवादोऽप्यमित्याच्चः पक्षः । तथा सति देवदर्थप्रसङ्गात्मार्थकृत्याप्य चोदकैतदाक्षयोर्मितिन्योनवा अत्यधाग्यमाग्यविजात्वकृत्यम्बुद्धेन्द्रियम् । भोष्पित्रव्यविर्वापाद्यो यथा यक्षतिमताः सन्तो विज्ञातावपि श्रुत्याग्नाभोदकस्य लिङ्गे तथा अत्यधाग्यमाग्यविति लिङ्गस्तेन तदायम्बुद्धी । तसी विजितयोर्विधायकत्वमिति द्वितीयः पक्षः । गृहेष्ठियविधिवाच्ये श्रुतस्यैदनस्यैवैत्पित्रव्यविधाय लिङ्गन्तर्किञ्चेनांस्ति लिङ्गन्तरापेक्षा । तस्यात्प्रकृताविहृते श्रुतस्य अत्यधाग्यमाग्यमेण इह पुनः भवेत्यावर्थवादत्वेन दत्यपर्क्षतार्थमिति द्वितीयः पक्षः । भिन्नप्रकरणे श्रुतस्य विधेयकवाक्यत्वाप्योगादर्थवादत्वम्बुद्धम् । तत्प्रोदकप्राप्ताद्याज्यमाग्यविरिक्षस्य यथाज्ञायात्मस्य परिसंस्थानार्थमित्यपात्यमाग्यविधायविति यज्ञप्यः पक्षः । आव्यधाग्यादाक्षयेन त्राणिष्ठिरूपः रक्षार्थस्यज्येत् प्रयाजादिनिषेष्ठल्पयोऽप्योऽर्थः परिगृहेत चोदकप्राप्तं यथाज्ञायनुहानं चाभ्येतेषिदेवप्रवृत्यमस्तङ्गान्य चरित्यत्त्वाय तुका । तेन यत्यक्षविधिरुपादस्याद्याज्यमाग्यवाक्यादानुवानिकचोदकवाक्यमाज्यमाग्यविरिक्षप्रयाजायक्षेत् तंकोचनीयमिति एषः पक्षः । यदि चोदकस्य प्राप्यक्षं पृथग्व्यापाराः स्पृहसदा प्रयाजायज्ञमोचैरेष्विपरैस्तेवाप्यविदेशः तिष्ठति । आव्यधाग्यगौ चरस्यनिन प्रत्यक्षविधिना वाविवत्वान चोदकैतदज्यमाग्यविदेश इत्येवं तंकोचो दर्शयितुं शक्यते । इह तु शब्दवृद्धिकर्मणी विरक्ष्य व्यापाराभावेनैक एव चोदकस्य व्यापारः । तथा सति पुण्यदविदेशोऽनविदेशव्येति विरुद्धधर्मव्याप्तयेत् । तस्यात्प्रयाजायज्ञेत् तंकोचो न तुकः । तेन चोदकोऽप्यात्माज्यमाग्यकर्मणी तंकोचनीयः । न चोदकोपापातिः । अस्य तंकोचस्योपर्संहारकृपत्वात् । आव्यधाग्यविरिक्षस्य चोदकस्य त्रिज्ञाय त्रिक्षाप्तनमूर्त्यंहारः । तथा सत्या-

१. स. “वनः” इ । २. व. अ. च. “न. इ” । ३. क. स. व. च. “वाक्येऽशास्त्रौ” ।  
अ. “वाक्यवैश्वस्यौ” ।

(राजसूयकियस्व चातुर्मासप्रसंबन्धिसाकमेपार्ष्यतीयवर्णोऽभिधानम् )

अथभागां तिदेवाद्यावृत्तस्य चोदकस्थ को नामातिदेवात्तिवृचिरलपविरुद्धपर्वत्तद्वाद्यभागकर्त्तव्ये चोदकावस्थापनमिति सम्भवः पक्षः । “पुरोदाशं चतुर्थं करोति” “आप्तेयं चतुर्थं करोति” इत्यस्योरुभयोरपि प्रथमक्षवचननेन तत्त्व-त्वादस्तु तत्रोपर्वत्तहारः । इह तु प्रथमक्षपरेक्षमोर्वचनचोदकपोर्विरुद्धवाचात्तीयुक्तः किंतु प्रथमक्षवचननेनैवाऽप्यभागविधितित्येचोदककल्पना निरर्थिका । तत्त्वादस्मा उपर्वत्तहारो न पुर्वः । तस्मादपूर्वीं महमेवीयो न चोदकेनान्याङ्गानि मृणाति । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा तु प्रथमक्षवचननेव पूर्वते । एवं तत्त्वादपूर्वक्षवाचात्त-वाचात्तव्यमहः पश्चोद्युपमनव्यः । ननु सांघरण्यापितौ प्रथमक्षवचनविहितैराप्त-होतैः तत्र चोदकात्तिविद्वानामपनूयाजामां समुच्चमोऽङ्गीकृतस्तद्वापि विधीप्रपा-नयोरात्यभागयोर्चोदकपातैः प्रथाजात्तद्वैः सर्वैः तत्र समुच्चमोऽस्तु । न । वैष-म्यात् । प्रकृतावाच्यभागयोर्स्तूपकारः चक्षुः । सोऽप्य नामताम्येन स्वर्यते । तस्मात्क्षमोपकाराभ्यां विधिप्रपानाऽप्यामात्यभागाभ्यां निराकाङ्क्षो मृणमेवीयः । आपनहोपास्तु न बद्धोपकारा इति तैः लोमहण्या अङ्गकाङ्क्षा न पूर्वते । तत्र क्षल्पोपकारैरन्तुयाजा याङ्गीचोदकेन सहातिविहैः पूर्वते । ततो विधिवैप्रथम्यैव-रिहारायाऽमनहोपेषुपूर्वकोरे क्षल्पो सति तस्मिन्प्रवद्येषानः प्रपोगवर्त्तनः तमुक्तियाङ्गु-ड्यापति । ततो वैषम्यात्क्षमोपकारात्यभागविधायेकेनानेन प्रथमक्षवचनेन मृणमेवीयचोदको लुप्तते । तस्माद्विलक्षणैरुद्धर्मपूर्वीं कर्मात्र विधीयत इति तिष्ठान्तः ।

तत्त्वाद्यविधिनितम्—

“ तत्त्वाद्यविधुं नो कार्यं कार्यं वाऽन्यानपेक्षणात् ।

न कार्यं विहितत्वेन कार्यं स्विहकृदादिकम् ॥

तत्र मृणमेवीय आत्यभागाभ्ययेव निराकाङ्क्षत्वादन्यस्विहकृदादिकं न कार्य-  
पिति चेत् । वैषम् । आत्यभागवद्विहितत्वात् । “पदम्ये स्विहकृते समवधति”  
“इडामपुरुषेण” इति विहितम् । तस्माद्यावदुक्ते कर्त्तव्यम् ।

तत्त्वाद्यविधिनितम्—

“ तदेव परिसंलयत्वे प्राणित्राघस्ति वा न तत् ।

अस्तु इदाद्यत्वानपैव तदुक्त्वाऽस्तु तेवरत् ॥ ”

मृणमेवीये स्विहकृत्यात्यभागवद्वापा संशर्यं हहि निधाय परित्तलयार्थं पञ्चम-  
पक्षमन्युपेत्येवं कृत्वा चिन्ताऽवतारिता । तत्र प्राणित्रादिमक्षणं न परित्तलयार्थं किंतु  
तदासेत् । कृतः । मक्षणाद्यर्थस्येष्वेषामात्तस्य तत्र दर्शनादिति प्राप्ते शूष्मा—  
अथ मृणमेवीये तदिटामक्षणं वचनमनेनास्तु । स्विहकृदाद्यप्राप्तितस्य परित्तलया-  
तस्य वचनेन निधारितत्वात् । इतरप्राणित्रादिमक्षणं परित्तलयत्वात्तदाचास्ति ।

(राजसूयविश्वस्य चातुर्वर्णसंविद्याक्षमेषाह्यतुतीयद्वैषोऽभिभासम् )

हहयाभ्याप्तस्य त्रुतीयादृचितितम्—

“ सौपिकं पालुर्वं वा ह्यात्मयोः पण्डनं अतम् ।

आषान्वान्वदेवै पैवम्भावत्वेष वाऽग्निः ॥

चातुर्वर्णस्य भूयते—“ हयोः पश्यति, तस्माद्वाभ्योऽयन्ति ” हृति । अत त्रौपिकधर्मक्षमिगणयने यज्ञदेव यज्ञीतत्वय । कुतः । त्रौपिकधर्मक्षमिगणयने तदीयप्राप्तनस्यात् चोदकामासस्य विभ्यहृत्यात् । दर्शकूर्मपात्तपदी ग्नापिमणयने चोदकप्राप्तित्वाद्विपेष्यत् । तस्मात्त्रौपिकधर्म धर्मो अत्र पण्डनश्चेनातिविश्वभूति हृति पात्रे शूष्मः—गायं पण्डनश्चन्दः सौपिकधर्म प्राप्तप्राप्तकर्मणो नाप्तेष्य, किंतु विष्वभ्यनर्हिरादित्यन्द्रव्योक्तिक एव । दतो न पर्वतिदेशः । अदि पालुर्वप्राप्तनस्य पापत्वाद्विपैष्यर्थं तर्हुर्थेवाद्वत्संव्याप्त तदाक्षयस्तु ।

त्रैवान्वदितितम्—

“ आषान्वयोर्भूययोर्वं पर्वतोऽनप्तस्त्रुकात् ।

आषान्वयोर्वल्लक्ष्या वृष्ययोः पर्वतोर्भूतेत् ॥ ॥

“ तस्माद्वाभ्योऽयन्ति ” इत्यर्थवादेन तेजस्याय पुनर्विधिना वल्लक्ष्याग्निभ्यनने चोदकप्राप्तयात् भूयते इत्युक्तं तदैषदेव शुनासीर्ययोः पर्वतोर्भूतुपहृति । कुतः । वहत्त्राकात् । वथा हि—“ न वैषदेव उत्तरवेदिमुपवपति, न शुनासीर्य ” एत्युत्तरवेदिप्रतिवेष्यत्वयोः पर्वतोर्भूति वहत्त्रयति । अपत्तकवनिवेषायोगात् । वल्लक्ष्याग्निप्राप्तयंपनाशी । तस्माद्वत्तरवेदिप्रताक्षिद्वारेष्टाऽऽद्युन्वयोरिद्याग्निप्राप्तय-प्रविति पाप्ये शूष्मः—“ ऋक् वा पदौ पक्षस्य, पद्मुखप्राप्तः ताक्षेष्वत् ” हृति ग्रन्थाभ्यन्तर्मुक्तव्यं वृष्ययोः पर्वतोर्भूत्यस्तम् । तत्त्वनिदृष्टे हयोः प्राप्तव्याग्नीतिचोदकप्राप्तनिगणयनपर्थेवादार्थं पुनर्विद्याय द्वाभ्योऽयनीर्थेवादेवोर्भूत-कलना शुक् । द्वाभ्योऽपर्वत्याग्नमनुपन्यस्यते । तस्मान्वभ्ययमयोर्हत्त्रयनम् । न चाशोत्तरवेदेरभावात्प्रणापनाभाव हृति शश्वर्मीष्य । उपवस्तीत्यनारभ्य भूतेन वाक्येनोत्तरवेद्युपत्वाप्रस्य विहितत्वात् । तत्र चोत्तरवेदीरात्मन्योः पर्वतोर्भूतेवान्व-भ्ययोरवतिष्ठते । तस्माचोत्तरवेदां पर्वतोर्भूतेविचीयते । एतदर्थेन हि त्राय-वादं पुनर्विधानम् ।

उक्तप्रिकरणद्वयमेकीकृत्य वार्तिककारेण यो निर्णयोऽभिविहितस्ते इत्येवति—

“ अनामत्वाभ्यं वैष्यप्राप्तसौपिकं पालुर्वं च न ।

अपूर्वे वाप्रणामने आषान्वरसमोक्तम् ॥ ॥

१३०८ अनु० ५] कृष्णजुर्वेदीयते निरीयसंहिता । ८५६-१

(राजसूयविवाहस्थ आतुर्मास्यसंबन्धसाक्षमेवाश्वस्थतुलीयतर्गोऽभिप्राप्तम् )

आइवनीयाद्येष्य पण्यते इति शास्त्रते मध्यप्रयोगेनैतते पण्यते विहितद् ।  
हेतु समानवचनत्वाद्याप्यपूर्वं पण्यते विधेन ॥

इति श्रीपत्न्यायवाचार्यविवरितिः साधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णजुर्वेदीय-  
तैचरीयतंहिताभाष्ये पथप्रकाप्तेऽष्टमप्रपाठके  
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पथप्राप्तेऽष्टमप्रपाठके वाचोऽनुवाकः )

सोमाय पितुमेते पुरोडाशः ४ वदकपालं  
निर्वपति पितृन्यो चहिंद्रचो धानाः पितृ-  
न्योऽभिप्वातेन्योऽभिवान्यायै द्वरथे मन्थमे-  
तस्मै तत् ये च त्वामन्वेतसे पितामह प्रपिवा-  
मह ये च त्वामन्वत्रं पितरो यथाभागं मन्द-  
भ्वः सुसंहस्रौ त्वा वर्यं मध्यवन्मन्दिर्थीमहि ।  
प्र नुनं पुर्णवैन्धुरः सनुतो यस्मि वशाः ५ अनु० १  
योजा निंद्र ते हरीं ( १ ) । अक्षज्ञमीमदन्त  
सर्वं प्रिया अधृष्टत । अस्तोषत स्वभावबो  
विप्रा नविष्टया मृती । योज्या निंद्र ते हरी ।  
अक्षन्दितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतिपन्त पित-  
रोऽमीमूजन्त पितरः । परेत पितरः सोम्या  
गम्भीरैः पृथिभिः पूर्वैः । अर्था पितृन्दुष्टि-  
दप्राः अपीति यमेन ये संध्यमादं मर्वन्ति ।

६५८-२ श्रीमत्सारणाचार्यविद्वचित्पाद्यसुवृत्ता— [ १ प्रथमकाण्डे—

( गजसूयविद्यपत्त्वं चातुर्मास्यसंबन्धिसाक्षेत्रास्यतृतीयपर्वतोऽग्निघानम् )

मनो च्छा हुवामहे नारादाऽस्मै ल स्तोमेन  
पितृणां च मन्त्रभिः । आ ( ३ ) न एतु मनः  
पुनः कल्पे दक्षाय जीवसौ । ज्योत्त्वं सूर्यं हृशो ।  
पुनर्नः पितरो मनो इदात् दैवयो जनेः । जीवं  
ब्रातहं सचेष्टहि । यदस्तरिक्षं पृथिवीभूत था  
यन्मातरं पितरं वा जिह्वस्तिम् । अग्निर्मा  
तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्र सुञ्चतु दूरिता यानि  
चक्रम करोतु मास्मैनसंस्मृ ( ३ ) ।

( हरी विन्दिरा चतुर्थत्वारित्यत्र ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीश्वरैतिरीयसंहितायां प्रथमाऽठकेऽ  
हमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

( अथ प्रथमकाण्डेऽहमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ) ।

चतुर्थं साकेष्यात्मे तृतीये पर्वती प्रवानहर्वीष्वुकामि । पञ्चमे तदीयशेषो  
सहाप्रित्यज्ञ उच्यते । आदौ तापतीयि हर्वीषि प्रित्यते—

सोमायेति । पितरोऽस्य सन्तीति पितृमान्वित्यापीत्यर्थः । चहिषि पश्चो  
क्षीदृष्टीषि चहिष्टः । ऋषाना भूष्यवाः । अग्निर्वाचा अपश्चनिष्ठाः । अभि-  
कार्या मृत्यवत्सा देनुः । क्षीरे पवपिष्ठं प्रक्षिप्य पितृकृतं दृश्यं पन्थः ।

तदिदृशं हविक्षये पितृष्टः । तस्य च पितृयज्ञस्य विधिमर्थवदेनोचवति—

“ वैश्यदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असुखतः । ता वहणयज्ञसिवरुणप्राचाद-  
हुञ्चत् । साकेष्यैः प्रवानहर्वीष्वद् । अप्यन्दके रुद्रं निरवादयत । पितृयज्ञेन तृतीये  
सोक्षममप्यद् । यदैव्यदेवेन पश्चते । प्रजा एवं तद्यज्ञानः सुखते । ता वहण-  
यज्ञसिवरुणप्राचादान्मुञ्चति । साकेष्यैः प्रसिद्धापयति । अप्यन्दके रुद्रं निरवदयते  
( १ ) । पितृयज्ञेन सुखते सोक्षं गमयति ” [ ब्रा ० का ० १ प ० ६ अ ०  
८ ] इति ।

५१०८ अनु०५] कुरुयजुवेदीयतेत्तिरीयसंहिता । ८५९

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिताक्रमेवास्यलूपीयर्थज्ञोऽभिभानम् )

भविष्युक्तमेकपत्ताभिर्वृपतीति विधास्याना पागरेपम्बकास्ते: करुरं रुदं परिदोष्य निःसारितवान् । तत्र स्वमादिलोकहेतुवेनात्यन्तमशस्त्वातिषयुपत्तः कर्तव्यं इत्यमिश्रायः ।

अत्र हेयं पक्षं पूर्वपक्षतया विधत्ते—

“ दक्षिणतः पाचीनावीती निर्वपति । दक्षिणावृद्धि पितृणाम् ” [ आ० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

गाहपत्यस्य दक्षिणदेवे स्थित्या पाचीनावीती सञ्जकानां हविर्णां निर्वपिं कुर्यात् । यस्मापितृणां संचन्यं कर्म दक्षिणावृद्धायेण दक्षिणस्त्रा दिशि दर्तते ।

ते एकं वूषपित्या सिद्धान्तं विधत्ते—

“ अनादत्य तद् । उत्तरत एवोपायीय निर्वपेत् । उभये हि देवाभ्य वितर-  
भेद्यन्ते ” [ आ० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

यदैकोहिष्ठान्दादौ पितर एव पूज्यन्ते तत्र दक्षिणावृद्धमस्तु । इह त्वाच्य-  
मामादिदेवा अभिष्वानाविपित्रभेद्यन्ते । अथो देवानां पितायोन्नरतोऽवस्थान-  
मुपर्यीति च ।

ताहि पितृणां प्रीतिनं स्यादियाशङ्कुम्य विद्यन्तेरेण दक्षिणावृद्धं संपादयति—

“ अथो यदेव दक्षिणार्घिष्ठिभ्यं यति । तेन दक्षिणावृत् ” [ आ० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

इविः पाकाय गाहपत्यस्य दक्षिणभागेऽधिभवेत् । तेनैतत्कर्म पितृपीत्यै  
दक्षिणावृद्धपि भविष्यति ।

एतदेव कालहरणेण पर्याप्तता—

“ तोयाय पितृमते वृत्तोदाशः षट्कपात्रं निर्वपति । संवत्सरो ते सोऽपि  
पितृनाम् ( २ ) । संवत्सरसेव यीजाति । पितृम्भो बहिष्ठद्भ्यो धानाः । याता  
ते पितरो बहिष्ठदः । मासानेव यीजाति । यस्मिन्नां कर्तृं पुरुषः यमीयते ।  
सोऽस्यामुष्मित्तिके भवति ” [ आ० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

वतन्ते ज्योतिषा यजेतेति विधानात्मोपस्य संवत्सरत्वं, स एव पितृणां  
पतिरित्यस्य पितृमत्त्वं, मासि पितृभ्यः कियत इति अमावास्याभास्यामिधा-

(प्राचीनसूत्रविषयस्य चातुर्माससंबन्धिताक्षेत्रालयदत्तीकार्यविषयोऽभिवाचनम्)

वापिष्ठुज्ञां वाहनं चोपचर्यं ते । “ यदि इतन्वा पर्वीष्टे, इतन्वे भवति, यदि ‘श्रीमे श्रीमः ॥’ इत्यमिथानामतद्वृदेवतार्थीतिरेवास्यामुदित्वन्तुलंबन्वः ।

भृष्णेन कृचिदीषकृष्णत्वं कृचित्तुष्णात्वमित्येवाविष्टं त्रिविष्टं विष्टते—

“ वृक्षुर्वा धाना भवति । अहोरात्राणामित्यै ॥ [ बा० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

‘कामान्यकृष्णान्यमावास्यारात्रिः रुष्णा, अन्यास्तु रात्रम् वृषकृष्णाः । तुतीयमादेवता॑ भवति—

“ पितृम्योऽग्निष्ठात्मेभ्यो मन्त्रम् । अर्थमासा॒ ते पितृरोऽग्निष्ठात्राः ( ३ ) । अर्थमासात्मेन शीणाति ॥ [ बा० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

वर्तिवदामनुहितयागत्वान्मात्रत्वम् । अग्निष्ठात्रानां यागमावादर्थमात्रत्वम् । एतच्च “ ते॑ ते॑ यज्वानः, ते॑ पितृरो वृहिष्टः ॥” इत्यादिना वक्ष्यते ।

मृतवत्त्वां पश्यति—

“ अविकान्यविदुम्ये भवति । ता हि पितृदेवत्वं तुहे ॥ [ बा० का० १ द० ६ अ० ८ ] इति ।

पितृदेवत्वं पितृदेवताभ्यो हितम् । मृताः पुरुषाः पितृरो भवति । अग्निष्ठात्रां च मृतवत्त्वाति रुषातीयत्वात्त्र लेषां श्रीतिः ।

यदुकृष्णारेत्वेन—“ यद्वासनकाले धाना यद्वास्य विजाग्यन्वेत विष्ट-  
क्ष्याद्यो आव्येन संवौहि, अर्थाः पितृनामाप्नुता सकृष्टावाऽभिवास्याये दुर्बस्या-  
र्थकारावे सकूनोप्यैक्येषु वालाक्येषु काण्डेन वा दक्षिणामुखातिः परम्परमनारभ्यो-  
दमन्त्यति ॥” इति ।

दक्षापूर्वदावे मन्त्रनं विष्टते—

“ पर्वूर्णम् । तन्मनुष्याणाम् । उपर्यवेदे देवानाम् । अर्थः पितृणाम् । अर्थ-  
वदपन्थति । अर्थो हि पितृणाम् ॥ [ बा० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

मुञ्जाना मनुष्याः परमपूर्णवेद वृत्तविष्टति । वयाजदेवता त्रुत्वतेनोप-  
रित्वमात्रमात्रेन तुष्ट्यति । अत्रोमात्रेन हविरभिवारणात् । अग्निहोत्रे चौपरि-  
मात्रे देवैभ्यो हृत्वाऽर्थमात्रं रथा॒ वितृष्टः पितृङ्गात्मेति भूमी निष्पृष्टातीति  
तद्विधानात् । तदेतत्तर्वमिषेत्य यापूर्णवित्यामुक्तम् ।

इक्षुशङ्खाका॑ विष्टते—

१३० ८ अनु० ५] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ८५९

(शास्त्रानुसारं शास्त्रानुसारं ब्रह्मिकामेषाह्यतुतीयवर्णोऽभिजानम् ।)

“ एकमोपमन्थति ( ४ ) । एका हि पितृणाम् ॥ [ शा० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

बदेकनेकः तं भरेतितुदेवत्यानि स्फुरित्यादी पितृणामेकदत्तं त्वापीतिः प्रतिच्छा ।

दक्षिणामूर्त्तत्वं विष्टते—

“ दक्षिणोपमन्थति । दक्षिणामूर्ति पितृणाम् ॥ [ शा० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

प्राचीं देवा दक्षिणा पितृर इत्यादी दक्षिणदिक्पीतिः प्रतिच्छा ।

हस्ताभ्यां मन्थने विष्टते—

“ अनारम्भोपमन्थति । तथि पितृन्मुखति ॥ [ शा० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

तृतीयतादनगतादिरादी मन्थानं स्तम्भे निवध्य मन्थति । ततु देवानां प्रियम् । अथ त्विनारम्भं बन्धनमकृत्वा हस्ताभ्यामेवोपमन्थति । तत्त्वं देवदेवताश्चात्मातिः कृत्वा प्रियम् ।

यदुकमापस्तम्भेन—“ न प्राचीं वेदिमूलनि पितृयज्ञो हि न दक्षिणा देव-  
यज्ञो सुमे दिशामन्तरोद्धर्य ॥ इति । तामग्रेष्मि दिशमकृत्युत्पा निर्दिश-  
विष्टते—

“ इमां दिशं वेदिमूलनि । उभये हि देवात्म पितृरभेष्यन्ते ॥ [ शा० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

तस्या वेदेत्यत्रुविष्ठं वेदिकवेदशङ्कयं कर्मण विष्टते—

“ चतुर्मालिमेवति । तस्मां सनु दिशः पितृः । अस्ताता भवति ( ५ ) । त्वाता हि देवानाम् । मध्यतोऽधिरात्रीयोऽपि । अन्वयो हि देवानामार्थीयते । वर्षविदानिभ्य इच्छाद्वद्विः अपादृत्ये ॥ [ शा० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

वेदिकी वेदिर्विष्ठि न तु तप्तवतुरसा । इयं तु सम्बतुरसेति अमृतिः । अभिकृ एकारविशेषं सूतकारो दर्शयति—“ वेदिर्विष्ठं तकमोऽवान्तरदेशान्थति मध्यानि ” इति ।

८६० श्रीमत्साधणाचार्यविरचितभाष्यसंग्रहा— (१५८मकाण्डे—  
(शास्त्रावधिपत्रस्य चारुर्मालसंक्षिप्ताक्षेत्राहस्यतृतीयपर्वणोऽभिभासम् )

परिहः कठादिपिराष्ट्रादनं विषये—

“ परिश्रवति । अन्तर्हितो हि पितृलोको वन्मुखद्वीकात् ॥ [ बा० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

उम्मुक्तनं विषये—

“ पत्नहृषि दिनम् । तदेवान्ता यदन्दरा । तम्भनुष्याणाम् (६) ।  
पत्नम्भूलम् । ततिवृणाम् । समुक्तं वाहिर्भवति व्यावृत्तै ॥ [ बा० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

पहिं पर्वत्संधी दिनं छिन्नं ताहशे वाहिर्भवित्वादेवानां पिष्यम् । अत एव  
वाहिर्भवत्वात्ताहशे भूयते—“ वजापतिर्वा ओषधीः पर्वदो वेद । स एवा न  
हिनस्ति ” इति । “ ओषधनिरापाहिरसामै ” इति च । यदन्दरा पर्वपञ्चे छिन्नं  
तम्भनुष्याणां विषं संविविषेषस्य वैरज्ञात्वात् । परिश्रवेष उम्भुलात् पितृशो  
पिष्यम् ।

इहिन्नं दक्षिणाग्रहत्वं विषये—

“ दक्षिणा सूर्यादि । दक्षिणावृद्धि पितृशाम् ॥ [ बा० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

यदुक्तमामस्तम्भेन—“ आस्तरणकाले वाहिर्षा विः प्रत्यर्थं वेदिं सूर्यन्वर्णेत्यौ-  
द्यवान्वारणसाणस्तिरस्तुष्टिर्येत्यौद्यवः प्रस्तरः ” इति । प्रस्त्रप्रदक्षिणात्वं  
वथा भवति तथा, तदिदमपदक्षिणात्वप्रदक्षिणात्वाभ्यर्त्तं पद्मूलत्वं आवर्तनं विषये—

“ विः पर्वति । त्रुतीये वा इतो लोके पितृरः । वानेव परिणामि । विः  
पुनः पर्वति । पद्मूलपद्मन्त्रे (७) । पद्मूला कल्पवः । क्षत्रैष परिणामि ” [ बा०  
का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

इती भूलोकादारम्भ तृतीयः पितृलोको भोगभूयेः स्वर्गस्पत्निरिक्षादृभव्यमादि-  
त्वात् ।

प्रस्त्ररस्यामन्वकमासादनं विषये—

“ यत्प्रस्त्ररं वयुषा गृहीयात् । प्रपायुक्तो वयवानः स्पात् । वन्न गृहीयात् ।  
अनायतनः स्पात् । तूष्णियेव व्यस्त्वैत् । न प्रपायुक्तो भवति । नामायतनः ॥  
[ बा० का० १ प० ६ अ० ८ ] इति ।

गृहीयात्तादयेतिति ।

प्र० १० अ० ५] कुण्डलजुवेदीयहैचिरीयसांहिता ।

८६।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मासिकसंबन्धिदाकमेपार्वतीशपर्वणोऽभिधनम् )

दक्षिणपरिभिर्वर्जनयामिप्रेत्य विषये—

“ श्रीनिवारिधीनिर्दिध्यात् ( ८ ) । मृत्युना यजमानं परिगृहीयात् । यज्ञ परिदध्यात् । रक्षार्थि यज्ञः हन्तुः । दीपरिधी परिदध्याति । रक्षामप्यहन्तै । अथो भूत्यरिव यजमानमृत्युजति ” [ ना० का० ३ प० ६ अ० ८ ] इति ।

पध्मोत्तराचिति तूतेऽभिहितम् ।

हविषामनुकमेण सादृशं विषये—

“ दक्षीणि वीणि इवीश्युदाहरेयुः । वयस्य एषाऽसाकं यमीयेन् । एकैकमनूचीनान्युदाहरन्ति । एकैक एवैषामन्वज्ञः प्रमीयते ” [ ना० का० ३ प० ६ अ० ८ ] इति ।

उदाहरेमुरालादपेयुः । एषां यजमानबन्धुनां पद्ये । अन्वज्ञो तृत्यालालानुकमगताः । एतेषां पद्य एकैक पूर्व प्रमीयते न तु पुण्यपत् ।

दक्षिणदः कशिषुपवर्हण्याज्ञनमध्यञ्जनयुदकुम्भपित्येकैकश आत्मायेति तूते पदुक्तं तद्विधये—

“ कशिषु कशिष्यत्य । उपर्वहण्युपनर्त्यमाय । आज्ञनमाज्ञन्याय । अध्यञ्जनमध्यञ्जन्याय । यथामागमेनान्वीयाति ( ९ ) ” [ ना० का० ३ प० ६ अ० ८ ] इति ।

कशिषु तूतपूरितवाद्यादि । उपर्वहण्यो शिरक्ष आधारः । कशिषुपभूतीन्यु-वाहरन्तीत्यनुवर्तते । कशिषुपियः कशिष्यः पिता, तत्त्वरितोषार्थं कशिषु सादृशेत् । एवमन्यत् । तथा तत्येनाभितून्स्पस्यमागमनतिकम्यं दोषयति ।

तदेवमनुजात्साङ्गवेनानुवाकेन वित्ययेऽहिरात्मादनपर्वतः पूर्वपयोगोऽभिहितः । अनुवाकान्तरेण सामिधेन्यादिक उत्तरयोगोऽभिधीयते । तत्राभ्यर्थोऽपैत्यन्वयुत्पाद्य मन्त्रं व्याचहे—

“ अप्येऽदेवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुकूलीयाह । उपये हि देवाभ्येऽपितृभ्येऽव्यन्ते ” [ ना० का० ३ प० ६ अ० ९ ] इति ।

देवानां वित्तणी चोपकारी योऽभिस्तस्मै ।

उत्तरान्तस्त्वेत्येतामूर्च्छं सामिधेनीत्वेन विषये—

“ एकामन्वाह । एका हि वित्तणम् ” [ ना० का० ३ प० ६ अ० ९ ] इति ।

( राजसूयविषयकात् चागुर्वास्यसंख्यिताकलेशस्थृतीष्पर्वतोऽभिकानद् )

इत्यापादुचि विधते—

“ विरन्वाह । विर्हि देवानाम् ” [ शा० का० १ प० ६ अ० ९ ]

इति ।

शोदकमात्रावाचारी प्रहृतिः—

“ आवारावावारवति । यज्ञश्रहवैरनन्वरित्ये ” [ शा० का० १ प० ६ अ० ९ ] इति ।

वज्ञदहोवैक्षांश्चयोरत्तोपाय ।

वरणं पर्युदक्षिणि—

“ नाऽस्त्वयं तुष्टीते । न होतारम् ( १ ) न गीते । यज्ञोत्तारम् ।

वशायुक्तो वज्ञमात्रः स्थाप् । वशायुक्तो न तुष्टीते । वज्ञमात्रस्य  
होतुमेवीधाय ॥ [ शा० का० १ प० ७ अ० ९ ] इति ।

अपिर्देवो होता देवान्मक्षादित् वैष्वदेवणम् । निगदावत्ताने  
विष्णुशर्मां मानुष इत्यादिनामोच्चारणं ॥ २ ॥

वार्हिनीषकं चतुर्थं प्रयात्रं विषेधति—

“ अपकहिषः प्रयात्रान्प्रवति । प्रजावै वार्हिः । प्रजा एव मुख्योक्तत्वत्वतिः ”  
[ शा० का० १ प० ६ अ० ९ ] इति ।

शोदकमात्रावाच्यमात्रा, नैतिः—

“ आव्यभावी वज्ञति ( २ ) । न च चक्षुं नामोरेति ॥ [ शा० का० १ प० ६ अ० ९ ] इति ।

इविष्यचारकाटे प्राचीनाश्रीते विधते—

“ प्राचीनाश्रीती तोमे वज्ञति । नैतिवृत्ता हि एषाऽऽहुतिः ” [ शा० का० १ प० ६ अ० ९ ] इति ।

चतुर्थदानमपवदितुं विधते—

“ पश्चात्कलोऽवद्यति । तत्र हेता देवताः । हे पुरोनुवाक्ये । पात्र्या देवता  
वपट्कारः । ता एव पीयाति ॥ ” [ शा० का० १ प० ६ अ० ९ ] इति ।

तत्र तोष प्रचिकिष्यत्वा हि तः वितर इत्युभे पुरोनुवाक्ये । तत्र तोष  
विनुभिः संविदान इत्येका याच्या । विनुकान्तोमो देवता, वपट्कारः । ता एताः  
पश्च हेता उच्यन्ते ।

एकैकदेवताश्च विशु हृषि विष्णुवाचानं विधते—

प्रथा० ८ अनु० ५] कृष्णयजुवेदीयतैत्तिरीयं संहिता । ८६३

(राजसूदविषयस्य आत्मासंहिताक्रमेभारुयतृतीयपर्वणोऽभिधानम् )

“ सेवतपवशति ( ३ ) । कातूनारं केवत्पै ” [ बा० का० १ प० ६ अ० ९ ] इति ।

वदाहाऽप्तस्तम्बः—“ जुहामुपस्तीमं सोमाय पितृष्टेऽनु स्ववेति संपैष्महि तकृत्पुरोदाशस्यावशति सकृदानानां सकृन्पञ्चस्य ” इति ।

इयोः पुरोनुवाक्ययोरेकस्या वाच्यापाथ विद्धि मनति निवाप प्रशंसति—

“ वैदेष्यः पूर्वया पुरोनुवाक्ययाऽऽह । वणवति द्वितीयया । गमवति वाक्यया । तृतीये वा इती लोके वितरः ॥ अह एवेना पूर्वया पुरोनुवाक्ययाऽन्त्यानयति । रात्रिये द्वितीयया । एवैनन्यात्ययमा गमयति ” [ बा० का० १ प० ६ अ० ९ ] इति ।

त्व॒ सोम प्रचिकित्<sup>१</sup> र॒ र॒ या पितृम्भो इयिः प्रकर्णेण कथितवा॑ न्मवति । त्वया हि नः ॥ नै पञ्चान् नितीयया पितृन्मयि इविन्नेयति । त्व॒ सोम पितृभित्यनया वज्राः पव पर्वीयते न्मवया । पितृणौ तृतीयलोक-वर्दितवाऽद्र वन्नवित्यं मुक्तु ॥ स्पृष्टं नित्येः क्रेणाङ्गो राज्यापाथ पितृनामीय हृदिः प्रति तानामयत्पै ॥

“ वैदेषुतरत उपीद्यत्वावदाय दक्षिणामुखो वैदिमविकर्मोऽहृत्वस्तिष्ठनुहोति । अत तु वैदेषीत्यं सूतकार आह— ॥ इक्षिणतोऽवदायापिवायैदिष्ठकदिकम्य दक्षिणामुत्स्तिष्ठन् ॥ ” इति । तदेवद्विष्ठते—

“ दक्षिणयोऽवदाय । तिष्ठहृति ॥ व्यावृत्यै ( ४ ) ॥ ” [ बा० का० १ प० ६ अ० ९ ] इति ।

आश्वावयास्तु औषद्वौषद्विति वन्नवश्यन्वपुदित्युं-क्रेण विष्ठते—

“ आ स्वप्तेवाभ्राववति । अस्तु लोकिः पत्याभ्रावयति । स्वधा नम् । वषट्करोति । स्वधाकारो हि पितृ—म् ॥ ” [ बा० का० १ प० ६ अ० ९ ] इति ।

पितृन्मयि वद्वौषद्यं तस्य तवैस्य स्वधाकारो वानकः । अत आश्वावयेत्पादिष्ठवाऽन्त्य शूते । यस्मात्स्वधाकारः पितृणां विष्यः ।

विष्ठिवाक्ये पाठादेव माहं प्रभारकम् प्रशंसति—

“ सोपम्ये यजति । सोमपयाजा हि वितरः । सोमं पितृष्टेऽनु यजति । शंखत्तरो वै सोमः पितृमात् । तंवत्तरमेव वशजति । पितृन्महिष्ठो यजति ( ५ ) । वै वै यश्वाजः । वै वितरो चहिष्ठः ॥ तत्त्वेव वशजति । पितृन्महिष्ठ—

(राजसूयविश्वस्य चालुमास्यसंकलनिकामेवारुद्दलीचरवर्णोऽभिभानम् )  
वा। तान्यजति । ये वा अयज्ञानो गृहमेघिनः । ते पितरोऽशिष्यात्माः । तानेव  
तद्यजति ” [ बा० का० १ प० ६ अ० ९ ] इति ।

सोमः पथम् महस्यो येषां पितृपां ते सोमप्राजाः । पितृस्वाभित्वेन तस्य  
पाथम्यं युक्तम् । संवत्सरत्वं तु सोमस्य पूर्वमेवोक्तम् । इह लोके यज्ञं छत्रा  
पितृसोकं प्राप्ता भर्हिवदः । इह वज्ररहिता गृहमेघिनो ये गृहस्थासी पितृलोकं  
प्राप्त्वा अधिष्ठात्रा उपवन्ते ।

स्तिवदकृत्यं ज्ञानां देवतामपविदितुं विषये—

“ अग्निं कर्मयवाहनं यजति । य एव पितृणामभिः । तमेव तद्यजति (६) ।  
अथो यथाऽग्निः स्तिवदकृत्यं यजति । ताहमेव तत् ” [ बा० का० १ प० ६  
अ० ९ ] इति ।

पितृं हविः कर्म्यं तद्वाहवीदि कर्मयवाहनः । अत एवान्यत्र श्रूयते—

“ तथो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कर्मयवाहनः पितृणां त्वं त्वं  
असुराणाम् ” इति ।

मुख्यवाहणे पैतृकानि ( जि ) श्रीगि हर्वीषि विधायैतते तत्त्वेत्याद्येकादश  
मन्त्रा आम्नादाः । तत्र विनियोगमाहाऽप्यस्तम्यः—“ हविः वेष्टाम्नस्त्वोम्नाय  
पिण्डाम्नकृत्वा विसूषु सकीषु निवधाति पूर्वस्यां दक्षिणस्यामवरस्यामित्येतते तदात्मा  
ये च त्वाषन्वित्येतः नविष्टम्यः ॥” इति । संहोम्नाय सम्पर्काद्देनैककृत्यं  
पादत्तु—

एतत्त इति । तत हे पितृसो तुभ्यमेवात्पिण्डीकृतमन्त्रं दत्तं, ये चात्ये त्वामनु  
वर्तन्ते तेभ्योऽप्येतद्वत्तम् । मध्यसपन्ते ये च त्वाषन्वित्यनुषङ्गः । प्रपितामहमन्त्र  
एतत्त इत्यनुषङ्गः । विषये—

“ एतत्ते तत ये च त्वाषन्विति विसूषु सकीषु निवधाति । तस्मादा तृतीया  
यात्मुकुशाचाम निगृह्णत्विद । एतावन्तो हीज्यन्ते ” [ बा० का० १ प० ६  
अ० ९ ] इति ।

यस्मामन्त्रेषु तत पितामह परितामहेत्येते साधारणशब्दनिर्देशः कृतस्तस्मा-  
ङ्गोकेऽप्या तृतीयात्मुकुशाचामवितामहपर्यन्तं संवन्धादिवेष्यैव व्यवहरन्ति, न तु  
तदीयं देवदधीविष्णुशार्मादिनामोच्चारयन्ति । यस्यात्मावैष्णवामेतु पितादवलय  
एव दूषयते न तु परितामहस्तादत्रापि त्रयाणां निर्देशो युक्तः ।

अज्ञोति । कल्पः—“ अत्र वितरो यथाभागं मन्त्रभीमित्युक्तवोद्भवो निष्क्रम्य  
सुसंहर्षं तदा वयमित्येतिव्युपचाराऽहवनीप्रभुपतिष्ठन्ते ” इति ।

४८० अनु० ५] कृष्णजुवेदीयतेजिश्चयसंहिता । ४९५

(राजस्यविद्यय चातुर्मीष्यसंबन्धिताकमेपार्वतीयपर्वणोऽग्निपत्रम् )

हे पिंदरोऽत राक्षिष्टपिण्डेषु स्वस्वमागमनतिकम्य हहा भवति ।

महाभाष्यमिति एतदस्याभिपाद्यं व्याचते—

“अत्र पितरो यथाभागं सम्बद्धमित्याह । हठिका हि पितरः ॥ [ अ०

का १ प० ६ अ० ९ ] इति ।

यस्मात्पितरो सज्जाशीघ्रास्तमात्स्वस्यभागादूधर्वं लरुजः। वाराषितुं विस्त्येण  
मनुष्यमित्यप्यप्यते। पितृस्ते—

“ उद्योगामनि । एषा वै बुद्ध्याणां दिक् । स्वामेव तदिशमनुनिकामनि (३) [ ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ९ ] इति ।

पितृवदशायो दक्षिणा दिक्पाता । तदः पूर्वं पुनर्जयवदशायामुखरा दिगेऽपि  
पुरिशिष्यते । आहवनीपोषस्पानमन्वपात्स्त-

**मुसंहशामिति ।** हे मध्यमसुसंदर्शनं सुहृ कठाक्षवक्षिणोना स्वागतस्यन्वं खडी मन्दिरीमहि वर्षं तर्पयायः । त्वयप्यस्य हृहैविर्भिः पूर्णवन्धुरः परिपुरितरथपृष्ठोऽस्माधिः स्तुतः सन्वशानमीष्टान्देशाननुस्लक्ष्य नूने प्रयासि प्रायेणाऽऽग्निष्ठियति । हे हन्द देह हरी तवादी योजा न रथे निपुक्ती हि । विधत्ते—

“ आहवनीप्रमुपतिष्ठने । न्येवास्मै तदूभ्युवते । परस्त्याहवनीये । अथान्यवृत्तरन्ति ” [ शा० का० १ प० ६ अ० १ ] इति ।

आहवनीये पुरोऽवस्थिते तति तमुंक्षयाथ तदाऽन्यत्र **\*पैदुकेदिमध्यस्थेऽर्ही**  
चरशीति यत्तेवास्ये निहनुवत् एनपाहवनीयषष्ठ्यपत्त्येव तत्कामापणा।योपस्थान-  
मित्यर्थः । उपस्थानस्यावार्ति विवरे—

“आ तमिवोरुद्दिनने । अभिनेवोपदारं कृत्वा । पितृनिरबद्धने”  
[३.३.१०. १.५६. ५.३५. १.३८. १.]

आ वभित्तोरा मस्तानेरुच्छ्रवासेन मन्त्रमुच्चारयता यावता कालेन निरोध-  
स्थपा गङ्गानिर्भैष्टि तावदुपस्थानव्यप् । तेनोपस्थानेनाभिमेष ताकिंगं कृत्वा  
पितृनक्षत्रभाग्मदानेन विस्तुहवन्तो भवन्ति ।

४० जगतस्य त्रिसंदेशमित्येवस्याभिपाये व्याचषे—

“अन्यं वा इदे मात्रानां गच्छन्ति । य आ तविनोऽस्मिन्देष्टते । तु तद्वर्ती  
त्वा वयमित्याह ( ८ ) । पाणो वै तु संदर्भ । पाणमेवाऽस्मद्बते ॥ [ बा १  
का २ । य १ ६ अ ३ ] हैं ।

( राजसूयविश्वस्य चातुर्मास्यसंज्ञित्याक्षेत्राह्यतीयपर्यंगोऽभिशास्य )

भ्रासनिरोधेन गृहानि योत्तेषु कटाक्षनिरीक्षणं नाय प्राजनिरोधपरिहारः ।  
तदेतदभिषेषं प्राजो वै लुर्स्तद्वित्युच्यते । योऽयं परिहतविरोधः प्राणः त  
प्रेन्द्रस्म कटाक्षः । तं कुर्वन्त त्वापिति मन्त्रे योजनीयम् ।

योजेति पदस्याभिशास्याह—

“ योजा निवाह ते हरी इत्याह । माणवेष पुनरयुक ” [ ना० का० १  
म० ६ अ० ९ ] इति ।

षष्ठा त्वदीयावद्यौ रथे युक्तिवर्णं प्राणयस्वासु योजयेत्यभिप्राप्तः ।

अक्षचिति । कल्पः—“ अथ गाहैष्यमुपतिष्ठने—अक्षचमीषदन्तं सर  
विषा अभूतं । अस्तोषत स्वमानवो विषा नविद्या यती । योजा निवाह ते  
हरी हति ” इति ।

अक्षनिष्पत्रो हहिरशिवदन्तः । अमीषदन्तं भूत्वा हष्टा हि यतः विषाशत्तु-  
रक्षापूर्वत इविष्येजनसौकर्येण शिरःप्रभूत्यङ्गनन्यकम्पयन्त । स्वमानवो वपुषि  
जनिषेन स्वकीयेन तेजता भास्तमाना विषा भोजनत्यया जालणसुदाराः तन्हो  
नविद्या यती, अतिशयेन नूठनया तुद्याऽस्त्रोषत भूत्वा विषेदित्यादिवचनैः  
स्तुतिं कृतप्रन्तः । योजेत्यादि व्याख्यातम् । विषते—

“ अक्षचमीषदन्तं हति गाहैष्यमुपतिष्ठने ” [ ना० का० १ म० ६  
अ० ९ ] इति ।

नन्वस्तनित्यादिपन्तः वितूष्पतिपादक उदस्थेयस्तु गाहैष्यत्य हति वैयधिकरण्य-  
माहाङ्गुष्ठ पन्वस्यापेक्षितशेषपूरणेन वैयधिकस्तप्यपरिहारं श्रुतिरेव इक्षीयति—

“ अक्षचमीषदन्ताथ त्वेष्पतिष्ठायह इति वावैतदाह ” [ ना० का० १  
म० ६ अ० ९ ] इति ।

पितरो भुक्तवत्तो हहाश्च । अथ तदा साक्षिणं त्वामुषतिष्ठायह इत्येवं यन-  
वाक्यमाह । यत्प्रस्थौ सव्यवधिग्रेष्वेतावपि शब्दायभिप्रत्येन व्याख्येयौ । अन्न-  
शाग्न्यरैश्चर्षयुक्त इति तयोर्यत्येवः ।

अक्षचनिष्पत्रा इति । कल्पः—“ अथ पाचीनाशीतं कृत्वा अन्वाहायैषपचनयाभि-  
प्रवद्यन्ते अक्षनिष्पत्रोऽमीषदन्तं पितरोऽतीतृष्णत पितर इति ” इति ।

अतीतृष्णतास्मांश्च तप्तप्रन्तः(?) । अमीषमृजन्तास्माऽन्वाधितवन्तः ।

पृष्ठा ०८ अनु० ५) कृष्णशङ्कुर्वेदीयतेचिरीयसंहिता । ८६७

(एग्रसूयादिष्यस्य यातुर्मास्यसंबन्धिसाक्षेप्यालग्नूर्तीयर्थाणोऽभिधानम् )

अथ सूक्ष्मकारः शास्त्रान्तरमन्वयपि विनियुक्तः—“ अधीमदन्त पितरः  
तोम्या इत्या तमितोरुपविहन्ते ” इति ।

वैदेतदुपस्थानं विदधानः पूर्ववैदेयस्थिकरण्डं परिहरति—

“ अधीमदन्त पितरः तोम्या इत्यभिप्रयत्नं । अधीमदन्त पितरोऽथ त्वाऽ-  
भिप्रयामह इति वावैतदाह ” [ आ० का० १ प० ६ अ० ९ ] इति ।

कल्पः—“ परेत पितरः तोम्या इति प्रवाहण्या पितृन्मवाहयति ” इति ।

पाठस्तु—

परेतेति । हे तोम्याः पितरः पथिभिः परेत परादृतम् गृहाम्यच्छतेति ।  
कीइवैः पथिभिः । गम्भीरैः तुलभाजवेष्यैः पूर्व्यैः पूर्वं रूपैः यहतैः । अथ तदा  
गृहाम्यत्वा तस्मिन्पितृलोके येषैन साक्षं ये पितरः तथमादं तहस्थानस्थयादं यथा  
मदति तथा मदन्ति हस्यन्ति तान्तुविदधान्तु वेदितुंभिरवातेन तत्रयदुत्तोन्तज्ञा-  
नितुन्तरे युग्मित शप्तुत ।

कल्पः—“ मनो न्वा हुवामह इति मनस्तीमिलपतिष्ठते ” इति ।

तितृषु शक्तु पथमायाः पाठस्तु—

मनो न्वेति । नारायणेन यमुद्यपदीतायोग्येन स्तोषेन वाक्यतम्भेन पितृ-  
शाश्वपि मन्मधिमन्नीयैवौक्येभ्यः पितृपञ्चानुष्टानपत्रैचित्तं तु क्षिप्यमाहुवामह आ-  
द्यपामः । अथ द्वितीया—

आ न पुत्तिति । कल्पे कर्मानुष्टानाम् दक्षाय तत्तत्तामक्षर्योम् जीवते  
जीवितुं च्योक्तिरं तूर्यं दशो त्रिष्टुपोऽम्यं मन आगत्वं नोऽस्याम्युनरेत्वत्करापाणीतु ।

अथ तुक्षया—

पुनर्न इति । हे पितरो दैत्यो जनो देवसंबन्धिपुरुषतम्भो नोऽस्याकं मनः  
कर्मानुष्टानपरं पितृं ददातु, अत्तक्षरमच्छतु । वयमपि जाते संवत्सरतंषात्कर्म  
जीवं जीवनं लभेमहि लेभेमहि ।

कल्पः—“ यदन्वरिक्षमिति पञ्चाया गाहैपत्यमूलतिष्ठते ” इति । पाठस्तु—

यदन्वरिक्षमिति । इथित्यादीलीकान्मनका जिहितिम् हितितुमिष्ठेम । यन्मा-  
तरं पितरं वा हितितुमिष्ठेमेति यत्तस्मात्तस्मादेनतः पापाद्वाहैपत्यो मौ यम्-  
आतु । अन्मान्मवि दुरितानि यानि चक्रम तेम्योर्पि मुख्यतु । मामनेनतं तर्ह-  
पापरहितं करोतु ।

पद्मकमपस्तम्भेन—<sup>१४</sup> उद्गुरुम्भमादाम यजमानः शुभ्यन्तां वितर इति विः  
प्रसन्ने वेदिं परिविश्वव्येनि ” इति । सदेतहित्वते—

“ अयः परिविश्वति । याजेष्विवेनान् ( ९ ) । अथो तर्पयेद् ” [ बा०  
का० १ य० ६ अ० ९ ] इति । एवाभित्तून् । उद्गुरुम्भं प्रशंसति—

“ शुभ्यति यज्या पशुधिः । य एव वेद् ” [ बा० का० १ य० ६ अ०  
९ ] इति ।

वतुपूर्वप्रयाजवद्वाहिनीपकं प्रथमानुषाऽनं निषेदति—

“ अपवहिष्यावन्याजो यजति । पजा वै वहिः । पजा एव मूर्योक्तत्त्वाजाति ”  
[ बा० का० १ य० ६ अ० ९ इति । ]

वाहिष्यावर्णनात् । प्रयाजानुषाजान्प्रयस्ति—

“ वतुरः प्रयाजान्प्रयति । द्वापनुषाजो । पद्मतपद्मन्ते । वद्वका कवचः । कानु-  
मेव प्रीत्याति ” [ बा० का० १ य० ६ अ० ९ ] इति ।

सूक्तकारो युक्ता मे यज्ञमन्वात्ताता इति यजमानः सेषेष्यतीदिवैवानुत्तरेण  
गाहैष्ट्यस्त्रीय उद्विष्टामः प्रस्त्याः पूर्णपौष्ट्रानुषनपर्यन्तं पद्मवासुनमवोचत्तत्प्र-  
पत्तीसंषाजाभिः चाद्वकप्राप्तान्प्रतिवेष्यति—

“ न पत्त्वन्वास्ते । न संप्राप्तविज्ञ । यत्पत्त्वन्वासीत । पत्त्वाप्तवेष्मः ।  
प्रमाणुका स्थान् । तस्याच्चान्वास्ते । न संप्राप्तविज्ञ । पत्तिये गोपीथाय( १० ) ”  
[ बा० का० १ य० ६ अ० ९ ] इति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ एतत् इति इते शीघ्रेषाः कोषेत् विष्टकात् ।

त्रूपत्रैत्युपस्थानं पूर्वस्थानेः सुसंहस्र् ॥ १ ॥

अक्षत्तिं यतीनोऽप्तेष्टथाऽक्षत्तिणानलम् ।

परेत्तिं प्रवाहात्य यत् आद्यैरुपस्थितिः ॥

पत्त्विष्याम्बुद्ध्यानं मन्वा द्वादश वर्णिताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ वीर्यता ।

द्वादशायस्य द्विसीयपद्मे विनितपू—

“ नावधातोऽवधातो वा धानानां नाविनष्टये ।

न नाशः कमवाचेऽतो नावधातोऽत्र वाष्पते ॥ ”

महापितृयज्ञे हविः किंचिष्ठुष्टये—“ पितृम्यो नहिष्ठ्रये धानाः ॥ इति ।  
 धानाधाम्देन भूतं वायमभिधीयते । वस्तु धानानामवधते तति सकुमावाहवै-  
 धानात्वमेव विनश्येत् । अतस्तासामविनाशाय नास्त्यवयात् इति पूर्वः पक्षः ।  
 धाना अवहन्तव्या इति सत्र चोदकनाक्यं, तस्मिंश्च वाक्ये भज्जनसंपादितं धानात्  
 पूर्वभावि, पश्चाद्गावी त्ववधात् इति क्रमः परीयते । ते वाधित्वा प्रथमतोऽवधावोद  
 त्तिन नाहित धानावनाशः । अवधात्वस्य पदार्थस्य चावाहारं तद्वर्त्स्य क्रमपात्रस्म  
 बाधनम् । तस्मादवहन्तव्याः ॥

तदेवाधिकरणं वार्तिककारथेषाऽत्रत्यति—

“ पेषणं नूतनं मन्थे याकृतं वा क्रमान्तरात् ।

नूतनं याकृतं धर्मसाधादाश( त्रिवाच )स्य लाभवात् ॥ ”

महापितृयज्ञ एवं श्रूयते—“ पितृम्योऽभिप्रान्तेष्ठोऽभिवान्मयै दुर्गते मन्थम् ॥ ”  
 इति । सृतकृत्ता वेनुरभिवान्या । दुर्गते दृष्टे प्रक्षिप्य प्रयिताः तत्क्रीये मन्थः ।  
 तत्र मापेष्ठणं तत्र याकृतम् । कुतः । क्रमवस्त्यातात् । महत्तौ हि यथमदः  
 पेषणं पश्चात्पुरोऽदाशभ्रवणम् । अत तु प्रथमदः अवगेन धानाः तंश्च एवात्म-  
 कुमावाय पैषणम् । तस्माच्चूलुपिति याहे त्रूपः—चोदकपात्राकृतपेषणतत्कृत्य-  
 योहभयोवैध( ये )पौरवात्कपमात्रं वाष्पम् । पेषणपूर्वस्तु ते पेषति तद्वर्त्ती  
 हृष्णमन्ता इत्यादयोऽत्र कर्तव्याः ॥

इति श्रीपत्तायणाचार्मविरचिते माषवीये तेदार्थयकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैन्तिरीयसंहिताभावे प्रथमकाण्डे अन्यनाटके  
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

( अथ प्रथमाटके अन्यनाटके वडोऽनुवाकः ) ।

प्रतिपूरुषमेककपालाश्चिर्विपरयेकमतिरिक्तं या  
 वन्तो गुरुर्णाः स्मस्तेभ्युः कर्यकरं पशुनां  
 शर्मासि शर्म यज्ञमानस्य शर्म मे यच्छैकं एव  
 रुद्रो न द्वितीयोय तस्य आसुस्ते रुद्रं पश्यस्ते

जुषस्वेते रुद्र भागः सह स्वस्त्राद्विकवा  
ते जुषस्व भेषजं गच्छेऽव्याय पुरुषाय भेषज-  
मयो अस्मन्ये भेषजः सुभेषजम् ( १ )  
पथाऽस्ति । मुर्म भेषाय भेष्या अषाञ्च रुद्र-  
भद्रिमयव देवं अव्यक्षम् । यथा नः श्रेयसः  
करथया नो वस्त्यसः करथया नः पङ्क्रामतः  
करथया नो अवसाययोग्य । अव्यक्षकं यजा-  
महे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमित्र वन्ध-  
नामूल्योऽप्तिक्षीय माऽप्ताऽद् । एष ते रुद्र भा-  
गस्ते जुषस्व तेनावसेन परो मूजवतोऽनीय-  
वततप्यथा पिनोकहस्तः कृतिवासाः ( २ ) ॥  
( सुभेषजपिहि चीर्णि च ) ।

इति हृष्णयजुर्वेदीयतैच्चिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके  
उमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

( अथ प्रथमकाण्डेऽहमप्यपाठके पष्ठोऽनुवाकः ) ।

पञ्चमे वित्तुपज्ञोऽभिहितः । एहो न्यम्बकपुरोहाशाः ताकमेष्येषा वर्ष्यन्ते ।  
तानिष्ठने—

प्रतिपूरुषमिति । तद्विधि पश्चालति—“ प्रतिपूरुषमेककपालाभिवैषति ।  
जाता एव पश्चा रुद्राभिरवदयते । एकविदिरिकम् । जनिष्यमाणा एव पश्चा  
रुद्राभिरवदयते । एककपाला भवन्ति । एकविद रुद्रै निरवदयते ” [ ब्रा.  
का० १ प० ६ अ० १० ] इति ।

करम्भवाक्यवल्लेखनवाक्यवद्वय अद्याख्येयम् । मुख्यविधिसंग्रही यावन्न  
हत्याद्य एकादश वस्त्रा आम्नातः ।

यावन्त इति । कल्पः—“ यावन्तो मृहाः स्मस्येषः कृपकरभिति निरु-

प्रपा० ८ अनु० ६] कृष्णयजुर्वेदीयतत्त्वीयसंहिता ।

८७१

(राजसूयविवाहस्य आत्मारथसंबन्धसाक्षेत्रास्यतृतीयपर्वणोऽभिषेकम् )

प्रवाणोऽु प्रजापो जपति ” हति ।

गृहे भवत् कन्त्र्या गृहस्ते वर्यं यावत्ता हह स्थितास्तेभ्यः लवेभ्यः कं तु स-  
पकरमकार्यम् । अपितेषु युरोद्धारेषु चोदकप्राप्त्वमभिषारणं निषेचति—

“ नाभिषारणीत । पदमिषारेयत् । अन्तरवचारिण॑ कृते कृथात् ”  
[ शा० का० १ प० ६ अ० १० ] हति ।

लवमनिहकारिणं कूरदेवम् । अन्तरवचारिणं गृहस्थान्तः पवित्र्यस्मानवरोऽु  
वरन्तम् ।

कल्पः—“ तायमिषायोनभिषार्यं वोद्वास्यान्तवेद्यावासायः वश्वान् शमीहीति  
मूले लयावपति ” हति ।

कर्त्त्वेवीक्षादिवीजाति तेषहितुं तृणकटादिना पुटवन्धने किष्टे लद्विते तृत-  
वन्धनोच्यते । पाठस्तु—

पश्वनामिति । हे तृते भक्षीस्तृणादिभिर्विभेषेतम्वात्मानो वार्ताति ।  
अतो पश्वनामस्य मेऽध्ययोऽथ तुत्वं यच्च ।

एक एवेति । कल्पः—“ एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्य हति दक्षिणामे-  
रेकोल्मुकं भूपौपचर्ति उत्तरपूर्वमवान्तरदेशो मात्रा ” हति ।

रुद्रो जगत्वेक एवास्ति । द्वितीयाय न तस्ये । द्वितीयो रुद्रो न कोऽप्यव-  
स्थितः । विषेदे—

“ एकोल्मुकेन यग्निः ( १ ) । विष्णु रुद्रस्य भाग्येयम् । इमाँ दिशां यग्निः ।  
एवं वै रुद्रस्य दिक् । रथयोरेव दिशि रुद्रं निरवदयते ” [ शा० का० १  
प० ६ अ० १० ] हति ।

कल्पः—“ आत्मस्ते रुद्रं पशुरित्याशूत्कर एकं पुरोद्धारामुपवप्त्यते । ते पशुरिति  
वा वृद्धे मतता भ्यामन्यदि न द्विष्यादाशूत्स्ते पशुरिति शूपात् ” हति ।

आशूत्करो यूकौर्विलादुद्यतः पौनुराशिः । पाठस्तु—

आशूत्सु हति । हे रुद्रं यूषकस्ते प्रियः पश्वरनस्ते लेवस्त । विषेदे—

“ रुद्रो वा अपशुकाया आहुतये नाविष्टत । असौ ते पशुरिति निर्दिशेषं  
द्विष्यात् । यवेष देवति । तमस्मि यद्यु निर्दिशति । पदि न द्विष्यात् । आत्मसे  
पशुरिति शूपात् ( २ ) । न आम्यान्पशून्हनस्ति । नाऽप्तरप्यात् ” [ शा०

[का० १ म० ६ अ० १०] इति ।

आहुत्ये नानिष्ठत पश्चारहिवाशाहुर्ति नाङ्गी करोतीत्यर्थः । यं द्विष्याचमसा-  
विति नामअद्वयेन निर्दिशेत् । तथा सति द्वैष्यवस्थे समर्पयत्येव ।

एष त इति । कल्पः—“ चतुष्पद एकोहमुकपुपक्षमाधाय लंपरिस्तीर्थं सर्वे-  
र्वा पुरोद्धाशामामुन्नराधीत्तलत्तलदद्वदायायदाय यस्यसेवानिमेन वा पलाशायेन  
पुहोदेष हे रुद्र भागः सह स्वसाध्मिकया वं जुपस्व स्वाहेति ” इति ।

अष्ट स्वाहाकारोऽभ्याहतः । हे रुद्र, एषोऽवतः पुरोद्धाशामायेशस्तवाद्वी-  
यपानो भागः, ते भागं, स्वसाधामिनीविद्युत्कारिण्याध्मिकया पार्वत्या  
प्रहारां त्रुपत्ति सेवत्वा । दिव्यते—

“ चतुष्पदे पुहोदिति । एष वा असीनो पद्मीशो नाम । अस्त्रिवत्येव पुहोदिति ।  
यस्यसेव वर्णेन पुहोदिति । सुग्रदेषा । अथो लक्ष्मी । अन्नमेन होतस्यम् ।  
अन्तत एव रुद्रं विरवद्यते (३) ” [बा० का० १४० ६ अ० १०] इति ।

असीनो पद्मीशो पादपदे (व) यास्थानम् । यत्त्वाभ्यः पुनः पुनः संचारेण पवि-  
श्विति वाहशा त्वैष चतुष्पदः । अतस्तत्र हेमेनाद्विवत्येव देषो हुतं भवति ।  
पलाशाशाखायां मानि विद्युति पर्वानि तत्र यस्यवं पर्वं पश्चास्तवया सुमूषम् ।  
वामदक्षिणया चर्ष्णस्थदेवोरन्यतरेण हेमेन रुद्रो यामभूमेरन्तानिष्काशितो भवति ।

सह स्वसाध्मिकयेत्यस्य यज्ञवायस्य तात्पर्यं व्याख्ये—

“ एष ते रुद्र भागः सह स्वसाध्मिकमेत्याह । शरद्वा अस्याध्मिका-  
मसा । तपा वा एष हिनस्ति । यत्र हिनस्ति । देवैवेन तस्मि वायति ”  
[बा० का० १४० ६ अ० १०] इति ।

शरकालो हि पीनद्वृत्तराशुत्तात्तेन हिस्तकस्तद्विद्यमाध्मिकर हिंतिका ।  
ततः चारदिव्युच्यते । एष रुद्रस्वपैव सहायभूत्वा प्राणिनि हिनस्ति । अत-  
स्मा तस्मा पुरोद्धाशामायसेवया त्रुष्या तर्येव सहैवेन रुद्रं चायति हिंसारहितं  
करोति ।

कल्पः—“ भेषणे गैव सुमेषणमित्येवाभ्यां चतुष्पदमित्परिविज्ञति ” इति ।

पाठस्तु—

भेषणमित्परि । भेषणे सुमेषणमित्येती दन्तयोरादी । हे रुद्र गैवऽस्मद्वीयमि  
भीजात्यै भेषणयातोऽप्य कुरु । पृष्ठस्थ । तारकालिकं रोगोपशामनपात्यनितकं

४१०८ अनु० ६] कृष्णयजुवेदीयत्तिरीयसंहिता । ८७३

(एजायविषयस्य आत्मायसंबन्धिसाकंशस्त्रूतीयपर्वोऽभिवानम् )

वा सुभेषजं तदथाऽसति यथा भवति यथा कुरु । ऐपो वाहकः । ऐषी  
दोग्धी । वदोः सुर्गं सुषु गमनं रोगराहित्येन संनरणं यथा भवति तदथा कुरु ।

गवाचादिशब्दैः पश्चादियः सर्वेऽप्युपलक्ष्यन्ते इत्याह—

“ भेषजं गव इत्याह । यादन्त एव आन्पाः पश्यः । तेष्यो भेषजं  
करोति ” [ वा० का० १ य० ६ अ० १० ] इति ।

कलः—“ अयाम्य रुद्रमदिपहीति यजमानो यजति ” इति । पाठस्तु—

अथाम्बेति । हेष्म्य पार्षदिति रुद्रमुहित्यादादिपहि पुरोदाशावदानपकार्यं ।  
शीण्यम्बकानि नेपाभि यस्यासौ अयम्बकस्तमुहित्यादादिपाहि । आदरार्थं पुनर्दे-  
चनम् । किमर्थं यवदानं लृतमित्युच्यते । असौ रुद्रो नोऽस्याऽभेयसोऽप्ययना-  
दिपिः अेष्टान्पथा करत्करोति, वस्यसो वसुपत्नमान्पथा करोति, वशुपत्नो गवा-  
भादिषुकान्पथा करोति, अपवसायवान्यवसाययति शास्त्रार्थनिष्पत्यवुकान्पथा  
करोति तदर्थं यवदानं लृतम् ।

यथा नः भेषजं इत्यादिपित्यान्वच्छहपाऽऽप्यित्यरत्वं दर्शयति—

“ अयाम्य रुद्रमदिपहीत्याह । आशिषेषैतामाशास्ते ( ४ ) ” [ वा०  
का० १ य० ६ अ० १० ] इति ।

कलः—“ अयम्बकं यजानह इति त्रिः पद्धतिष्ठानिः पर्वेति ” इति ।

पाठस्तु—

इत्यम्बकमिति । योमनः शरीरवन्धः पुण्यगः द्वी वा यस्यासौ तुष्णिः ।  
“ यथा त्रुक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्धः द्वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्धः वाति ”  
इति श्रुतेः । युद्धं शरीरधनादिपित्य वर्द्धयतीति पुष्टिवर्धनस्तदादर्शं अयम्बकं  
यजायोह पूजयामः । लोके यथोर्वाहकफलानि यन्धनादूयूम्तात्स्वयमेव मुच्यन्ते  
वद्वद्वहं अम्बकपत्सदेन मृत्योमुक्तिय योजनयुक्तं भूयात्मम् । अमृताचिरर्जीति+  
तात्स्पर्गादेवं या मुक्तिय ।

तदुर्थपौदार्थं ( र्थे ) नन्प्रस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति—

“ अयम्बकं यजानह इत्याह । मृत्योमुक्तिय यामृतादिति वावेषदाह ”  
[ वा० का० १ य० ६ अ० १० ] इति ।

यजमानो यजानह इति यदाह, एतद्वत्तनं मृत्योमुक्तियेष्येवाऽऽह गोचरं एव  
तात्पर्यं तद्वेष्येनान्यादितर्थः ।

१५. “पद्धतः” २. स्त. “त्वेन यजनान्त्य” ।

(राजसूयविवाहस्य चातुर्महादसंबन्धनिषाकमेव स्थृतीश्यवर्णोऽभिधानम् )

यदुक्षमापस्तन्वेन—“ क्षधार्गुरोहाशानुस्य पठितम्य अस्मकं वजामह इति यजमानस्याक्षाली स्मोऽप्य भगः स्थ ऐश्वर्य वो ” लिप्सीपेत्पदार्थैतेनेन कल्पेन त्रिः स्मावैदेयेषुः ” इति, तदेतत्सर्वमभिवेत्य तर्वेषां पुरुषाणां हस्ते रिथतस्य पुरोडाशस्योत्सेवां विधने—

“ उक्तिगति । भगस्य लीप्स्त्वेषु ” [ बा० का० १ म० ६ अ० १० ] इति ।

यदेतत्पिण्डानामुपरि क्षेपणं तेन सौमाग्याभिषानिनो भगनामकस्य देवस्य तक्षशादिताभुरोहाशास्त्रेभुविष्ठुनित । अत एवेतिक्षमः पुनरक्षाली पूतिः ।

कल्पः—“ तान्मूते समावपनि मूर्तयोर्मूर्तेषु देव ते रुद्र भाग इति वृक्ष आस-  
जैति वृक्षयोर्वृक्षेषु वाऽपि वा मूर्तयोः स्मोऽप्याविष्वं छात्वा शूष्के स्थाप्तौ व-  
लभीकवपायां वाऽप्यधाय ” इति । पाठस्तु—

एष त इति । हे रुद्र, एष वृक्षादौ स्थृत्यनः पुरोडाशसंघस्तव भागस्य  
तेवत्स्तव । अवतेन पायेष्वस्तवत्या तत्र रक्षकेषानेन भागेन युक्तो मूर्जवत एतत्त्वा-  
नक्तेन यस्तिज्ञात्प्रवृत्ताप्तरः परमागे वर्तमानोऽपीक्षितिकाम्य गच्छ । विधत्ते—

“ मूर्ते कल्पा सञ्जिति । यथा जैनं यतेष्वसं करोति । तादेव तत् ”  
[ बा० का० १ य० ६ अ० १० ] इति ।

यथा लोके दुर्देशवर्तिने नःध्युजने प्रति गच्छते पुरुषायावसं रक्षकं पायेषं  
करोदि तेऽद्वृक्षमिति पुरोडाशसक्षजनं तादेव भवेति ।

ममे भागनिर्देशो रुद्रस्य निःशेषेण विसर्जनार्थं इति दर्शयति—

“ एष ते रुद्र भाग इत्याह निरवर्त्ये ” [ बा० का० १ म० ६ अ० १० ] इति ।

अवततध्यन्वेति । कल्पः—“ अवततध्यना पिनाकहस्तःः कृचिवासोमिति  
विरवताम्यन्ति ” इति ।

प्राणायानवर्यं कुर्वन्तीत्यर्थः । ओमित्यनेन वाक्यशेषः पूरितः । अस्मद्वि-  
रोधिनं वाऽप्यानं हन्तुमयं रुद्रः पिनाकनामकं शत्रुहंसे गृहीत्वाऽवतदवन्वा अप-  
कर्त्तवेन विक्षातिरित्यनुष्ठकः कृचिवासाऽथमेवस्तव अं भवतु । अथवा अस्मद्विषये ५-५  
इततप्तम्ब१५ओपितमौर्विकिष्टनुर्युक्तो भवतु ।

१. च. छ. अ. भगो वो लम्ही । २. ल. लो लम्ही । ३. ल. वर्षेषु । ४. क. ल. अ.  
कु. च. “जाति तु” । ५. ल. छ. अ. तद्वृत्य ।

मंग ०८ अनु ०७] कृष्णयजुवेदीयतेत्तिरीयसंहिता । ६५५  
(शास्त्राविषयस्य नातुर्मास्त्रसंलिप्तसाकृतेष्वस्त्रतृतीयपर्वणोऽधिकान् ।)

अनुष्ठानप्रथमाग्रहादीनकेण विषये—

“अपदीक्षमायन्ति । अपः परिविश्वति । रुद्रस्यान्तर्हत्यै । य च एतेऽ-  
स्यास्त्राकार्यवन्ते । ये ज्यम्बकैश्चरन्ति । आदित्यं चकुं पुनरेत्य निर्विपत्ति । इत्थं  
या अदितिः । अस्यामिव प्रतिविश्वन्ति (५) ” [ ब्रा० का० ३ म० ६ अ०  
१० ] इति । अत विनियोगसंग्रहः—

“स्वामी यावन्त इत्याह पूर्वे सप्तवपेत् ।

एक इत्युल्मुकं नीत्याऽऽस्त्रव आसूतकरे हविः ॥ १ ॥

क्षिपेदेषोऽर्थंहीषः स्याद्दे सुमे परिविश्वति ।

अवाम्बेति जपेत्स्वामीं ज्यम्बकं परियन्ति ते ॥ २ ॥

एषोऽवस्थाप्य तच्छेष्वास्मूर्ते वधनाति शास्त्रिनि ।

अपत शास्त्रनियमो मन्त्रा एकादशा स्मृताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

इति भीमसायणाचार्यविरचिते माधवीमे वेदार्थदकारो कृष्णयजुवेदीय-

“तेत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽज्ञप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

( अथ प्रथमाष्ठके षष्ठमपाठके सहस्रोऽनुवाकः ) ।

ऐन्द्रामं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चकुमिन्द्राय  
ज्ञानासीरोय पुरोडाश्च द्वादशकपालं वायथ्ये पर्यः  
सीर्यमेककपालं द्वादशगवः सीरं दक्षिणाऽऽ-  
भ्रेयमद्वाकपालं निर्विपत्ति रीढ्रं गोवीधुकं चकु-  
मिन्द्रं दधिं यारुणं श्वस्यर्थं चकुं वाहिनीं देवुदे-  
क्षिणा ये देवाः पुरस्तदोऽभिनेत्रा दक्षिणसदो  
यमनेत्राः पञ्चात्तदः सवितुनेत्रा उत्तरसदो  
वहणनेत्रा उपरिपदो वृहस्पतिनेत्रा रक्षोहण-  
स्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यः ( १ ) नम-

८७३- श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [पथपकाण्डे—  
(राजसूयविषयाला) शुभार्थीर्थं त्रुटीर्थितिकर्मद्वयवेदाधीयमन्वयामार्होगममन्वाण्यगमिपानम्)

स्तेभ्यः स्वाहा संशुद्धैऽरक्षः संदृश्यैऽरक्षः इद-  
महैऽरक्षोऽभि संदहाम्यस्यै रक्षोऽस्ते स्वाहा  
यमाय सवित्रे वहणाय वृहस्पतये द्व॒स्वते  
रक्षोऽस्ते स्वाहा प्रथिवाहीं रथोऽक्षिणा देवस्य  
त्वा सवितुः प्रग्वेऽश्विनोऽर्चाहृभ्यां पूज्णो  
हस्तीभ्याऽरक्षसो वर्धं त्रुहोमि हृतैऽरक्षोऽ-  
वधिष्य रक्षो यद्वस्ते वदक्षिणा ( २ ) ॥

( तेभ्यः पञ्चनलारिं शश ) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके-  
ष्ठमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पथपकाण्डे॒ष्ठमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ) ।

एष साक्षेपाः समाप्तिः । सप्तमे शुनासीर्थं भिन्नतर्थं (त्रुटीर्थ) वेति कर्त्तव्यं  
द्व॑श्वीयमन्वय अशनामहोपमन्वाध्योऽप्यन्ते ।

तत्र शुनासीर्थहीनि विधेये—

ऐन्द्राभ्यमिति । शुनासीराय शुनो वायुः सीर आवित्यस्ताम्हा मुक्तः शुना-  
सीरः । द्वादशभिर्दीर्घैरुपसमानं सीर चाङ्गलम् ।

अत्र वैश्वदेवगत्यामाप्नेयादीनौ दक्षार्णा हविषां वालग्रवनुवासणं चाविदि-  
शति—

“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवी॒षि ” [ शा० का० १ प० ७ अ० १ ]  
इति ।

अप्योषदिभ्यमानेषु पथस्यैन्द्राप्रवैश्वदेवयोः पूर्वेव पश्चात्तत्वाद्विशिष्टानि  
वीणि पश्चासति । अथवा तयोर्विकल्पमभिषेत्य तद्भावपक्षानुसारेण तातुपेक्षा-  
शक्तिकान्येव पश्चासति—

“ अथेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपाति । संवत्सरो वा  
इन्द्राशुनासीरः । संवत्सरे गैवास्मा अन्वयहन्वे । वायव्यं पयो भवति । वायुर्वै

(राजसूयविधाणां शुनासंपैदन्तुरीयतिकर्मद्युपथेऽमीथमन्नावापार्महोमघनत्राणामभिधानम्) वृष्ट्यै प्रदापयिता । स एवास्मै वृष्टि प्रदापयति । सौर्य एककालो भवति । शूर्येष्व वा अमूलिखोके वृष्टिरूपा । स एवास्मै वृष्टि निष्ठुतिः ( १ ) । द्वादशमवरे सीरं दक्षिणा समुद्रै ॥ [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० १ ] इति ।

अस्य च शुनासीर्यस्य कालं वैधायन आह—“ अथातस्तेतुर्पूर्वं पातेषु शुनासीरीयहविर्भिर्येदयपाणो भवति ” इति । तत्र पूर्वेभ्यस्थिभ्य पर्वभ्य कर्त्त्वे पर्येकं मातृत्वतुल्यविद्याल्लाक्षण्यमिति त्वंवत्सरादूर्ध्वै प्रवर्तते । तदेवद्विभिरेत्य संवत्सरो वा इन्द्राशुनासीर इत्युक्तम् । वायुसूर्योऽनां युक्त इन्द्रः संवत्सरे समाप्ते प्राप्तत्वात्संवत्सर इत्युक्तयते । वायोः पुरोक्तवर्त्तेष्व वृष्टिप्रदापायितृत्वम् । “ अग्नौ षष्ठकाऽऽहुतिः सम्यग्यादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याऽग्नायते वृष्टिः ” इति स्परणा-स्त्रूपैस्य स्वर्गे वृष्टिवारकत्वम् ।

अथेन्द्रतुरीयस्य हृषीषि विषेच्च—

आप्रेयमिति । गावीभुक्तमरप्रथाऽपविशेषनिष्ठन्नम् । पृष्ठे भार वहतीति वहिनी ।

इन्द्रतूर्ध्वै ( तुरीये ) विचार्तुं प्रस्तौदि—

“ देवाशुगः संवत्ता आसन् । ते देवा अभिनमुवन् । त्वया वीरेणाशुरानीभिर्भवायेति । सोऽब्रवीत् । वेदाऽह्मात्मानं विकरिष्य इति । स वेदाऽस्त्वानं व्यकुरुव । आश्च तृतीयम् । रुद्रं तृतीयम् । वरुणं तृतीयम् ( २ ) । सोऽब्रवीत् । क इदं तृतीयमिति । अहमितीद्वै अवीति । सं तु सृजायहा इति । तौ तपसून्नेताम् । स इदस्तुरीयमेष्टत् । यदिद्वस्तुरीयमेष्टत् । तदिद्वतुरीयस्येऽवतुरीयत्वम् । ततो वै देवा व्यजयन् ” [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० १ ] इति ।

वीरत्वतिष्ठये शारीरव्यत्पृष्ठेण विकारः । स वेदा विलोदभिरिन्द्रं प्रति प्रपञ्च—पयेदं त्वंवयं युद्धसमर्थं संपादित्वम् । अथ कोऽभ्य इदं चतुर्थं रुद्रं विजयस्यं र्थं करिष्यनीति । अहं द्वय करिष्यामीतीद्वै अवीत्तत्त्वया तथा किप्तां किञ्चारां युद्धविजयक्षमौ संसृष्टी भवावेति । इन्द्र एव तृतीयो यस्मिन्कर्मणि वत्कर्मेन्द्रतुरीयम् । अवान्यद्वयरूपांपक्षया तृतीयत्वमनुष्ठाने तु पाठकेषण वरुणासुरीयः । विषेच्च—

(गच्छसुखविद्याजो शुनासीर्वद्वृत्तिर्थितिकर्मद्वयव्योधीयपन्नापापार्वहोमधन्वाणामाभिषानम्)

“ पदिन्द्रतुरीयं निरुप्यते विजिते (३) [ का० का० १ प० ७ अ० १ ] हहि ।

पुरुषेष्विषयाशसंगादनेन दक्षिणा॑ वशोत्तवि—

“ बहिनी घेनुदृक्षिणा॑ । यद्विही॑ । देनाऽप्येषी॑ । यद्वौः॑ । तेन रीढी॑ । अचेनुः॑ । तेवैन्दी॑ । याक्षी सती॑ दान्वा॑ । तेन वार्णी॑ लम्बूचै॑ ” [ का० का० १ प० ७ अ० १ ] हहि ।

गोलं जातिः । ऐनुत्तं नवपत्रवत्तम् । अस्य चेन्द्रतुरीयस्य कर्मणः शुनासीर्वद्विन् एवानुष्ठानपापस्तम्भो दशैयति—“ तत्तथ्यतुर्हविषेन्द्रतुरीयेण यजते ” हहि ।

इन्द्रतुरीयविधानाकूर्वे ये देवाः पुरःसदृ इत्यादयो शुचा आजादादेवाः विनियोगवापस्तम्भो दशैयति—“ पूरुष्या एव राजेन्द्रियार्थां पञ्चधीर्णिन यजते अतुर्धाऽऽहवनीयं यजिदिशं शुद्धसूचं पश्ये पश्यन् रुद्वा॑ । पूर्णगिर्यानुपत्त्याधाय पुरुषो अशृहीनं गृहीत्वा॑ ये देवाः पुरःसदृ इत्यैत्येष्यादिङ्गः जुहोनि मध्ये पञ्चमेन कमूदूरक्ष इति पश्य इत्यानुपस्थू॒ मु॒ है॒ क्षेपोपत्त्याधायादरू॒ पञ्चगुही॑ गृहीत्वाऽप्ये रक्षोमे स्वाहेत्युत्तराः पञ्चाऽऽहुतीजूँहोति पक्षिवाही॑ रथो दक्षिणा॑ ” हहि । ये देवा॑ इत्यादिपञ्चपाठस्तु—

ये देवा॑ हहि । पुरःसदृ॑ पूर्वदिग्बर्त्तिनोऽप्तिमेवा॑ अभिषमुत्ता॑ ये देवा॑ रक्षो॑-हणो॑ राजसश्चाः सम्भि॑ ते देवा॑ नोऽप्त्यानक्षो॑निवारणेन पान्तु॑ । एनरपि ते देवा॑ नोऽप्त्यान्कपार्वतुहोनेनावन्तु॑ । तेष्यो॑ देवेष्यो॑ नपरक्षो॑रोऽत्तु॑ । तेष्य॑ ए॒ ए॒ हृ॒ हृ॒ स्वाहुत्तमस्तु॑ । दक्षिणादयो॑ यमनेवा॑ इत्यस्य यन्त्रस्याऽऽश्व॑ ये देवा॑ इत्यनुष्ठवते॑ । अन्ते॑ च रक्षोहण॑ इत्यादिकपञ्चपञ्चयते॑ । एवं तृतीयचतुर्थोऽप्तिष्ठव्यम् । पञ्चपे तु॑ ये देवा॑ इत्येतावदेवानुपञ्चयते॑ । पश्यते तु॑ रक्षोहण॑ इत्यादिकमेवानुपञ्चयते॑ ।

तदेवतत्त्वेष्विषयं विचार्यु॑ वस्त्रोति—

“ पञ्चापतिष्ठामसूजद (४) । ए॒ सृष्ट॒रक्षाऽस्यजिष्वाऽसृन् । स॒ एता॑ यजापतिरात्मभो॑ देवता॑ निरपिबीत॑ । ताभिर्वै॑ स॒ दिग्ब्यो॑ रक्षादृसि॑ प्राणुदत् ” [ का० का० १ प० ७ अ० १ ] हहि । विषये—

“ पत्पञ्चावचीयं जुहोति॑ । दिग्ब्य॑ एव तदुजयाजो॑ रक्षाऽसि॑ पणुदते॑ ” [ का० का० १ प० ७ अ० १ ] हहि ।

पञ्चहत्त्वोऽवदाय॑ तीनादितमात्रं॑ पञ्चावतीयम् ।

तमूदृष्टियादिन्द्रियाठस्तु—

पृष्ठा ०८ अनु ०७] कृष्णयजुवं दीयते चिरीयसांहिता । २५६

(शास्त्रसूचिविद्याणां शुनाईयैन्नतुरीचेतिकर्मद्यपश्चेष्टीयसम्ब्राप्तामाग्निहोममन्त्राणामभिजानन्)

समूद्रमिति । रक्षोऽहमत्वलिक्छुं राक्षसजार्दं समूद्रं नाशापितुं तम्यगे-  
कीकर्तं संदर्थं च । पुनरपीदमिदानीपहुं रक्षोऽभि दग्धस्य रक्षसोऽभितः लवतोऽ-  
प्सिथतास्तत्तदमुचरात्ममग्नहायि । एतमन्त्रवाणेन तस्य सिद्धिं दर्शयति—

“तमूद्रं रक्षः संदग्धत् रक्ष इत्याह । रक्षाऽस्मेव संदहति” [आ०  
का० १ य० ७ अ० १] इति । अग्नेये रक्षोऽन्न इति मन्त्रपाठस्तु—

अग्नय इति । पविष्यत्यादिषु रक्षोऽन्ने स्वोहत्यनुष्टयोः । मृहस्पतेद्वृशस्तत  
इति विशेषणम् । परिचर्मापदि( त ह)त्यर्थः ।

अग्नियमादयो जितवन्त इति युक्तस्तद्वाप्तं इति दर्शयति—  
“अग्नय रक्षोऽन्ने स्वाहित्याह । देवतास्य एव विजिग्यानाभ्यो माग्नेयं करो-  
दि” [आ० का० १ य० ७ अ० १] इति ।

विजिग्यानाभ्यो विशेषेण जितवतीभ्यः । देवं रथं विषेषे—

प्रहिवाहीति । विशादाभारतदध्वर्यमेणोऽन्नानः प्रहिवाही ।

समूजिहेऽनुदेन ते पर्याप्तादि—

“पहिवाही रथो दक्षिणा तमूद्रये (५)” [आ० का० १ य० ७  
अ० १] इति ।

अपामार्गेहोममन्त्राणां विनियोगमात्स्तम्ब आह—“न्युहार्ता पुराणीहोत्रा-  
दपामार्गेहोमेन चरन्ति, अपो न्यदिवनादपामार्गानाहत्य ताम्त्रकूम्भत्वा दक्षिणाप्रै-  
रेकोलमुक्तं भूषायद्यरति, उत्तरशूद्धमवात्मरदेशं मत्वा स्वकृतं हरिणे पदे दोषस-  
पाधाय देवस्य त्रेत्यनुद्रुत्य रक्षसो वर्वं जुहोभीति पर्णीपयेन जुहेण जुहेति, ह-  
त् त् रक्ष इति ज्ञावपनुप्रहत्यावपिद्यम रक्ष इत्युपतिष्ठते” इति ।

मन्त्रपाठस्तु—

देवस्य स्वेति । ऐते वयोः पञ्चाः स्तष्टार्थाः । तत्र रक्षसो एषमुहिष्येति  
विशेषः ।

होमकले यदूस्तमाष्टादपति तस्य दामं विषेषे—यदूस्त इति ।

अपामार्गेहोमे विचार्तुं पस्तौति—

“इन्द्रो नृत् हत्वा । असुरान्दराभाद्य । नमूनिमासूरं नालभेत । तत्र वाच्याऽ-  
गृहाण् । पौ समष्टेभेताम् । सोऽस्मादभिशुनवरोऽमवत् । सोऽमवीत् । संपात् सं-  
दधावहै । अथ त्वाऽस्तस्ताहयामि । न या व्राक्षेण माद्यवेण इनः (६) । न दि-

२८० भौमत्साधणाचार्यविचितभाष्यसमेता— [१६थपक्षाहे—  
(राजसूयविवेकाणां कुनारीविनदत्तुरीशेतिकर्मद्यपेत्रेष्ठीवेष्ट्वापापाग्निमग्नवाणमग्निपात्रव)  
वा न नकपिति । स एतमपां केनमसिव्वत् । न वा एष शूष्को नाऽऽक्षीं ल्पु-  
हाऽऽस्तीत् । अनुदितः सुर्यः । न वा पदविवा न नकम् । दध्येतरीत्वेत्वेति । अपि  
केनेत शिर वदवर्त्तयत् । तदेवनाम्यवर्त्तव । मित्रांगमिति (३) । स एतानपा-  
भार्यांनिवानयत् । तानकुहोत् । तैर्वै स रक्षाऽस्थपाहत् ” [ ब्रा० का० १  
प० ३ अ० १ ] इति ।

इत्तो तुमन्यादृच्छ्वमन्मानसुरान्वरिष्टाःकृत्वा नमुचितानमसुरं वालपत्र न  
परामवितवान् । अपामूर्वं तै नमुचित इच्छा इवद्युत्याऽगृह्णत् । यथा मुख्य-  
चेको पहः कुकुद्वाक्षोषि वैर्येण शक्तिवापाद्य हस्ताम्यो मविमहालिङ्गव-  
गृह्णति वदत् । तदेवापिन्दममुखी समउभेदां परस्परोपमवैनपरी क्षेत्रव्यो हेस्ताम्यो  
पादभ्याम्योऽथ ददृश्वस्त्रभ्य महेदथक्षुभ्यो पतितौ । तदानीं स नमुचितरस्यादि-  
न्द्राद्युचित्तुत्तरोभित्तीं हत्योः वादपौष्ट बलवत्तरोऽभूत् । ततो तुमुचितिःदम्पत्तो-  
त्त्वय क्षणाकुरिदम्पत्तीत्-भी इन्द्र विगृहमाणराजद्वयवदाकां परस्पराक्षुभीका-  
रेण सार्थं करत्वाव । अथ त्वा मुर्मुक्षुवस्त्रक्षयापि मोक्षयित्वापीति ।  
ततः प्रहारत्ताचेते काले च समयवेदं कुठवान्-भो इन्द्र तुष्टेणाऽऽद्वेष्टा वा  
काप्त्वादेनां तावनेन मां न हनो मां पा वधीर्दिवा रात्रौ च पा वधीरिति ।  
इन्द्रस्त तै समयमङ्गेहत्वं तेन मोक्षिवो वैर्येण स्वस्थो भूत्वा तमवाकुत्तारेण तै  
नमुचित हन्तुमपां केनेत्राद्युधे सावपित्वा तस्मिन्मुक्षुवापत्तिभूत् । न चैव सति  
समयछोषः शङ्खनीयः पत एष केनो नैव शूष्कः । स्वर्णे सति काउन्यापत्तिर्वै  
नाप्यादेवेन वस्त्रादेवकेन्द्रान् । कालं च समयानुसारेण त्वंपादियामान् । यदा  
राविल्लृहा वभावाऽस्तीत्तुम्यथानुदितस्तदानीमन्दकारात्तापान्त चरित्वं सूर्योदया-  
भावाच्च तैवदहः । एवतिमङ्गुके रविरात्रयं सौधिकाले तरय नमुचेः तिरोऽपां  
केनेत्रवत्तेयदुक्तित्वत् । वच्छोऽच्छुचं शिरो हे मित्रदेहिलिन्देवयुच्वास्यदेव-  
पिञ्चमगवर्त्तव त्वंपां अनुमतमभूत् । तदेवापित्तरो वारपित्तुं स इन्द्र एवास्त्रोक्ष-  
सिद्धानपाद्यांनिवानयत् । तानुपत्तानकुहोत् । तेरेष हृदैः स इद्वा॒ नमुचेः  
शिरःसाहितानि सर्वाण्यविक्षितानि रक्षात्ति इत्यात् । विधते—

“ एवपार्वतीवो भवति । रक्षासामपहैति ” [ ब्रा० का० १ प० ३  
अ० १ इति ।

३१०८ अनु०८] कृष्णशजुर्वदीयतैचिरीयसंहिता । ८८९

(राजसूयविषयाणां श्रान्तीर्थमनुरीयतिकर्त्तव्यपञ्चमीयगम्भावागार्हहोमान्त्रिकायमिष्टानम्)

अङ्गविधीन्प्रवर्द्धाल्पानं च कर्मण दर्शयति—

“एकोल्मुकेन एन्ति । तद्धि रक्षसी भाषयेषम् । हमी दिशं यन्ति । इहा  
यै रक्षसी दिक् । स्वायमेव दिशि रक्षाऽति हन्ति (८) । स्वरूप इरिण  
जुहोति प्रदेरे वा । एतौ रक्षसायतनम् । एव एवाऽपत्तं रक्षाऽति हन्ति ।  
पर्यावरेन सुवेण जुहोति । इहा यै यज्ञः । अस्त्रैव रक्षाऽति हन्ति ।  
देवस्थ त्वा सविषुः प्रसव इत्याह । सवितृपतून एव रक्षाऽति हन्ति । इतर  
रक्षोऽभिष्य रक्ष इत्याह । रक्षसाऽस्तुत्ये । यद्वस्ते गहकिका निरवर्त्ये । अपर्या-  
क्षायामन्ति । रक्षसामन्नाहित्यै (९) ” [ बा० का० । य० ७ अ० १ ]  
इति ।

इयां दिशं दायकीम् । स्तुत्यै हननाम । निरवर्त्यै मामप्रदानेन निःसारणाम ।  
स्वहमन्यत् । अथ श्रान्तीर्थमनुरीदपञ्चमीयायामार्हहोमाना चतुर्णां कर्मभेदेऽप्ये-  
कस्मिन्नेष दिने कर्त्तव्यत्वादेकेनानुषाकेनोपसंग्रहः ।

अथ विभियोगसंग्रहः—

“पञ्चमहूनी जहुयादे देवा इति पञ्चमिः ।

तपूहन्मीधानस्तिवि पञ्चहोमस्तथाध्यमये ॥ १ ॥

यिति तुत्वा सकतुहोमः यातोदेवति वर्त्यतः ।

हते सुवप्रहरयामविष्येति बोतियादिः ॥

अनुषाके तप्तेऽस्मिन्नुका मन्त्राभ्यनुद्देश ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीप्रसामिषानार्थविराचिते मात्रविष्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णशजुर्वदीय-

तैचिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डहमवाऽके

सहमोऽनुषाकः ॥ ३ ॥

( अथ पथमकाण्डहमवाऽके ५५०८ अनुषाकः ) ।

धात्रे पुरोडासौ द्वादशकपालं निर्वपत्यनु-  
मत्यै चक्रश्च राकायै चक्रश्च मितीवाल्यै चक्र-  
कुहै चक्रमित्युनी गावी दक्षिणाऽप्यनविष्णवये-

कादशकपालं निर्वपत्येन्द्रावैष्णवमेकादशक-  
पालं वैष्णवं शिकपालं वामनो वही दक्षि-  
णाम्नीषोपीयमेकादशकपालं निर्वपतीन्द्रासो-  
मीयमेकादशकपालः सौभ्यं चरुं चमुद-  
शिणा सोमापौष्णं चरुं निर्वपत्येन्द्रापौष्णं चरुं  
पौष्णं चरुं इयामो दक्षिणा वैश्वानरं द्वाद-  
शकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा वारुणं यव-  
मयं चरुमध्ये दक्षिणा ( १ )

( वैश्वानरं द्वादशपालं निरहीं च ) ॥

इति कृष्णायजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां प्रथमाद्वकेऽ  
द्वमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

( अथ प्रथमकाण्डेऽष्टप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ) ।

शत्रुघ्निवाके शुनासीर्वादिकर्मचननुष्टयोपकादिनकर्तव्यमुक्तम् । अष्टमे देविकादि-  
कर्मषद्वकमेकादिनकर्तव्यमुक्तये ।

तत्राऽद्वै देविकासामङ्गानि पञ्च हर्षीषि विश्वं—  
शात्रे पुरोदाशाभिति । अत्र धात्रादीन्यक्षदेवाद्दक्षिणा च प्रजोत्प्रयुक्त-  
योगेन प्रशंसति—

“ धात्रे पुरोदाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वै धाता । संवत्सरेणै-  
वारमे प्रजाः प्रजनयति । अन्वेषास्मा अनुपतिर्मायते । रते राक्ष । प तिनी-  
वार्ती जनयति । धजास्वेष पवानाकु कुद्धा वाचं दधाति । पिथुनो गावी दक्षि-  
णा तमृद्धै ” [ आ० का० ] प० ७ अ० २ ] इति ।

संवत्सरकालस्वाधी धाता गर्भधारणामात्र्य संवत्सरादर्वागेव प्रजोत्पत्तिं कार-  
यति । अनुशिद्विद्वता यजमानार्थं प्रजोत्प्रजिमध्ये करोति । यका तु पुत्रपुष्ट्या-  
दिक्षुर्यं रते दधाति । सिनिवाढी उद्गृहं गर्भं निःसारयति । कुहदेवतयाऽप्यव्यु-  
प्रजाकु वायमुद्वारयितुं सावर्थ्यं च दधाति ।

( राजसूयविषयकोदेविकादिकर्मण्डलाभिधानम् )

अथ विहविष्टकाणि त्रीणि कर्मण्यकैकहविष्टके हे कर्मणि च कर्वण विष्टते—  
आश्रावैष्टव्यमिति । वभूः कपिलः । प्रथमस्थ विहविष्टकस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति—

“आश्रावैष्टव्यमेकादशकपाठं निर्विपति । ऐन्द्रावैष्टव्यमेकादशकपाठम् (१) । वैष्टमं विकपाठम् । वीर्यं च अग्निः । वीर्यमिन्द्रः । वीर्यं विष्णुः । पजा एव पजाता वीर्यं पवित्रापयति । तस्यात्मजा वीर्यंवतीः । वामन ऋषिभो वही दक्षिणाः । पद्मही । देवाऽप्तेष्ठः । वदृष्टमः (२) । तेजेन्द्रः । पद्मामनः । तेन वैष्णवः समृद्धये ॥ [ आ० का० १ प० ७ अ० २ ] इति ।

आश्रावादीनो वीर्यमप्त्वा चतुर्पत्वम् । पजानो स्वरथव्यापारसामर्थ्यं वीर्यम् । वहीत्यादीनादगन्यादिप्रत्यादाग्नेयादित्वम् ।

मध्यमस्थ विहविष्टकस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति—

“अश्रीबोधीप्रेषेकादशकपाठं निर्विपति । इन्द्रासोधीयमेकादशकपाठम् । सीर्वं चरुम् । सोमो वै रेतोपाः अग्निः पजानो पजनयिता । युज्ञानामिन्द्रः पद्मापयिता । सोम एवास्मै रेतो दधाति (३) । अग्निः पजां पजनयति । युज्ञामिन्द्रः पवच्छति । वभूदक्षिणा समृद्धये ॥ [ आ० का० १ प० ७ अ० २ ] इति ।

गर्भाशये निविकं रेतो यथा वहिनै निःसरति, यथा च न पूषति, कथा सोमो भारतसामर्थ्यं प्रयच्छति । भूतस्य च गर्भस्थ पतनादिविद्वां परिहत्याग्निः प्रजा उत्तरावयति । इन्द्रस्तत्त्वज्ञः पजाः स्वस्त्रोचितवृणीशमित्युजा यथा भवन्ति तथा सामर्थ्यं प्रयच्छति ।

अन्तमस्थ विहविष्टकस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति—

“सोमापौष्ट्रं च हं निर्विपति । ऐन्द्रावैष्टणं चरुम् । सोमो रेतोपाः । युज्ञा पशुनां पजनयिता । युज्ञानामिन्द्रः पद्मापयिता । सोम एवास्मै रेतो दधाति । युज्ञा पशुन्मजनयति (४) । युज्ञामिन्द्रः प्रयच्छति । वीर्याच्चरुमेवति । इवं वै युज्ञा । अस्पामेष प्रतिविष्टति । यथामो दक्षिणा समृद्धये ॥ [ आ० का० १ प० ७ अ० २ ] इति ।

आयो विहविष्टके व्यासकदेवतान्तःपाती यो विष्णुः स एवेकाकी वैष्टमं विकपाठमित्यश्रौच्यते, न तद्यतः कविदृग्नः सहैव व्यास्यानं रुतम् । इह तु व्यासकदेवतान्तःपाती पूजा । कवित्योषकः पुरुषविशेषः । वीर्याचरी तु भूमिः पूजा । अतीते देवताभेदात्मृथ्यव्यासानन् ।

( राजसूयविवाहविकादिकर्मणदक्षनिधानम् )

एकहविष्टके वशमें कर्मणि देवतां दक्षिणां च प्रशंसन्ति—

“ बहु वै पुक्षोऽमध्ययुग्मच्छति । वैथानरे द्वादशकवाळे निर्वपति । संव-  
रहरो वा अस्त्रिवैश्वानरः । संवत्सरैषैवैनश्च रथदयाति । हिरण्ये दक्षिणा ( ५ ) ।  
पृष्ठिके वै हिरण्यम् । पुनात्यैवैनश्च ” [ ज्ञा० का० १ प० ३ अ० २ ] इति ।

अमेभ्यवस्थाचित्यं, तत्र बहुविष्ट मोजनादिकादेषु पुनः पुनः मनुष्यत्वात् ।  
तत्र संवत्सरस्वामी वैथानरैऽश्चिः संवत्सरकालेनैनं यजमानं रथदयति पैष्यं करो-  
ति । तच्चवेदियावैष्ण लभ्यते । हिरण्यस्योच्छस्त्रिसंसर्पणीश्चिपि मृद्गापद्मत्वरि-  
त्वाणामावात्पविक्षम् ।

एकहविष्टके वशमें कर्मणि देवतां [ दक्षिणां च ] प्रशंसन्ति—

“ बहु वै राजन्योऽमूलं करोति । उष जाम्यै हरते । जिनाति जास्त्राणम् ।  
उद्यनुतप्तम् । अनुते खलु वै किष्माणे दक्षणो मृहाति । वारुणं यदमयं चक्षे  
निर्वपति । उरुणाणादेवैनं मुद्दहि । अधो दक्षिणा । वारुणो हि देवतयाऽप्यः  
समृद्धै ( ६ ) ” [ ज्ञा० का० १ प० ३ अ० २ ] इति ।

सामन्यः क्षत्रियो बहुविष्टमनुतस्त्रास्त्रीयं करोति । तथाद्याम्यै जापायै  
जापात्वं संपादियतुपुष्पहरते यस्य कर्त्तव्यचिद्गृहमुपेत्य त्रियं हरति । आसौरी वि-  
ग्राप्तसङ्घादिना जिनाति जपायै न्यकरोति । स्पष्टमन्त्यते  
वरुणायाध्यविष्णवाम्नात्वादप्यत्य वारुणत्वम् ।

अथ मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीय( चतुर्थं )पादे चिन्तितम्—

“त्रोपापैषाणादिके तन्मनस्त्रियनामूल भिन्नता ।

तन्मने फलैक्षणतो पैदं दक्षिणाकृत्येतः ॥

राजसूये श्रूते—“ सोपापैषाण एकादशकपाले ऐन्द्रपैषाणश्चरः पैषाणश्चरः  
त्र्यामो दक्षिणा ” इति । “ आप्नैषाण एकादशकपाले ऐन्द्रपैषाण( पैषाण )  
श्चर्हैषाणश्चिक्षणालो वाष्णो दक्षिणा ” इति । तत्र द्रुष्टेश्चिक्षणेऽस्तन्वेष्टा नुष्टा-  
नम । कुवः । कृष्णस्य राजसूयस्य फलैक्षणैवैतेऽकदेशायोरनयोरपि फलैक्षणात् ।  
न च दशीपूर्णमासयोरिवाच कालेमदोऽस्ति, ऐनात्वापि तथा चाहृक्षेतेति याते  
बूमः—१४। मवामनयोर्दीश्वराणोमेदेन ताम्यामानेतानो कर्त्तुणां येदावङ्गमनि भिन्नते ॥

(राजसूयीकथाणां इनिहितामभिशानम् )

इति श्रीमत्तायथाचर्यविशिष्टे माधवाये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैनिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे अङ्गमपाठके ३-  
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

( अय ग्रथमकाण्डे अङ्गमपाठके नवमोऽनुवाकः ) ।

याहैस्पत्यं चर्ह निर्विपति ब्रह्मणो गृहे  
शिंतिपृष्ठो दक्षिणांद्रमेकोदशकपालः राज-  
न्यस्य गृहे ऋषिभो दक्षिणाऽस्तदित्यं चर्ह  
महिंध्ये गृहे विनुर्दक्षिणा नैर्कर्तं चर्ह परि-  
वृक्तये गृहे कृष्णानां वीहीणां नस्तनिर्मितं  
कृष्णा कृटा दक्षिणाऽप्येयमष्टाकपालः  
सेनान्यो गृहे हिरण्यं दक्षिणा वारुणं दशक-  
पालः सुतस्य गृहे महानिरष्टो दक्षिणा मारु-  
तः सप्तस्य गृहे आमण्यो गृहे पृश्निर्दक्षिणा  
सावित्री द्वादशकपालम् ( १ ) । क्षत्रुगृह उप-  
च्छस्तो दक्षिणाऽस्तनिर्मिते दिक्पालः संघर्षी-  
तुर्गृहे संबात्यौ दक्षिणा पीष्णं चर्ह भौगद-  
धस्य गृहे इयामो दक्षिणा रीढ्रं गारीथ्रकं चर्ह-  
मंक्षावापस्य गृहे शष्ठल उद्वारो दक्षिणेन्द्रीय  
सुत्राण्यो पुरोदाशमेकोदशकपालं प्रति निर्दि-  
पतीन्द्रीयाः होमुष्ठेऽयं नो राजा वृत्ताहा राजा  
भूत्वा वृत्तं वृद्धाम्भेत्रावाहस्पत्यं भवति श्वेतायै  
श्वेतवृत्तसायै दुर्घे स्वर्यमूर्ते स्वर्यमायित आज्य  
आश्वेत्य ( २ ) पात्रे चतुर्स्रकौ स्वर्यमवप-

जायै शास्त्रायै कर्णांश्चाकर्णांश्च तण्डुलान्दि  
चिनुयाये कर्णाः स परमि चाहंस्पत्यो येऽ-  
कर्णाः स आज्ञेये मैत्रः स्वयंकृता वेदिभ्येषति  
स्वयंदिने चहिः स्वयंकृत इधमः सैव अत्यता  
वेत्तवत्ता दक्षिणा ( ५ ) ॥

( सावित्रे द्वादशकपालमार्गत्ये वर्षसिंहशश ) ।

इति छत्त्रमयजुर्वदीयतेत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके ५-  
षष्ठप्रपाठके नवमोनुवाकः ॥ ९ ॥

— — —

( अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोनुवाकः ) ।

अहम् देविकादिकं कर्मण्टकमेकदिनकर्तव्यमुक्तम् । नवमे रत्निना हृषीयनुदितं  
कर्मण कर्तव्यान्युच्यन्ते । वैकादश हृषीषि विपत्ते—

चाहंस्पत्यमिति । अतिविविदो वक्ता, तस्य युहे राजा नवैतायिष्ठि कु-  
षांत् । एवं सर्वं । विलिषुङ्गः येषुषुङ्गः छवामिषेका राजः सी महिषी । परिकृ-  
किः प्रीतिरहिता राजः सी । वद्युहे यत्वा छत्त्रानां चीहीणां छत्त्रान्वीहीच-  
त्त्रेनिर्भित्याववादयन्तरेणैव तण्डुलाचित्याय चहः कर्तव्यः । कूटा मध्याङ्गम शीः ।  
कूटः सारथिः । पहानिरेषः पीतिरुवणः । पुरुषः युक्तः । अल्पतनुस्तित्यन्ते ।  
क्षता प्रतिहृष्टोऽग्नः पुराभ्यक्षः । संकीर्णवर्ण उपभक्षः । सुग्रहीया धनसंभवक-  
ता कोशाभ्यक्षः । सवास्त्रौ सूपानमपावौ वस्त्राविकोदरावित्यप्तेः । यो राजः पार्व-  
त्यं शार्णं पञ्चाम्बो गुलावि स भगवद्वारः । गावीडुकोऽरण्यमोष्टुवनिष्ठक्षः ।  
अक्षावापो घृतकारः । शब्दाभिवर्णः । ददारो दीर्घपुच्छः । यथोक्तानि स-  
प्तीषि हृषीषि सप्तस्य भवतुत्ति—

“ रत्निनामेतानि हृषीषि भवन्ति । एते चै राष्ट्रस्प्र प्रदातारः । एतेभादा-  
तारः । य एव राष्ट्रस्प्र प्रदातारः । येभादातारः । त एवास्त्रै राष्ट्रे प्रपञ्चन्ति ।  
राष्ट्रमेव भवति ” [ जा० का० १ प० ३ अ० ३ ] इति ।

(राजसूयविद्याणां रत्निहविवाचभिपानम् )

रत्नान्येषां सन्तीति रत्निनः। जास्त्रणराजन्यमहिक्षादयो रत्निनः। तदभिपानिदेवातां पियाण्येतानि हर्षीति । अतस्तद्गृहेष्वगत्वा निवेष्टैत् । एते रत्निनाम्यिमानिनो देवा एव राष्ट्रं पदातुपादातुं च समर्थः । अतः स्वकीयमसादिगृहेषु निवेष्टेण तुष्टा अस्त्रै राष्ट्रं पदच्छान्ति ।

रत्नीत्येकनाम्या प्रसक्तं ममोमैक्यमप्योद्य देशमेदमात्रं प्रयोगमेदं परंसंसाति—

“ यत्समाहत्य निवेष्टै । अग्निनः स्पुः । यथायश्च तिवैषाति रत्निलत्वाय(१) ” [ जा० का० १ प० ७ अ० ३ ] इति ।

अरालिनो रत्नराहिता दरिद्राः ।

पूर्वोक्तदेविकादिवदेकानुवाकविहितरथेन प्रसक्तं दिनैक्यमपवादितुं दितमेदं विधते—

“ यत्सद्यो तिवैष्टै । यावतीमेकेन हविषाऽऽशिवमवरुन्ते । तावतीमवरुन्तीत । अन्वहं निवैषपति । भूमसीपेकाऽशिवमवरुन्ते । भूयसा यज्ञकतूनपैति ” [ जा० का० १ प० ७ अ० ३ ] इति ।

आशिषं कलम् । चहुदिनानुष्ठाने कातुमाहूत्यं जनानां प्रतीयते ।

मृहस्याभिनं जस्ताभिपानिनं तृहस्यादिं परंसंसाति—

“ आर्हस्यत्यं चर्कं निवैषाति चलणो गृहे । मुखत एवास्त्रै जलं सशब्दति । अथो जलन्तेव क्षत्रमन्वारम्भयति । शिखिष्टहो दक्षिणा समृद्धै (२) ” [ जा० का० १ प० ७ अ० ३ ] इति ।

मुखत एव कर्मावक्तम् एव यजमानार्थं जास्त्रणजातिं संवैषति सम्यक्षीण्यीकरोति । उत्तरक्षणं करोतीत्यर्थः । किंच प्रथमतो चलगृहं पञ्चादाजन्यगृहमित्येव जास्त्रणजातिमनु क्षत्रियजातपारम्भः कारिनो मवति । इन्द्रं प्रशंसति—

“ ऐःद्वमेकादशकृष्णाल९ राजन्यस्म गृहे । इदिव्येभेषावरुन्ते । कर्त्तमो दक्षिणा समृद्धै ” [ जा० का० १ प० ७ अ० ३ ] इति ।

अदिर्ति परंसंसाति—

“ आदित्यं चर्कं महिष्ये गृहे । इयं वा अदिर्तिः । अस्यांमव मवितिष्ठति । शेनुदक्षिणा समृद्धै ” [ जा० का० १ प० ७ अ० ३ ] इति ।

अव मुखमजास्त्रण उपोक्तिं हविरिष्टेष्वं विवते—

( राजसुविश्वासो इनिहविकामभिलानद )

“भगव चरुं वाचातायै गृहे । मगमेवस्मिन्द्वाति । विदितगर्भं पक्षीही  
दक्षिणा समृद्धयै (३) ” [ ब्रा० का० १ म० ७ अ० ३ ] इति ।

वाचाता महिष्या अभिकाया अर्द्धचित्ता परिवृक्तमः सीतिरहिताया उत्त-  
पत्तेन स्वर्यं मध्यमा राजा: स्त्री । अत एवाद्येष्यमकरणोऽधमलंकुर्वन्तो राज-  
भिष्य उत्तमध्यमाध्यमाद्यकेषीत्तरेव नामभिन्निदिष्टः—“भूरिति महिषी । भूष  
इति वाचाता । सुवर्तिति परिवृक्ती श हति । मगमेव सीमाघमेव । विदित-  
गर्भं विचेषेण विज्ञो हातोऽभिव्यक्तो गर्भो यस्मा हति विश्रहः । पक्षीही चात-  
गभिषी । विक्षेपिति पशंसुति—

“नैक्षेत्रं चरुं परिवृक्तमै गृहे रुद्ध्या नौ श्रीहीणां नखनिर्भिन्नम् । पाप्यामेष  
निक्षेपिति निरवदयते । रुद्ध्या कूटा दक्षिणा समृद्धयै ” [ ब्रा० का० १ म०  
७ अ० ३ ] इति ।

पाप्यनो निर्क्षितिशरीरत्वातां पति प्रशंसनेवा ।

आर्जुन गृहस्वामिनं च पशंसुति—

“जाप्तेष्यमष्टकपात्रः सेनान्यो गृहे । सेनापेवास्य तत्त्वति । हिरण्यं  
दक्षिणा समृद्धयै ” [ ब्रा० का० १ म० ७ अ० ३ ] इति ।

बहुणं पशंसुति—

“बहुणं दशकप्राप्तः सूतस्य गृहे । बहुणात्पेतावरुन्धे । महानिरङ्गो द-  
क्षिणा समृद्धयै ” [ ब्रा० का० १ म० ७ अ० ३ ] इति ।

बहुणात्पेता बहुणानुजा । परुतः पशंसुति—

“परुतः सप्तकपात्रं आपण्यो गृहे ( ४ ) । अन्तं वै परुतः । अजपेताव-  
रुन्धे । पृष्ठिदक्षिणा समृद्धयै ” [ ब्रा० का० १ म० ७ अ० ३ ] इति ।

परुतां वै॒पत्तेन॑च संशादकपात्रादृश्यम् । सवितारं पशंसुति—

“सावित्रं द्वादशकपात्रं क्षत्रुर्गृहे प्रसूत्यै । उष्म्बलस्तो दक्षिणा समृद्धयै ”  
[ ब्रा० का० १ म० ७ अ० ३ ] इति । अधिनौ पशंसुति—

“आधिनं द्विकपात्रः संमहीतुर्गृहे । अधिनौ वै देवाना॑ मिष्ठौ । ताम्पापेवास्मै

भेदज्ञं करोति । सदात्यौ दक्षिणा समृद्धये ॥ [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३ ] इति । पूर्णं पश्यति—

“ पौर्णं चक्रं भागदुष्टस्य गृहे ( ५ ) । अन्ते दै पूर्णा । अन्वेदावरुन्थे । इषादो दक्षिणा समृद्धये ॥ [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३ ] इति ।

यथा मरुतां दैश्यत्वेनाच्चत्पादकत्वादन्तरं तथा पूर्णोऽप्नाषोषकत्वादन्तरम् । रुद्रं पश्यति—

“ रीढं यावीधुकं चरुक्षात्वापस्य गृहे । अन्तत एव रुद्रं निरदद्येत । एव च उद्धारो दक्षिणा समृद्धये ॥ [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३ ] इति ।

मायपदानपूर्वकत्वेन रुद्रस्य पुरुतो निःत्तारणविप्रशंसेत ।

पाटेनावशतां हविःसंरूपां पश्यति—

“ द्वादशीतानि हवीःपि भवन्ति । द्वादशं मासाः संवत्सरः । संवत्सरै-वासै राघूपवरुन्थे । साधूयेव भवति ( ६ ) ” [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३ ] इति ।

द्विहेतुभ्यो द्वादशहविर्भ्यं कर्त्तव्यं स्वगृहे हविद्वयं विभसे—

इन्द्रायेति । पति मातिस्तिके गृहे । सुचाम्णो सुषुप्तालविते । अहोमुषे प्र-पान्तोचकाय । पुरोडाशमेकादशकणाडभित्यनुवर्तते ।

तमिर्यं पतिनिवीर्यं पश्यति—

“ यथा प्रतिनिवेष्ट । रत्निन आशिषोऽवरुद्धीरन् । पतिनिवैष्टवि । इन्द्राय सुचाम्णो पुरोडाशमेकादशकणाडम् । इन्द्रायाऽहोमुने । आशिष एवावरुन्थे ” [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३ ] इति ।

रत्निनो नाशुण्णराज्यमादम् आशिषस्तद्विहितफलान्यवरुद्धीरन्युक्तीयुः ।

अर्यं नो इति । एवेषां हविर्यां सपीप एको मन्त्रे आम्नायसास्य विनियोग-शापस्तम्ब आह—“ अर्यं नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं वध्यादिवि पुरस्ता-तिवहलवोऽप्यव्युर्जपति ” इति ।

अर्यं राजा राजसूयस्य कर्वीऽस्माकं राजा योऽस्त्वसी शुचवक्षमो राजा भूत्वा वृत्रं वध्यात् ।

वध्यादित्येत्यस्य पदस्थाऽध्युर्ध्यत्वं द्योतयति—

“ अर्यं नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं वध्यादित्याह । आशिषप्रैता-माशास्ते ॥ [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३ ] इति ।

यदुकनापस्तम्बेन—“भोभूदेश्विषेचनीयस्योक्त्यस्य दीक्षां पक्षवयति मैत्रादाहं—  
सप्त्या दीक्षणीया ” इहि । तामिकामभिषेचनीयनामकस्य सोमयागस्याङ्गम्भूतो  
दीक्षणीयो चोदकपाण्डेष्टिवाप्नाय विष्वते—

भेदादाहंस्पत्यमिति । ऐवादाहंस्पत्यं हेतिरिति योऽः । तत्र दुधे बाहंस्पत्य-  
श्रुः । आज्ये मैत्रश्रुः । कीदृश आज्ये । स्वर्पमूर्ते स्वर्पयंयथिते । तदिदमापस्तम्बेन  
स्पष्टीकृतम्—“ येदां येवत्सां यामात्रस्य हत्वौ दुहन्ति वत्सर्पयूतं संयोगेन परि-  
भृहति तत्सर्पयमित्यमात्रे विषजन्ति तत्सर्पयित्तिनमात्र्यं भवति ” इति । अपिण  
फलपूष्टरसेन लेखिताया(ते) हत्वी यत्यथ आत्मनपत्तरेणैव मूर्ते दधि भवति  
तत्त्वं बद्रादिकस्त्वयोगेन परिवहित तत्त्वरितः क्षरति । वदिदं स्वर्पं यथि-  
तम् । नात्र मृद्गाण्डे पाकः किंत्वांप्रत्येष पात्रे चतुःस्तकी न तु वर्तुते । तत्त्वं पात्रं  
यथा कया[ चि ]चित्तचालया न कर्तव्यं किंतु वाय्वायमित्यदेन स्वयमेव  
पृहितया निष्पादनीयम् । कणाः रुपिण्ठतवण्डुडाः । अकणां अरुणिडुतः । तत्र  
स्त्रपिण्डैः परस्ति बृहस्पत्यरुपिण्ठादनीयः । अस्त्रपिण्डैस्त्रुपिण्ठादनीये चहः ।  
स्वर्पेण्ठता शास्त्रीयोद्दननादिरहिता । स्वर्पंदिने सप्तम्बकशालीयच्छेदनमन्तरेणैव  
स्त्रपिण्ठतम् । स्वर्पेण्ठत इत्यः । अत्रापि शास्त्रीयसोदाममन्तरेणैव निष्पब्धः ।

त्रिविन विषिमनूद्य द्वयोर्हेतिविष्वात्रयोः संतर्म विष्वते—

“ ऐवाप्याहंस्पत्यं भवति । योत्तरै येवत्साप्ये दुधे ( ३ ) । बाहंस्पत्ये ऐव-  
मवि दधाति । नह ऐवास्मि क्षद्रं च समीक्षी दधाति । अथो नहन्तेव भद्रं  
प्रतिष्ठापयति ” [ आ० का० १ प० ३ अ० ३ ] इति ।

बाहंस्पत्ये चक्रपत्रेऽप्याप्यित्येतत्स्योपरि मैत्रं चक्रपात्रमपिदप्यात् । तथा  
सति नृहस्पतिरूपां जात्याग्नाविभिरुपा जात्यियजातिशेष्युभयमस्मै सम्प्रकरणा-  
दितं भवति । किनाऽप्यारभूदे जात्याण पूर्वं जात्यियजातिशेष्यत्वेन प्रतिष्ठापि-  
ततामभवति । पाठकमेण पूर्वात्प्राप्तं बाहंस्पत्यपत्रारम्पवदितुं विष्वते—

“बाहंस्पत्येन पूर्वेण प्रवरति । मुखत पूर्वस्मै बहु सर्वत्यति । वसन्तेव  
काञ्चमन्त्रारम्पयति ” [ आ० का० १ प० ३ अ० ३ ] इति ।

स्वर्पशब्दानामभिप्रायपात्—

“स्वर्पेण्ठता वैदिभवति । स्वर्पंदिने वाहः । स्वर्पेण्ठत इत्यः । अनभिप्रितस्यान्  
भिजित्यै । स्वस्माङ्ग्राहापरण्यमभिजितम् ” [ आ० का० १ प० ३ अ० ३ ]  
इति ।

प्रपा ८ अनु १.] कृष्णायजुर्वेदायितैचिरीयसांहिता । ८११

( राजसूयविषयाणां रात्निहविषामभिजानद् )

यहेशाजावं युद्धप्रयासेन पूर्वमभिजितं तस्माप्यमिजयः स्वयंकृतादिना मवति ।  
यस्मादेवं तस्मालोकेभ्ये राजामरणं युद्धप्रयासमन्वेषणवाभिजितं हस्थते । दक्षिणां  
पश्चीमांसि—

“ सेव येता येतवत्सा दक्षिणा समृद्धै (८) ” [ ब्रा० का० १ य० ७  
अ० ३ ] इति । अब विनियोगसंघर्षः—

“ पुरा स्विकृतोऽध्ययुर्यं न हति संजपेत् ॥ [ इति ] ।  
अथ भीर्यात्मा ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ वेदिः स्वयंकृतेत्यादौ प(वा)लं सर्वमात्रेरह् ।  
लुप्तार्थं वाध्यतां वाऽद्यथोदकप्रापितत्वतः ॥  
ओक्षात्तिथोग्यत्वहनेकृत्यननादिकम् ।  
वाध्यतेऽपेक्षितं सर्वं चोदकेनातिदिशयते ॥ ८ ॥

“ रात्निनामेतानि हवीऽपि ” इतिकावेन राजशूये रात्निनामकानां देवानां  
संबन्धीनि कानिचिद्वीर्णिपि इशागृणीमासेषिदिक्षिरुपाणि विहितानि । कृष्ण  
मैत्रादाहस्यतये हविषि भूयते—“ स्वयंकृता वेदिर्वैति स्वयंदिने चाहिः स्वयंकृत  
इध्यः ” इति । इष्टावुद्धनमेवमपरिलेखनादिभिः क्रियाविशेषैर्वेदिनिव्याप्तये ।  
स्फेदेनोत्तमौ त्वचपुद्धन्ति । इवस्य सवितुः सब हति स्वनति । स्फेदेन चाहिं परि-  
गृह्णातीति वद्विचारनात् । यशस्य घोषदत्तिथिस्पिन्नामुवाके श्रीकैमन्त्रैदात्रचित्तनं  
चाहिः संशादेते । चीन्परिवीभित्यादिष्ट्वोपेवाभिः क्रियाभिरिध्यः लिङ्घदि ।  
विकलित्वेत तु हविष्युद्धननादपेक्षा वारयितुं स्वयमित्युक्तम् । पथार्थित एव तु  
पदेशो वेदित्वेन स्वीकार्यव्यः । इध्याचाहिषी अपि स्वद एव चित्तने शास्त्रीयच्छेद-  
दननिरपेक्षे ग्रहीतव्ये हत्यव्यः । एव संशापः । लुप्तार्थमलुप्तार्थं न सर्वपञ्चायात्  
पिरुतावनुदेष्यमुत लुप्तार्थं वजनीयमिति । चोदकस्य ताधारणत्वात्तर्देष्यनुदेष्यभि-  
त्याये पक्षे भावे तिष्ठान्तं त्रूपः—अज्ञनी सञ्चैरुपकृतः फले साधयति । तथा सत्य-  
क्लिनोऽङ्गकृत उपकारे साक्षादपेक्षा । उपकारद्वारा त्वङ्गेन्यु । प्रत्यासन्नाशाङ्गनं  
प्रत्यक्षेन्य उपकारः । योग्यताऽपि ताक्षादपेक्षा पूरयितुमुपकारस्येवास्ति न त्वङ्गन-  
नाम् । वेदिनिष्पादनश्लक्षणद्वाप्तेऽपकारयुक्तानि यकृतावुद्धननादपेक्षानि । विकृतौ  
तु वेद्याः स्वतः तिष्ठत्वेन निष्पादनोपकारो लुप्त्वे । उपकारद्वारोपकारकाणामा-  
काङ्गकासांनिषिद्यत्वाऽप्यत्वामुद्धननादपेक्षेन्यु हीयन्ते । तस्मादुद्धननादीनि नानुदेष्यानि ।

( राजसूयविषयाणो देवसुवाहृषिणमिथानम् )

क्षेत्रं चोदकपापितस्योदयमनाद्यमुहेत्यपत्ययस्य प्रान्तित्वमिथयो चाप उच्चते ।  
चोदकस्य त्वं लुप्तोपकारैहृषकारद्वारेणाऽङ्काहृष्टार्थनिधियोग्यताषुकैहृषिरात्माद-  
नाभ्युपरितार्थता संपदते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्थविरचिते माधवीये देवार्थपकारे कृष्णयुर्वदीय-  
तैतिरीयसंहितामात्रे प्रथमकाण्डेऽष्टमप्राप्तके  
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

( अथ प्रथमाङ्केऽष्टमप्राप्तके दृश्यमोऽनुवाकः ) ।

अग्नये गृहपतये पुरोडाशमधाकपालं निर्व-  
पति कृष्णानां श्रीहीणां सोमाय वनस्पतये  
श्यामाकं चरुः संविते सत्यप्रसवाय पुरोडाश-  
द्वादशकपालमाशुनां श्रीहीणां रुद्राय पशु-  
पतये गार्वधुकं चरुं चुहस्पतये वाचस्पतये  
नेवारं चरुमिन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशयेकाद-  
शकपालं महाश्रीहीणां मित्राय सत्यायाऽस-  
न्धानां चरुं वर्णाय धर्मपतये यदमये चरुः  
संविता त्वा प्रसवानां सुवतामनिर्गृहपतीनां  
सोमो वनस्पतीनां रुद्रः पञ्चामृ ( १ )  
चुहस्पतीवाचामिन्द्रो ज्येष्ठानां मित्रः सत्यानां  
वर्णाणो धर्मपतीनां ये देवा देवसुवदः स्थत इम-  
मामुख्यायामनमित्राय सुवर्ध्वं महते क्षुआय  
महत आधिपरयाय महते जानशज्यायैष वो  
भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा  
प्रति त्यजाय राज्यकथायि स्वां तनुवं वर्णाणो

( राजसूयविषयाणां देवसुर्वा हविषामभिषानम् )

अशि<sup>१</sup>भेद्युच्चेमित्रस्य बत्यां अभूमामन्महि  
महुत अतस्य नाम सर्वे ब्राता वरुणस्याभू-  
वन्धि मित्र एवैररातिमतारीदसूपुदन्त यज्ञिया  
क्षतेन इयु त्रितो जरिमाणे न आनहृष्णिणोः  
कमोऽसि विष्णोः कान्तमसि विष्णोर्विकान्त-  
मसि ( २ ) ।

( पश्चान्नां वाताः पञ्चविश्वलिथ ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाढके-  
ष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

( अथ पथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः । )

नवमे रातिनां हर्वीष्यभिषेदनीपस्य दीक्षणीया वेत्येवावदुक्षम् । दशमे देव-  
तुवां हर्वीष्यम्युच्यन्ते । तानि चाभिषेदनीयगतस्याभीषोभीपशुपुरोहात्तस्यागुनिवौ-  
प्याणि । तथा च दोधायनः—“तह सोमी कीणात्यमिषेदनीयाय दशपेयाम च  
सह परिवहत्यर्थं राज्ञः पुरोहितस्य गृहे दशपेयार्थं निदपात्यभीषोभीपस्य पशुपु-  
रोहात्तमही देवसुर्वा हर्वीष्यमुनिर्वपति समानं तु स्विष्टकृदिहम्” इति ।  
तान्येवानि हर्वीषि विषये—

अग्रय इति । गृहपत्यादीन्यग्न्यादिवेवाविषेषणानि । तत्पश्तवायामो-  
षान्यमुज्जानाय । ×५दिभिरेव दिनैः पञ्चमाना आशुब्रीहयः । रथूलबीजं महा-  
ब्रीहयः । आम्ता धान्यविशेषाः । तेष्वेषेषु विषिषु भूयमाणा देवताः पर्यात्तति—

“देवसुरमेतानि हर्वीषि भवन्ति । एतावनो वै देवानां लक्षणः । त एवासै  
लक्षणप्रयच्छति । त एव च सुवन्ते । अग्निरेतैः गृहपतीनां तुवते । सोमो वनस्प-  
तीमाम् । कुदुः पशुनाम् । गृहस्पतिर्विचाष् । इन्द्रो ज्येष्ठानाम् । मित्रः सत्यानाम्  
( १ ) । वरुणो धर्मपतीनाम् । धृतेव सर्वे भवति ” [ ना० का० १ प० ७  
अ० ४ ] इति ।

पान्यज्ञये गृहपत्य इत्यादिभिरुत्पत्तिविभिर्विहितान्यहीं हर्वीषि तान्येवानि

<sup>१</sup> विश्वत्याचाः सदैकत्वं । इति कोशात्तल्लयेत्वति श्रुतकथ ।

( राजनूद्यविद्याणां देवसुरो हविषामविद्यनह )

देवतुवा संवन्धीनि । यादिनी(न्या) संज्ञया पञ्चमनो देवस्तं सुवन्ते अनुजानन्दी—  
त्वम्यादयो देवसुवः । यावन्तो विशिवाक्षेपावन्द्यादयः भूयन्त एतावन्त एव  
देवान्ते मध्ये सदा अम्यनुजावारः । अतस्त एवाम्यादयोऽस्मै यजयानाथ सपान-  
स्वेच्छानीभूयविशेषाग्रपच्छन्ति । देऽम्यादय एने पञ्चमाने सुवन्त ईश्वरो यथा  
भूवित तथाम्यनुजानन्दित । तवाशिरेवैन यजमाममन्येषां गृहपतीनामीश्वरमनुजा-  
नावि । एवमन्यत्रापीभूते तुवत् इति योज्यम् । सोयो बनस्पतीनां रुद्रः पश्चान-  
भित्यन्देवैष्ट्ये त्रिविता तत्यपसवानामित्यधाहर्त्यम् । स्वभूत्याम्यवैश्वर्याद्य-  
यमोद्या या अम्यनुजास्ताकामीश्वरं करोतीत्यर्थः । गृहपत्यादीभूयविश्वन्तान्प्रति  
योग्यापित्वमेवदेव सोकेष्योहितं सुवैष्ट्यर्थम् ।

उकानां हविर्विधीनां संनिधौ त्रिवित्यादयो मन्त्रा आश्राताः । तत्र कल्पः—  
“ पुरस्तात्स्वप्नुतः सुविता त्वा पत्तयानाऽसुवतामिति भज्ञा पञ्चमानस्य हस्ते  
गृहाति ” इति । पाठस्तु—

त्रिविता त्वेति । त्रिविता हविर्विधौ तुतीयो देवः । त्रौऽव प्राधान्यात्पथम्  
निर्देशते । यजयानस्य स्वभूत्येषु देवैष्ट्याद्यम्यनुजाः प्रसवाः । हे यजमान त्वा  
सुविता तेषां प्रत्यानां स्वामित्वेन सुवताम्यनुजानात् । स्वभूतस्त्र त्वा सुवता-  
मिति पदद्ययानुजहेत्य योजनीयम् । हे देवा अम्यादयो ये यूर्वे देवसुवो यज-  
मानप्रेरकाः स्थ ते पूर्णमित्यं पञ्चमामामुप्यायण्यमुष्य देवदत्तस्य पुत्रमयुष्य  
यज्ञदत्तस्य औरं चानमित्राय शब्दुराहित्यार्थं सुवृद्ध्यमध्यनुजामीश्वरम् । किंच  
महते ज्ञानराज्याद जनसंबन्धि यज्ञादयं तत्र सामरपर्यन्तमूर्मिदिव्यत्वान्वहस्ताकै-  
भौमत्वाद्य सुवतामित्यर्थः । विघ्ने—

“ त्रिविता त्वा पत्तयानाऽसुवतामिति हस्तं गृहणाति प्रसूतै ” [ ब्रा० का०  
१ प० ७ अ० ४ ] इति ।

स्वभूत्येषु देवैष्ट्ययोत्तमभागयोः स्वाधीर्थतामाशीःप्रत्यां च दर्शयति—

“ ये देवा देवतुवः स्थेत्पाह । यथायजुरेवैवत् । महते ज्ञानराज्य महत आधि-  
पत्याद्य महते ज्ञानराज्यायेत्पाह । आगिष्ठमैतामाशास्ते ” [ ब्रा० का० १  
प० ७ अ० ४ ] इति ।

एष इति । “ कल्पः—अथैर्न राजिभ्य आवेदयत्येष नो भरता राजेति ” इति ।

हे भरता राजन्यवैष्ट्यादयो भनिका एष यजमानो युध्माकं राजा । एवं स्वा-  
भिन्नं यथोचितं सेवृद्धमित्यभिप्रायः ।

पपा ० ८ अनु० १०] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

८५५

( राजसूयविषयाकां देवसुलो हविषामभिधानम् )

सोमोऽस्माकमिति । कल्पः—“ सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति ब्रह्मा जयते ” इति ।

सोम उत्तेमो देवो राजा न स्वधेयो यः कृत्रिय इत्यर्थः ।

भरतानामिव ब्राह्मणानामप्ययेव राजेति भास्ति वारयितुं व्याचहे—

“ एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह । तस्मात्तदोष-  
राजानो ब्राह्मणः ॥ [ ब्र० का० १ य० ३ अ० ४ ] इति ।

यंस्मामन्वेण ब्रह्मा स्वकीयं राजा नं विमज्य निर्दिष्टवांसहस्राल्लिकेऽप्यभिष्ठो-  
मादियमित्रुं सोममेव राजशब्दोपहितैः सोम राजेत्यस्वरोहेत्यादिविर्मनैरुप-  
चरन्ति ।

कल्पः—“ यति त्यन्नाम राज्यमधाधीति वारुणीभ्यो यजमानो मुखं विषुषे ”  
इति । पाठस्तु—

प्रति त्यदिति । कवस्य नायेत्यन्त आयो मन्त्रः । सर्वे जाता इत्यादिष्टिवीप्यः ।  
त्यद्वार्यं महत इत्यादि जानराज्यायेत्यन्तं यत्पूर्वमभिहितं वज्रार्यं नाम नमनीयं  
यजमानस्य यथाऽवृत्यं भवति दथा यत्यवायि वरुणेन यतिकापितम् । वरुणः  
स्वां ततुष्मशिभेदाभित्यान् । वरुणो पर्वपतीनामिति मन्त्रेऽमिधानाऽर्घ्मपतीन्युक्त-  
पात्यति यजमानस्य स्वाभित्वम्भ्यनुजानती यरुणस्थ स्वकीयो दनुः । वरुण-  
शब्देनाग्न्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । अत एवाग्न्यादिदेवास्तत्तदनुजानीं त्वस्तत्तनुमा-  
भित्वन्त इति द्रष्टव्यम् । यमपि शुचेभित्वस्यानुजाना वत्याः कर्मयोग्या अभूत् ।  
मित्रः सत्यानामिति मन्त्रेऽमिहित्वन्तात् । पित्रशब्देनाग्न्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ।  
अत एवाग्न्यादिदेवैरनुजाना दर्यं महत कवस्य श्रौदस्य यज्ञस्य नामामन्वहि  
राज्ञानुर्मयं कर्म कुर्म इति नामदेयं रूपदा मन्यामहे । किंच, क्रतिवजः सर्वे  
वरुणस्यानुजाना वाताः कर्मयोग्या अभूतन् । मित्रभैरवैरस्मान्यति रक्षकत्वेनाऽप्य-  
ममैरररातिं वैरिणं विशेषज्ञातारीहृष्टं यथा वैरिणमातिच्छयामस्तथाऽकरोत् ।  
यज्ञिया क्रतिवज भृतेन यज्ञेनासूक्ष्मदृशं रक्षितवन्तः । चिभिर्ब्रह्मणादिविर्मनैर्यां-  
गेषु विस्तर्यत इति वितोऽस्मिः । स नोऽस्माकं जस्मिणां जरया शैथिलवं व्यु-  
दिशेवेष्णोऽद्यत्याऽन्नहायुष्यं व्यापित्वान्मदवि । दीपांशुष्यं कृतवानित्यर्थः । वदिदे-  
पन्नद्वयं पादशो व्याचहे—

“ पति त्मजाप राज्यमधारीत्याह ( २ ) । राज्यमेवास्मिन्दिवद्वाति । स्त्री  
वनुवं वरुणो अविभेदित्याह । वरुणसवभेदावरुन्ये । शुचेविषस्य जन्मा अमूर्खे-  
त्वाह । शुचिमेवैनं वत्यं करोति । अपन्महि पहल करतस्य नामेत्याह । मनुत  
पैतेनम् । सर्वे वाता वरुणस्याभ्युचित्याह । सर्ववातमेवैनं करोति । विष  
स्वैरराजियतरीदित्याह ( ३ ) । आरातिमेवैनं वारयति । अतृपुद्वं यश्चिदा  
करोतेत्याह । स्वददत्येवैनम् । व्यु तितो जारिमार्गं न आनहित्याह । आयुरे-  
दासिमन्दवाति ” [ शा० का० १ प० ७ अ० ४ ] इति ।

वरुणसवं वरुणस्यानुज्ञाम् । एवं राजकूटे मनुव एव पुनः पुनः कर्तुमिष्ट्या-  
त्वेव । तर्वेऽप्यर्थमनुदयो वाता वरुणोग्या महस्य मजामानस्मात्तौ तर्वेवातः ।  
एनं वजामानमराति दारयति वैर्यहिक्ये कारयत्येव । एनं एवं स्वददयवित्त स्वातु  
करोत्यविषेन पालमवृत्यर्थः । मुखमार्गेन विषत्ते—

“ इत्यां विसुद्धे । द्विषाद्यजानः पतिष्ठितैः ” [ शा० का० १ प० ७  
अ० ४ ] इति ।

पुरुषो निर्वाप्यस्यानुनिवैष्यैः सहेव स्विष्टकुदवदानं विषत्ते—

“ अश्रीकोमीमस्य ऐकादशक्रषाङ्गस्य देवसुवां च हृषिकेमद्ये रिषदक्षे  
त्तमदद्यति । देवताभिरेवैनमुभयवः परिशृङ्गाति ” [ शा० का० १ प० ७  
अ० ४ ] इति ।

एकधार्थीनोपी देवता, इतरत्राहादस्यादिदेवताः । एवमुभयतो देवताभिर्यजस्य  
परिशृङ्गः । कलः—

“ विष्णोः क्रमोऽसीति वीचिष्णुकमान्यातः करामति ” इति । पाठस्तु—  
विष्णोरिति । वाचसेषे रथसुनीपगमने व्याकृत्यात्म् । विषत्ते—

“ विष्णुकमान्यते । विष्णुरेव भूत्वेमाङ्गोकामभिजयति ( ४ ) ” [ शा०  
का० १ प० ७ अ० ४ ] इति । अथ विनियोगसंग्रहः—

“ सतितेति स्वामिहस्तं बह्या मुहीऽप्य वः ।

रात्मित्यः स्वामिने ब्रूयत्तत्त्वमेति बह्यत्वो जपः ॥

पतिद्वाम्यां मुखं स्वामी माहि विष्णोऽस्तिभिः करमः ।

दशैषे अनुवाकेऽस्मिन्नष्टी मन्त्रः उद्दीरिताः ॥ इति ।

४७० ८ अनु० १० ] कृष्णजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ८९७  
( राजसूयनिषद्याणी देनसुवां हविषासमिषानम् )

अथ मीमांसा ।

एकादशाभ्यापर्य तृतीयपादे चिनितम्—

“ नानावीजेषु यागेषु वाग्विसर्गध शूर्वदत् ।

शङ्कुले तद्विषो तस्याविधित्वेन तु उत्तरम् ॥ ॥

राजसूये नानाविधवीजयुक्ता यागः भ्रुतः—“ जग्मये गृहणये तुरोहाशवदा-  
करात्म निर्विपति कृष्णानां वीहीणाऽ सोमाय इनस्पतये श्यामाकं चरुम् ” इत्या-  
दिना । प्रकृतौ प्रणीतावण्डनकाले विधिपिताया वाचो हविषकृद आवानकाले  
वित्तम् भ्रुतः । स चाच चोदकपातः । तत्र यथमे चरमे वा हविषकृदाहवानकाले  
वाग्विष्टगोऽविकाशङ्कु, न इस्तेन कृष्णूयनं विहितं वाग्विसर्गस्तु विहित इति ।  
तत्त्वेदमुत्तरम्—विहितस्य वाङ्निषयनस्थौविधित्वेनार्थं हविषकृदाहवानकालीनो  
वाग्विष्टगोऽविष्टगो, राग्याहत्वाचासौ विधीयत इति । तस्यात्माकृत्वादित्तर्गोऽवि-  
ष्टग एव काले विधम्यते ।

तत्त्वेद चतुर्थपादे चिनितम्—

“ नानावीजेषु तन्मन्त्रः सहज्ञोऽवि वा तत्त्वः ।

विकीर्णक्षयात्मपोगाणी भिन्नत्वाच तत्त्वज्ञवेत् ॥ ॥

राजसूये नानावीजयागेषु सोऽवणात्मन्त्रः सहज्ञोऽविविष्टः । कुतः । सं-  
दौवचात्मविद्यायामेकस्यां विकीर्णपात्यं यकृत्वदादिवि पाति त्रूपः—तन्मन्त्रोऽवणात-  
भोदकातिदेशेन यातो वीजेषु प्रयुज्यते । तण्डुलनिष्पत्तौ स तत्त्वार्थः संपन्नः ।  
पुनर्भीजान्तरे तण्डुलनिष्पत्तये सूष्यस्यादघातस्य प्रयोक्तव्यतदादसरूप्यन्वयपाठः ।  
अवणात्मप्रकृत्वात्मथमे मात्राक उदायोऽप्यष्ट मन्त्रविषयसाभादनुस्मारितः ॥

इति भीमत्वादयणाचार्यविरचिते मात्रवीमे बद्धार्थपकाशे कृष्णजुर्वेदीय-  
वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽन्तमप्याठके  
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

श्रीमत्साधारणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१४८काण्डे—  
( राजसूयनिकपाणामभिवेकार्थजलविश्वमन्द्राजामभिपानम् )

( अथ प्रथमाङ्गेऽहमप्यगोष्ठक एकादशोऽनुवाकः ) ।

अर्थात्: स्थापां पतिरसि वृषाऽस्यामित्रिपत्ते-  
नोऽसि ब्रजक्षितः स्थ मृदत्तामोजः स्थ मूर्द-  
वर्चसः स्थ सूर्यत्वचसः स्थ मान्दः स्थ  
वाद्याः स्थ शक्तीः स्थ विभूतिः स्थ जन-  
मूर्तिः स्थ अस्त्रेऽस्त्रेजस्याः स्थापामोषधीनाऽरसः  
स्थापो देवीर्धुमतीरगङ्गज्ञार्जस्वती राजसूयाय-  
चितानाः । यामिर्भिर्गावहणावभ्यविजन्यामि-  
रिभूमनयज्ञत्यरातीः । राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं देत्त-  
स्वाहा राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रमुख्यं देत्त ॥ १ ॥

( अत्येकादश च ) ।

इति कृष्णशङ्कुर्वेदीयलैतिरीयसंहितायां प्रथमाङ्गेऽ-  
हमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ १ ॥

( अथ प्रथमकाण्डेऽहमप्यपाठक एकादशोऽनुवाकः ) ।

दशमे देवसुदाँ हर्षीज्युकानि । एकादशोऽभिवेकार्यजलविश्वा नन्दा उप्यन्ते ॥  
कल्पः—“अपां ब्रह्मान्यूहात्याशीषे वायव्येगृहन्ते वोदश सप्तदश तो महा-  
गृहन्ते दावन एव अहा गृहन्ते, अर्थेत् रथेति सातस्वीक्ष्यप्तु हृषीतेनैव  
मन्त्रेण गृहात्येदमुनौरेषम् तुहीवि तेन गृहणावि, अपां परिरिति समुद्रियाः  
सुर्यस्वीर्चायो वाऽन्यः युनदः स्थात्मुक्ते पश्चां वाऽन्यवेते पश्चीपमन्य अभियु-  
भ्यात्मवीपमन्यो वृथाऽतीति यः पश्चीप वृषसेनोऽसीति शोऽन्यविंश वलक्षित इति  
कूप्यानां परतामोज इति प्राः प्रतीते गच्छन्ति हाइनीवां वा पैभावरीः रथेति  
यो उत्पम्भित्वा तदैव प्रत्यवत्तिच्यन्ते परिवाहिणीः रथेति परिनदीनां लूप्यवर्चत  
इत्यातपति वर्ष्याणां सूर्योत्तरस इति यामु रूपाणि परिहृपन्ते पान्दा इति  
स्थावरायां याशा इति पुण्याणां शक्तीः रथेति गोकृहृष्यानां विभूत इति परतो

( राजसूयविभागामभिवेकार्यजलविषयमन्तरालामदिवान्तः )

जन्मदूष इति दध्नोऽप्नेस्तेजस्या इति शूक्रस्थापामोषधीनाः रतः इति मधुनोऽप्नो देवीमैषुमतीरगृहाभिति तदेव होये अहमेण चानुपश्यति राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्तं स्थाहेति होषत्तेषुके राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रममृष्टै इत्येति अहगत्तेषुके ॥ इति ।

सूत्रार्थो मन्त्रव्याख्यान एव स्पष्टी भविष्यति । ऐमार्गीः स्थ परिवाहिणीः स्थेति मन्त्रदृष्टं चात्मान्वरगत्वा । अत नन्त्रपाठस्तु—

अर्थेत् इति । हे तारस्वत्य आपो शूर्यघर्वेतः स्थ, अर्थं प्रथोजनमप्यहिष्य सरस्वत्या नद्या तकाशायश्वदेवं मन्त्रिं गच्छुन्तीर्थर्थेतः, शूर्यं तथाविभाः स्थ । तत्पुर्वं कांचिचर्दीं तुनदं वा लंबेध्याणां ततिरसीत्युच्यते । त्वदीर्थं जडं शृण्गा-मीत्यभिपाप्य । हे प्रतीर्णं मुख्यज्ञूर्वेत् त्वं वृषाभति सेचकोऽप्ति । हेऽन्वीर्णं मुख्य-ज्ञूर्वेत् त्वं बृषतेनोऽति सेचनक्षमा सेना जटराजिरुपा यस्यासौ बृषतेनः । पुरुषे पश्ची वा नदीमुत्तरीतुं पविष्टे तत्पुरिभागस्थ ऊमिः प्रवाहस्योन्मैन्तरेण शुभ्यति, अपोमागस्थः प्रवाहानुकूलः तदहसा गच्छुन्मर्दन्तरेण शुभ्यति, तदुभ्यमन्तरोक्तम् । हे कूपद्वा आपो शूर्यं ब्रजकिंदः स्थ, वज्रे गोववद्वत्तिनां विवाहादोग्ये कूपस्थाने स्थिष्यन्ति विवाहान्तीति ब्रजकिंदः । हे प्रतीपगामिन्य आपो शूर्यं परु-दामोद्रः स्थ वायुनां बदलुपा भवत । आवर्णादिषु वायुना विवाहाः सत्यः शतीर्थं गच्छन्ति । हे आतप्युक्तुहितंवन्दिन्य आपो शूर्यं लूर्यवर्चतः स्थ, लूर्यवर्चत्वेजो यासी ताः सूर्यवर्चतः । हे सूर्यादिपतिविभ्यमाहिष्य आपो शूर्यं लूर्यत्वत्वसः स्थ, सूर्यस्य त्वकशसीरं प्रतिविभ्यवर्चते यातु विष्णुदि ताः लूर्यत्वत्वसः । हे स्थावरा आपो शूर्यं वान्दाः स्थ यत्प्रभावान्यन्दरुपाः स्थ । हे शीहारपता आपो शूर्यं वाक्याः स्थ नृषा भवत । नीहारो हि नदीप्रवाहवन्यन्तुष्यगतिं न पतिवस्नाति तदो वशत्वम् । गोगार्थं-वेष्टनं उल्लेख स्थिष्यते हे आपो शूर्यं शकरीः स्थ यर्त्ररक्षणे शका भवत । हे शीरगता आपो शूर्यं विश्वभूतः स्थ, विश्वं विभ्रतीति विश्वभूतः । शीरिण हि पागिजातं पुष्ट्यते । हे दधिगता आपो शूर्यं जगभूतः स्थ । पूर्ववद्व्याख्येयपु । हे शृणववरुपा आपो शूर्यमस्तेजस्याः स्थ, जवादात्मवत्वाद्यूतमस्तेजस्यस्तेजस्याः । हे मधुदवरुपा आपो शूर्यप्रयोषधीनां रतः स्थ । पुरुषरत-जन्यत्वादुभ्यसारात्मं प्रसिद्धम् । राजसूषार्थं चिवान्दाभिन्नमन्त ऋषिषोऽप्नोऽग्न-

( राजसूयविद्याणामविवेकार्थजल्लिविद्यमन्त्याणामविपासद )

हण् । कीहर्षीः । देवीदीप्यमाना प्रभुपतीर्थंदुरा इवस्वर्विलयदाः । ता एव पुनविशेषमन्ते—पाभिरङ्गेदत्वाः पूर्वं मिदामरुणामन्यविभिन्नमनरपि याभिरङ्गेदत्वातीः तावूनिकम्येन्द्रमनर्थस्ताहरीरो गृहाभित्यत्ययः । हे आपो पूर्यं राष्ट्रप्रदत्त्वाद्यज्ञानाय राहुं इति स्वाहा तुम्हर्विदं स्वाहतम् । हे आपो राष्ट्रप्रदत्त्वाद्यमुख्ये राष्ट्रधित्तिरादिवर्णे राहुं इति । अत्रार्थेत्यादित्तु पञ्चदशात् बन्धवो देवीरित्यग्निं शेषवेत्तानुषव्यते । स्वाहाकारान्तो राहुदा इति बन्धवो होमकाले दोषवेत्तानुषव्यते । तद्विषयस्तु यहणकाले । विवते—

“ अर्थेऽहं ईति गृहोति । आहुत्येवेनां निष्कायं गृहाति । अथो हविर्वक्तव्यामिष्टानीं नृहाति ॥ [ वा० का० १ प० ७ अ० ५ ] इति ।

इताः सरस्वत्यादिनदीयता अरो निष्कायं निःशेषं कीरता । किञ्चाऽऽहुपादा हविर्वक्तव्यादिनदीयता अरो निष्कायं निःशेषं कीरता । तत्त्वाद्युपादा हविर्वक्तव्यादिनदीयता अरो निष्कायं निःशेषं कीरता । तत्त्वाद्युपादा हविर्वक्तव्यादिनदीयता अरो निष्कायं निःशेषं कीरता ।

“ वहनीनां गृहणादि । एता वा अपाद राष्ट्रदूर् । राष्ट्रवेदास्मै गृहणाति । अथो विषयवेत्तानमिवहन्ति ” [ वा० का० १ प० ७ अ० ५ ] इति ।

सरस्वत्यादिवस्यां वा नद्यां पावहत्या वहन्यवाहात्तु तकाशादगृहीयात् । एता एव वहन्यः कृत्याहेष वहुविधत्तस्मोऽकारित्वादेषां राष्ट्रविष्युक्ष्यते । तद्यमहेन यजमानर्थं राहुं रुने प्रवति । किञ्चेत्ते यजमानं पति भिष्य वहन्ति । स्त्रीलिङ्गान्मुलिङ्गान्स्यामित्रार्थं दर्शयति—

“ अतो पतिरसीत्याह । विश्वनमेवाकः ” [ वा० का० १ प० ७ अ० ५ ] इति । यजमानस्य सम्पादिवृक्षये जलसेवार्थं पदक्षेयति—

“ त्रृष्णाऽस्यौर्ध्वमित्रियाह ( १ ) । उमिषनमेवेन करोति ” [ वा० का० १ प० ७ अ० ५ ] इति । स्वाधीनसेवासुकर्वं दर्शयति—

“ त्रृष्णेनोऽसीत्याह । सेनामेवास्य तत्त्वयति ” [ वा० का० १ प० ७ अ० ५ ] इति । वैत्यादिष्ठजात्तंपर्यं दर्शयति—

“ शशक्षितः शेष्याह । एता वा अपो विद्यः । विद्यवेदास्मै दद्युहति ” [ वा० का० १ प० ७ अ० ५ ] इति ।

नमरसिद्धत्वैर्यवाक्ये सर्वदाऽवस्थानादैरपत्ततम् । अत्यमात्रं दर्शयति—

पृष्ठा० टे अनु० ११] कृष्णयजुर्वेदीयतैऽत्रीयसंहिता । . १०१

( राजसूयविवाहागाममिथोसार्थजलविषयमन्वाणामभिवानम् )

“ महतामोजः स्थेत्याह । अर्च वै महतः । अचमेवापरन्वे ॥ [ बा० का०

१ प० ७ अ० ५ ] इति । राष्ट्रस्य वैर्यनभिभवत्सं तेजो दर्शयति—

“ शूर्वर्वतः स्थेत्याह ( २ ) । राष्ट्रमेव वर्वस्तदकः ॥ [ बा० का० १  
प० ७ अ० ५ ] इति । सत्यानुवपत्तुके सत्यात्मयं दर्शयति—

“ शूर्वर्वतः स्थेत्याह । सत्यं वा एवत् । पद्मैति । अनुवं यदात्मदि  
वर्तति । सत्यानुते एवापरन्वे ॥ [ बा० का० १ प० ७ अ० ५ ] इति ।

आवपराहिताया वृष्टिः प्रभूत्वेन फलदर्शनस्थापिवादातपशुकायास्तद्वपरी-  
त्पू । सर्वत्र तत्ये वक्तुष्यनुते वर्त्यादित्यु क्षमत्वं तपोरवरोचः । वेदने प्रशंसति—

“ नैव तत्यानुते उदिते हित्यतः । य एव वेद ॥ [ बा० का० १ प० ७  
अ० ५ ] इति ।

रिधरास्तप्तु वर्णादिकं विज्ञमेव कर्तुं शब्दत्वाद्वाष्टुगतवाल्लभवर्त्तस्य  
वक्तुवर्तते दर्शयति—

“ पात्माः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव वस्तवर्त्तस्यकः ( ३ ) ॥ [ बा० का० १  
प० ७ अ० ५ ] इति ।

गीहोर वस्तवस्य दक्षिणत्वाद्वाष्टुस्पापि वस्तवं दर्शयति—

“ वात्माः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव वस्तवकः ॥ [ बा० का० १ प० ७  
अ० ५ ] इति ।

दत्तवगवानामतो पशुत्तरव्यात्वशुशास्ति दर्शयति—

“ वाकरीः स्थेत्याह । पश्चदो वै वाकरीः । पशुमेवापरन्वे ॥ [ बा०  
का० १ प० ७ अ० ५ ] इति । क्षीरस्थजलेन क्षीरसंपर्शि दर्शयति—

“ विष्मृतः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव पयस्यकः ॥ [ बा० का० १ प० ७  
अ० ५ ] इति । दग्ध इन्द्रियमवात्मजलेनिष्मृतसंपर्शि दर्शयति—

“ अनभूतः स्थेत्याह । राष्ट्रमेवेन्द्रियात्मयकः ॥ [ बा० का० १ प० ७  
अ० ५ ] इति । वृहस्पत तेजोक्त्वात्मेऽत्मभूषिति दर्शयति—

“ अप्सस्तेजस्याः स्थेत्याह ( ४ ) । राष्ट्रमेव तेजस्यकः ॥ [ बा०  
का० १ प० ७ अ० ५ ] इति । अतोऽपिरत्स्य मधुवाम्बुद्धुत्तर्पति दर्शयति—

“अद्याशोषधितोऽरक्षः स्थेत्याद् । राष्ट्रमेव मध्यमपकः” ( बा० का०

१८० फ़रवरी २०१४]

वहमीना गृहातीवि नदीपावसदाहे जलग्रहण यदुकं तस्यानुकृष्णं प्रोत-  
यन्मरुपकर्त्तं विधते—

" सारस्वतं भास्तु मृगाति । एषा या अर्पा पृथग् । यस्तरस्वती । पृथग्मेष-  
न् ॥ हप्तानानां करोति ॥ [ ला० का० ३ प० ७ श० ५ ] इति ।

तत्रस्यात्मकादीविशेषादानीयमानः तारस्वतः । अपि पृष्ठं पृष्ठद्विपरीत्विनी प्रशस्तेत्यर्थः । प्रह्लादे व करोत्याकुडिमेव करोत्तिपर्थः ।

ડાલાન્દરમણેનીકોણ પણેણ તુહ પોડાશહેરથી વિદાચે -

“ पोदशमिर्गाति । पोदशकलो दै पुरुषः । यावतेव पुरुषः । तस्म-  
तीर्थे दधाति ” [ शा० शा० १ प० ७ अ० ५ ] इति ।

पोदशसंस्थाकाः कहा अवश्वा यस्येदि षोडशकलः । एकादशेभिर्यैः पञ्चमैषोलादिष्याभरीरस्य षोडशकलत्वम् ।

अर्थात् इत्यादीना पोहचापन्वाणां होपयेष्वै प्रहणशेषत्वं च यैव विहितम् । अर्थेनः स्थेति चुहोपि पह्लावीत्यभिधानाचौभयवावस्थितां पोहचासंस्कारां तपत्य इत्यात्मि—

“**‘कोहरामिर्जुहोमि वीहरमिर्गङ्गादि । हाविर्यशत्तर्षद्यन्ते । हाविर्यशत्तर्ष-  
रानुष्टद्य । पागनुष्टप् सदीषि दुन्दादसि । वादैवैन॒ सदैभिरुद्देभिरमिरि-  
त्ति ( ५ )’** [ शा० का० १ प० ३ अ० ५ ] इति ।

अनुदृष्टाद्यसोऽप्तरं वावगामित्वाद्याद्युत्तम् । अनुदृष्टो वा हमानि आयन  
हति गारीये कर्वन्तमदेत्वाभिधानात्सर्वच्छदोरुत्तम् । अज विनियोगसंभवः—

“तारस्तीर्णलेप्यंति होमः तामुदिके तवाम् ।

बुद्धाऽस्तीति एतीपोर्यादन्वीपोर्यादौ पुनर्बुप ॥

इति कृष्णात् दक्षर्ता वायपुलिहवास्य ।

सुर्योदय(१५८५)तपश्चात् सूर्योदिष्टमपुत्रात् च ॥

पात्रः स्थिरतः वायः स्य नीडारस्थान वाकरीः ।

यतोत्तमस्यासु विचेति क्षीरवासु जनेति तु ॥

( राजसूयविवाहाणामभिषेकार्यजलसंकारमन्वाणामसिधानम् )

दिविमासु पूतस्थातु त्वंभेष्वभूगतातु तु ।

अपामपः त्वंवेष करेता राष्ट्रदा इति ।

स्वाहा॑तो होमयोऽन्यस्तु शहणे वश वश च ॥ १२ ॥ इति ॥

इति श्रीषत्सायग्रामार्यविरचिते भाष्वीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णवजु-  
वेदीयतैचिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे॒ऽन्तमप्रपाठक  
४काण्डे॒ऽनुवाकः ॥ ११ ॥

( अथ प्रथमाण्डे॒ऽन्तमप्रपाठके द्वावशो॒ऽनुवाकः ) ।

देवोरापः सं युध्मतीर्मुध्मतीभिः सूज्यध्वं  
महि वर्चः क्षत्रियाय वन्वाना अनाष्टुष्टाः सीद-  
तोर्जस्वतीर्महि वर्चः क्षत्रियाय दधतीरनिभृड-  
मसि वाचो वन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रार्घसि  
द्वाका वः शुक्रेणोत्पुनामि चन्द्राश्वन्द्रेणाभृता॒  
अमृतेन स्वाहा॒ राजसूयाय चित्वानाः । सध-  
मादो युग्मिनीरुर्जे एवा अनिभृष्टा अपस्युरो॒  
वसानः । पस्त्यासु चके वर्णणः सधस्यप्रार्थ-  
शिण्यः ( १ ) मातृतमासवन्तः । क्षत्रियोल्व-  
मसि क्षत्रिय योनिरस्याविज्ञो अभिगृहपतिरा-  
विज्ञ इन्द्रो वृद्धधेया आविज्ञः पूरा विश्ववेदा॒  
आविज्ञो मित्रावरुणावृतावृथावाविज्ञ यावा॒  
पृथिवी भूतवेते आविज्ञा देव्यदितिविश्वस्या॒  
विज्ञो॒थमसाधामुष्यावणो॒स्यां विश्वस्मिन्दाहे॒  
महते क्षत्रिय महत आविष्याय महते॒  
जान्वराज्यार्थे वो भरता राजा सोमो॒स्माके॒  
आङ्गणाना॒ राजेन्द्रस्य ( २ ) एजो॒अस्ति यार्ज-

श्रीमतसायणाचार्यविरचितभाष्यसंस्कैता— [१पथमकाण्डे—  
(राजसूयविश्वाणामधिकार्यजलसेस्कारमन्वाणामभिधाभस् )]

अस्त्वयाऽयं बृद्धे वृद्धाभ्युच्छाधनाः स्थ पात  
मा प्रत्यञ्च पात मा तिर्यञ्चमन्वञ्च मा पात  
दिग्भ्यो मा पात विश्वाभ्यो मा नाश्राभ्यः  
पात हिरण्यवणांवृषसो विशेषेऽयःस्युणावृ-  
दिती सूर्यस्याऽरोहतं वरुण मित्र गर्तुं तते-  
शक्षायामदिति दिति' च ( ३ ) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाद्यकोऽ-  
द्यमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

( अथ प्रथमकाण्डेऽऽस्यपाठके द्वादशोऽनुवाकः ) ।

एकादशोऽभिषेकजलमन्त्रा उकाः । द्वादशे तजस्तुर्तकारमन्त्रा उच्चन्ते ।  
कल्पः—“ देवीराप इति वैतसे स्वेषं ग्रहान्समवनीय ” इति ।  
अन्तु जादो बृक्षविशेषो वेतस्स्तेन निर्निर्वं दोषकलशतादृशं पात्रं लते तस्मिन्  
न्ते वामन्देव्युहीतास्ता अपोऽवनयेत् । पाठस्तु—

देवीराप इति । हे आपो देव्यो नानापात्रेषु गृहीता यूर्यं शक्तिपाप राजे  
षहि वचो वन्नाना । पहचेजः संपादथन्यः परस्परं संतुष्यत्वम् । कीदृशः कीदृ-  
शीभिः सह । मधुमतीर्घुरा मधुमतीभिर्घुराभिः सह ।

मन्त्रसामर्थ्येन परस्परं संसर्गः संपद्यत इति दर्शयति—

“ देवीरापः सं मधुपतीर्घुमतीभिः कृष्णध्वमित्याह । ब्रह्मणैवेनाः संतुष्यति ”  
[ शा० का० १ म० ७ अ० ६ ] इति ।

कल्पः—“ अनाधृष्टाः सीदतेत्यन्तरा होतुर्धिष्ठयं ज्ञासणाऽच्छिनश्च तावपि-  
त्वा ” इति । पाठस्तु—

अनाधृष्टा इति । हे आपोअनाधृष्टाः केनाप्यतिरस्तुता ऊर्जस्तुतीः तारस्व-  
त्यः सीदते तिष्ठत । किं कुर्वत्यः । राजे पहदचो दधत्यः ।

मन्त्रसामर्थ्यैवाऽत्तमपेशनमपि संपद्यत इत्याह—

“ अनाधृष्टाः सीदतेत्याह । ब्रह्मणैवेनाः तावपि— ” [ शा० का० १ म० ७  
अ० ६ ] इति । दिवचै—

५१० ०८ अमृ० १३] कुर्व्यायजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिता । ९०५

( राजसूयविद्याणामभिषेकार्यजलसंस्कारमन्तरणामभिशालम् )

“अन्वरा होतुश्च धिष्ठिष्यं नाहाणाच्छङ्गतिनश्च सादयाते । आग्रेषो वै होता । ऐन्द्रो नाहाणाच्छङ्गसी । देवसा नेवेन्द्रेण चोमयदो राष्ट्रं परिगृहणाति ॥”  
[ चा० का० १ य० ७ अ० ६ ] इति ।

ए वो देवामाश्रय इत्याद्याग्रेष्यशक्तपाठाद्योताऽश्रेयः । इन्द्र त्वा तृष्णं वय-  
वित्यादैन्दशक्तपाठात् नाहाणाच्छङ्गसिन् ऐन्द्रत्वम् ।

कल्पः—“अनिभृष्टमसीति तस्मिन्द्वात्मानं हिरण्यमवधाव्” इति । पाठस्तु—

अनिभृष्टामिति । हे हिरण्य त्वयनिभृष्टयसि यवादिवद्विसंयोगेऽपि नितरां  
भृष्टं नाति न भवति । किंच वाचो बन्धुरसि । हिरण्यवत्या हि राजाधात्मा-  
दीनां वाकृत्यरादिक्षेते । तपोजा असि सेतापवतोऽग्रेन्दोऽति । हिरण्यस्थान्निरे-  
दस्तवत् । तथा चाऽधानप्रकरणेऽप्त्वं पठत्य श्रूयते—“तस्य रेतः परापदत् ।  
तप्तिरण्यमवत्” इति । सोपरम दात्रयासि सोमस्थ क्षयार्थं त्वं दत्तमाति ।  
“हिरण्येन कीणाति” इति श्रुतेः ।

कल्पः—“तुक्तम वः शुक्लेणोत्पुनाभीति तेनोत्पूय” इति । पाठस्तु—

तुक्ता व इति । हे आपः तुक्ता चो दीपिष्वीर्युष्टपाञ्जुकेण दीपिष्वा हिर-  
ण्येनोत्पुनाभि । कीदृशीः कीहशेन । चम्प्राश्चनेष्ण । उभयोराहृत्तादकल्पं प्रक्षिप-  
त्यम् । अमृता अमृतेन । स्वादुत्तादापोऽमृताः । प्रिपत्वादिरव्यममृतम् । उनरपि  
कीहशीः । स्वाहाकारसंवादित्वाद्युक्ताप राजतूथाय चिवानाः तेषादिवाः । विधत्ते-

“हिरण्येनोत्पुनाभि । आहुतै विविचाभ्यामुत्पुनित न्यायूत्त्यै(१)”  
[ चा० का० १ य० ७ अ० ६ ] इति ।

पत्रे स्थारपिं हिरण्यं दर्भेष्य दीर्घसूत्रेण वा पश्यत्य तत्त्वं हस्ताभ्यो खूत्वा-  
त्पुनीयात् । आश्चर्यं त्वाहृत्यर्थं पवित्राभ्यामेवास्त्रूपदे । आपस्तवभिषेकार्थं इत्या-  
प्यादव्यापृत्यर्थं हिरण्येनोत्पवन् । हिरण्यपरिषाणं विधत्ते—

“शतपानं भवति । शताशुः पुरुषः शतन्दियः । आशुष्येवंभिर्य यतिति-  
ष्टति” [ चा० का० १ य० ७ अ० ६ ] इति ।

बाजपेषे यूपावरोहणपत्तङ्गः वाक्येषेतद्व्याख्यातप् । मन्त्रदृश्यमागानाशर्थो  
खोकसिद्ध इति दर्शयति—

“अनिभूदनसीत्याह । अनिभूदः सेवत् । वाचो बन्धुरित्याह । वाचो सेव  
बन्धुः । वपोजा रथ्याह । वपोजा सेवत् । सोमस्य दावमतीत्याह ( २ ) ।  
सोमस्य सेवदावन् । तुका वः कुकीयोत्तुनामीत्याह । तुका शापः । तुकः  
हिरण्यम् । चम्पाअन्तेष्टेत्याह । चन्द्रः शापः । चन्द्रः हिरण्यम् । अमूला अमू-  
लेन्त्याह । अमूला शापः । अमूलः हिरण्यम् ( ३ ) । रथाहा रथसूपादे-  
त्याह । राजसूपाद सेवा उत्तुनावि ॥ [ ला० का० १ प० ७ अ० ६ ] इति ।

राजसूपाद राजसूपादमौतराजाविषेकाय ।

कल्पः—“तथमादो युज्ञिनीरिति चतुर्मुद्रावेषु व्यानवति पाताळा औदु-  
म्बर आधर्ये नैवद्वये च ” इति । पाठस्तु—

सधमाद इति । वक्षः वस्त्वासु गृहस्थानीयास्थलं अन्तर्ष्येऽप्यै सप्तस्य  
तके वामिरितिः तुह स्थिर्ति कृतवान् । कीर्तीपुर पस्त्वात् । मातृत्वमात् । अदि-  
श्येन मातरो मातृत्वमात् अविस्तेष्युका मातरो हि दुर्व पात्वन्ति प्रियं वद्वस्थास-  
पित्य हत्यर्थः । कीर्त्तो वहणः । अर्चा दिक्षाः । मातृस्थानीयास्थलपर्वा पुरस्था-  
नीयः । किं कुर्वन् । वतान् एता अपी वस्त्वदाष्टावपन् । कीर्तीरितः । सधमादः  
स्थान्तःरितेन वक्षेन तदैकस्मिन्द्वये रित्यवा ते वक्षणं मादपितीर्हर्षिविदीः ।  
तुम्भिनीर्दीपितीर्हर्षिविदीः । ऊर्जो वलहेतुमुगाः । अनिभूदा यवादिगद्वर्जना-  
योग्याः । अवस्थुवः कर्माणीच्छान्तीः । विदेः—

“सधमादो युज्ञिनीरुद्धर्म एता इति वाक्यपर्वा गृहणावि । वक्षणस्त्वमेवा-  
दहुन्ते ॥ [ ला० का० १ प० ७ अ० ६ ] इति ।

वक्षणस्त्वं वक्षणानुशानम् । कल एकत्रै वक्षणवि—

“एकया गृहणावि । एकपैष यजमाने वीर्यं दधाति ” [ ला० का० १  
प० ७ अ० ६ ] इति ।

क्षत्रज्ञस्यति । कल्पः—“क्षत्रस्योत्त्वपसीति तार्प्यं यजमानः परिषते ।  
क्षत्रस्य योनिरक्षीति वैष्णवहस्तिर्णीपर्वं द्विवर्णं येवं वैष्णवहस्तिर्णीवक्षते ” इति ।  
तार्प्यं धूतार्कं वस्त्रम् । वाजपेये ध्यात्वावौ वन्त्रौ । विषते—

“क्षत्रस्योत्त्वपसीति तार्प्यं चोष्णीपर्वं च प्रस्त्रावि  
स्योनित्याय ॥ [ ला० का० १ प० ७ अ० ६ ] इति ।

१८०८] कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयमहिता ।

६०७

( राजसूयविद्याणामभिपेकार्यग्रहसंकारमन्वाणामभिवान्व )

. यजमानो राजत्वात्क्रियः । तार्पोष्णिष्योरपि खजसंबन्धेऽप्य स्थोनित्वं  
तपानकादित्वं भवति । विचर्ते—

“ एकशेतेन इर्मपुञ्जीलैः पदपति । शतायुर्वै पुरुषः । शतर्वीयः । आत्मेक-  
शतः ( ४ ) । यावानेन पुरुषः । तस्मिन्दीर्घं दधाति ” [ ब्रा० का० १ प०  
७ अ० ६ ] इति ।

बहुमिदैमनाडीभियुक्तमेकं काण्डे इर्मपुञ्जीलै, लाहौरेकाचिकाणतसंल्पाकै-  
योजमानं शोदयेत् । शतर्वीयः शतेनिष्ठ्य आत्मा दजमानजीवः शताचिकामे-  
कात्वतंस्तु वृथति । इत्यत्यभक्त्यं कर्मण विचर्ते—

“ दध्याशपति । इन्द्रियपेत्वावरुन्धे । उदुम्बरमाशपति । अच्चाद्यस्वावरुद्धये ।  
कृष्णयज्ञाशपति । तुराचलिमेवैनं करोति ” [ ब्रा० का० १ प० ७ अ०  
६ ] इति ।

दध्म इन्द्रियपित्तानेनेनिष्ठ्यावरोधः । उदुम्बरकलस्य मधुरत्वान्मृदुत्वात्त्वात्त्वान्मृ-  
योज्यत्वम् । शतपाणि वाहृत्वानि । वीहियवाङ्मूर्त्यत्यर्थः । वैष्णी तुराचलक-  
त्वांसुरात्वम् । सा च सुरा विदिः पूजा पस्य तोऽयं यजमानः सुराविदिः ।

कल्पः—“ आविदो अग्निरित्यावेदो यजमानं वाचयन्दित्वानीय ” इति ।  
आविद् आविदत्तेजका मन्त्राः सप्त । उदानीयाऽऽग्निरित्याद्विर्गतिःत्वाद्यै । पाठस्तु—

आविच्च इति । अग्निरितानीं गुहशतिराविद्वेऽनेन कर्मणा गुहशतिर्वं  
लघ्वत्वात् । इन्द्रः पूर्वदकीर्ति स्तव्यत्वात् । चूषा विज्ञाने लघ्वत्वात् । पित्रावहणै  
सुत्यवचनवृत्तिं लघ्वत्वात्तौ । शादापुरुषित्वै नियमेन सुवेस्वद्यापारकर्त्त्वं वत्वत्वर्णं  
लघ्वत्वर्णै । आदितिर्देवपाता च सर्वदेवशरीरयुक्तर्णं लघ्वत्वर्णै । देवतास्त्रात्महृप-  
त्वानुत्ताद्यवीत्यर्थः । अर्यं पुरतो दर्वपानोऽसौ नरीसहवर्णःऽकृष्णायणोऽमुख्यं राजे-  
द्यवक्षेणः पुत्रः पौत्रो वा । लाहौरो यजमानोऽस्त्वी यजायामरित्वराष्ट्रे भृत्यः  
क्षत्रज्ञादिगुरुव्याध्यात्मगुणेभ्यः पृथोऽप्तः सत्त्वाविज्ञवत्वान्मृण । त्रैववत्वानित्यर्थः ।

एष च इति । कल्पः—“ एष वो भरता राजेत्युभत्वा ” इति ।

पूर्वददेनेन पञ्जेण यजमानं रत्निभ्यः पदाय “ सोमोऽस्माकं ज्ञात्यान्नां  
रात्रा ” इति जस्ता जपतीत्यर्थः । विचर्ते—

“ आविद् एता भवति । आविदेवैनं गमयन्ति ( ५ ) ” [ ब्रा० का०  
१ प० ७ अ० ६ ] इति ।

( राजसूयविषयाणामनिवेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामधिकान् )

एता आविष्ट इत्याथा आविष्टकामन्वयाचो नानीया भवन्वित्यर्थः ।  
तेनैव यजमानयाचिद् गुहपविलादित्वामें प्राप्यनीत्यर्थः ।

आद्यपन्नचतुष्प्रयाहं पश्चासति—

“ अग्निरेतैवं गाहृपत्येनाश्विः । हन्त इतिव्येष । पूरा पश्चाभिः । गिराद-  
कुण्डी प्राणापानाभ्याम् ॥ [ भा० का० १ प० ३ अ० ६ ] इति ।

माहैपत्वं गुहपतित्वम् । इन्द्रियेणादतीत्यनुवर्तते । पश्चयन्ते प्रश्चासति—

“ हन्तो वृत्ताय वज्रमुद्दयच्छत् । स दिवयलिखत् । सोऽर्थमः पन्था अप-  
वत् । स आविष्टे यावापूर्धिर्वी भूतवते इति यावापूर्धिर्वी उपाधावत् । स  
आप्यत्येष प्रकृत हन्तो वृत्ताय वज्रं पारहत् । आविष्टे यावापूर्धिर्वी भूतवते  
इति यदाह ( ६ ) । आप्यत्येव यजूँसी यजमानो वज्रं आतुव्याय प्रहरति ॥  
[ भा० का० १ प० ३ अ० ६ ] इति ।

इन्द्रियोदयतस्य वज्रस्य तीक्ष्णतया युद्धोक्ते रेता रौप्यमा । सा च मूर्खस्य  
भाग्योऽप्यवत् । तदानीं द्यौकृत्याहनेन क्षुब्धा यदा वज्रयहारयानुशासी दत्तवती तदा  
कृहन्तोऽप्येव यज्ञेण यावापूर्धिर्वी सेवित्वा ताप्यायनुहाती वृत्ताय वज्रं पाह-  
रत् । एवं यजमानोऽप्यनेन मन्त्रेण वज्रं प्रहरति । पश्चयन्ते प्रश्चासति—

“ आविष्टा देव्यदितिविभूतीत्याह । इतं वै देव्यदितिविभूतीत्याह । अस्या-  
येव प्रदितिहति ॥ [ भा० का० १ प० ३ अ० ६ ] इति । सूप्तिरेव  
कर्त्तिम्भूती चूत्वा देवमाताभद्रितिरित्युच्यते । सप्तमपन्नस्य पूर्वमार्गं पश्चासति—

“ आविष्टोऽयमसादापूर्वायज्ञोऽस्यां विश्वरूपस्त्रियोऽस्याह । विशेषैनश्च रा-  
ष्ट्रेण तत्पर्यति ॥ [ भा० का० १ प० ३ अ० ६ ] इति ।

विद्या करपदायिन्या प्रज्ञया गणेण सर्वस्यद्युक्तेन भूयिविद्येण च यज-  
मानं कुमर्थपत्येष । तस्य मन्त्रस्योत्तरयामनुत्तरी च मन्त्रौ पूर्ववद्याचहे—

“ पहते क्षुब्धाय पहव आधिवस्यतय पहते आमरात्यायेत्याह । आशिषेष-  
पैतामात्रास्ते । एष वी भरता राजा सोमोऽस्माकं बालणात्मा राजेत्याह ।  
तस्मात्तोमराजानो बालणः ( ७ ) ॥ [ भा० का० १ प० ३ अ० ६ ] इति ।  
कलः—“इन्द्रस्य वज्रोऽस्ति वार्त्तेन इति चन्द्रेष्वअपानाय प्रवर्त्तिः इति ।

५४० अनु० १२] कृष्णयजुवेदीयतैस्तिरीयसंहिता । ५०६

( राजगूप्तविद्यालामभिवेकार्यजलुसंस्कारमन्त्रामपिधानम् )

इन्द्रस्थेति । हे धनुस्तवपिन्द्रस्य वज्रवत्प्रहारसांबन्धसि । अतस्तवद्याऽप्यै  
यजमानो दैरिणी वध्यात् । विष्णे—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्तश्च इति धनुः प्रयच्छति विजितैः ” [ बा०  
का० १ य० ७ अ० ६ ] इति ।

शश्विवति । कल्पः—“ शशुब्दाधनाः स्थेति चीन्वाधारंवः ” इति ।

चाणा शश्वं तद्युक्ताग्रामित्यर्थः । चीनिष्टूद्यमच्छतीति शेषः । हे इष्टवो  
शूर्यं शशथां चाधका भवथ । विष्णे—

“ शशुब्दाधनाः स्थेतीशूर् । शशुब्देवास्य भाष्मने ” [ बा० का० १  
य० ७ अ० ६ ] इति । प्रयच्छतीत्यनुवदेते ।

कल्पः—“ पात मा यत्यञ्चिति पर्दीयमानाननुष्टव्यते ” इति । पाठस्तु—

पात मेति । पदा वैरी पुरतः स्थित्वा चाणं मुञ्चति तदानीपये विष्यमानो  
चाणस्य मत्यकुक्लो भवति । पार्वत्योः स्थित्वा चाणमोक्षणेऽप्यं विष्टमवति ।  
पृष्ठतः स्थित्वा चाणमोक्ले पलायमानोऽयमवश्यवति हे मर्दीया चाणः यत्य-  
गादिरूपं मां पात परकीमेभ्यो यथोक्त्यकरिणं मां प्रथागच्छद्वयो चाणेभ्यो  
रक्षत । मुद्रकुशला हि स्वकीमेचाणः परकीयानपत्तारयन्ति त्रण्डणन्ति वा ।  
अतो मद्यस्तेऽवस्थिता हे चाणः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो मां पात । न केवलं पर-  
कीयचाणेभ्यं पूर रक्षणं किंतु विष्याभ्यः सर्वाभ्यो नाह्रहेतुभ्यः शशु-  
रुतवीडाभ्यो मां पात । मन्त्रस्य पूर्वाभागं व्याचहे—

“ पात मा यत्यञ्चं पात मा विष्टमन्त्वञ्चं मा पोत्याह । विस्तो वै  
शश्व्याः । यतीष्वी विरश्चयन्तुवी । वाभ्य एवैतं पान्ति ” [ बा० का० १  
य० ७ अ० ६ ] इति ।

शश्व्या हितिकाः परकीयहेत्यस्तात्प पूर्वोक्तीत्या यत्यगादिरूपाः ।

प्रथयमागं व्याचहे—

“ दिग्भ्यो मा पोत्याह । दिग्भ्य एवैतं पान्ति ” [ बा० का० १ य०  
७ अ० ६ ] इति ।

दूरेशब्दिनीषु दिक्षु स्थित्वाः संविश्वहकरिष्यनुष्टव्यनुसेन( ण ) दैरिणी

( राजसुधादिव्यगामपिषेकार्थजलसंकरमन्त्रालालभिशानम् )

भीषणनि । तांयो दूरदेशादर्तिर्मीम्बो दिग्भ्य एवं यजमानं हस्तस्था वाणः पान्तेषै । सूर्तीयमांगं प्याचेष्ट—

“ विशाख्यो मा नात्माभ्यः पतित्याह । अपरिमितोद्वैतं तात्पि ” [ शा० का० १ प० ७ अ० ६ ] हवि ।

अपरिमिताद्वैतहुविष्ठाद्यामापहारा द्वित्याद्यात्मा । कल्पः—

“ हिरण्यवर्णादित्यवादमित्यन्तयते ” हवि ।

वेद्युपुष्टवौ एनुबाणियुक्ती यजमानहस्तौ । पाठरतु—

हिरण्यवर्णादिति । हे वरुण शत्रुनिवारक वायहस्त, हे यित्र शत्रुमारक दक्षिणहस्त शुभा गतेमार्गीहते, वेद्युपुष्टवौ एनुबाणियुक्ती यजमानहस्ती रथस्थो-परिभागं गतेन्द्रहस्तमार्गोहते परक्षियवाणेभ्यो रक्षतम् । परिदर्थमंकलकादिमिराप्तुर-दिते तत्र रथस्थोपरिभागो गतेन्द्रहस्तो भवति । आरोहणं कदा कर्तव्ययित्युपर्यते—उपला विरोक्ते तूर्यस्थोदिती प्रतिदिने पान्युपाति तूर्योदयापूर्वमावीनि तेषां संक्षिप्तिनि विशिष्ट आलोके पवर्तमाने हति यः तूर्यस्थोदयस्तदित्यनुपाते संविति । कीदृशी वाहू । हिरण्यवर्णो तुवर्णस्तचितकवदपतिमोक्तेन हिरण्यवर्णः—सुमानी । अथऽप्युपुष्टी त्वोहस्तस्मवदत्पत्तद्वात्री । ततो रथारोहणाद्युपर्यमिति-खण्डतो रथसेना दिति खण्डतो परसेना च चक्राथो क्षेणानुभवहनिश्चहृष्टहृष्टात्मीक्षेप्तव् । विषये—

“ हिरण्यवर्णापुवस्ता विरोक्त द्विवि विष्ठुमा वाहू उदगृह्णाति । इन्द्रियै वीर्यं विष्ठुक् । इन्द्रियवेत वीर्यमुपरिक्षादात्मवद्यते ( c ) ” [ शा० का० १ प० ७ अ० ६ ] हवि ।

वद्युपुष्टपुष्टवर्णोभियन्तव्यम् । बौद्धायनपक्षे तु यथाकालं वाहृष्टपनाथै पृथ यन्तः । इन्द्रिये वीर्यं हस्तपादादिगवत्तामन्तर्य, तत्सामन्तर्यप्रवृत्तात्रिष्ठुप्तुपद-साक्षत्त्वपत्तव् । अत्र विनियोगसंघर्षः—

“ देवीति वैद्युते पात्रे तत्रां अपि नयेदपः ।

अनेति ताद्येन्यन्ते होतुर्वेत्सात्यापिष्ठययोः ॥

अनिष्ठुष्टेति वास्तवन्तः शतस्तर्णी विनिक्षिप्ते ।

स्वर्णोरेवनं शुक्राः पात्रेषु व्यानयेत्सुध ॥

४३० ८ अनु० १३] कृष्णयजुर्वेदीयतौ सिरीयसंहिता ।

५११

( राजसूयविवादद्विगद्यस्थापनमन्त्राणामधिष्ठानसु )

क्षत्रियि धारयेत्स्वामी तार्प्योऽणीवदर्थं कथात् ।

स्वामिने वाचयेदावित्तहमन्वान्विनिर्गतौ ॥

एष वः स्वामिने दद्यात्सोमोऽस्मा ब्रह्मणो जपः ।

इन्द्र दद्यात्स्वामिनोऽन्यो धनुः शत्रुविति याणकान् ॥

पोतैऽन्मन्त्रयेत्स्वामी हिर वाहू वथोदतौ ।

अनुवाके द्वादशेऽस्मिन्मन्त्रा विश्वतिरीरितः ॥ १३ ॥

इति भीमसामणाचार्यविरचिते मात्रविये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-  
तैतिरीयसंहिताभाष्ये पथपकाण्डोऽहमपाठके  
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

( आथ अथगतेके इत्यमपाठके नयोदलोऽनुवाकः ) ।

सुमिष्मा तिष्ठ गायत्री त्वा छन्दसामवतु

त्रिष्टुतस्तोमो रथतरश्च सामामिदेवता ब्रह्म द्रविध-  
यामुग्रामा तिष्ठ त्रिष्टुत्वा छन्दसामवतु पञ्चदशः  
स्तोमो ब्रह्मतामेन्द्रो देवता क्षत्र्यं द्रविणं विरा-  
जमा तिष्ठ जगती त्वा छन्दसामवतु सप्तदशः  
स्तोमो वैरुपश्च सामं महतो देवता विष्णुद्रवि-  
णमुदीचीमा तिष्ठानुष्टुप्त्वा ( १ ) छन्दसा-  
मवत्त्वकविश्शः स्तोमो वैराजश्च सामं चित्रा-  
वर्णी देवता बलं द्रविणमुद्धर्मा तिष्ठ-  
पृथक्किस्त्वा छन्दसामवतु चित्रवर्णयस्त्रिश्शी  
स्तोमो शाकवरैरेवते सामनी ब्रह्मस्तिष्ठता  
ष्ठां द्रविणमीहृष्णान्याहृष्णैताहृष्णैर्प्रतिष्ठ-  
हृष्णै मित्रश्च संवितश्च समराः । शुक्रव्योतिष्ठ

आमंसायणाचार्यविवितमाष्टसमेता— [१८थमकाण्ड—  
( राजसूयविषयदिग्दास्यापनमन्त्राणामविदानस् )

चित्तज्ञ्योतिथ्व सत्यज्ञ्योतिभ्व ज्योतिष्याऽथ्व  
सत्यभर्तपाभ्व (२) अत्यङ्गाः । अभ्ये स्वाहा  
सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै  
स्वाहा पुणे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय  
स्वाहा षोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहाऽ-  
शाय स्वाहा भगाय स्वाहा क्षेत्रस्य पतये  
स्वाहा पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे  
स्वाहा मूर्ययि स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्ष-  
त्रेभ्यः स्वाहाऽङ्गयः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा  
बनस्पतिभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा परि-  
पलवेभ्यः स्वाहा सरिमूर्पेभ्यः स्वाहा ( ३ ) ।  
( अनुष्ठानवित्तपाभ्व करीकुवेभ्यः स्वाहा ) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके  
ष्ठमप्रपाठके ऋषोदशोऽनुचाकः ॥ १३ ॥

( अथ प्रथमकाण्डऽष्ठमप्रपाठके ऋषोदशोऽनुचाकः ) ।

दाद्योऽभिषेकार्थं जलसंस्कारादिमन्त्रा उकाः । उषोदके दिग्द्यास्यापनमन्त्रा  
उभयन्ते । कलः—“अथैनं पञ्चमिदिशो व्यास्थापयति समिधमा विषेति मनसा  
चानु पकामति ” इति ।

व्यास्थापयति विविषदियभिमुखत्वेष विजयाय प्रस्थापयतीयत्यः ।  
तत्र प्रथमपन्त्रपाठसु—

समिधमिति । समिध्यतेऽष्ठमादित्य इति समिधार्थी दिक्को दिशापादि-  
ष्ठाऽऽकम्य निष्ठा । तथा रिथते त्वा छन्दहां पञ्चे गायत्री रक्षतु । तोमानां पञ्चे  
पितृत्वोत्तोत्तो रक्षतु । शान्तां पञ्चे रथं वरं ताम रक्षतु । देवानां पञ्चशशीर्द्वैतो रक्षतु ।  
मृत्ता गायत्रसवद्विं ददिग्नं धनं रक्षतु । विगुरत्वोपस्थ त्वरत्वं तान्त्राहिषे

पृष्ठा ०८ अनु० १३] कृष्णयजुवंदीयतैरीयसंहिता । ९१३  
( राजसूयविषयादिव्याकथापनमन्वयामिधानम् )

समाप्तात्—“ विशुभ्यो हि करोति स पथमया । विशुभ्यो हि करोति स पथमया विशुभ्यो हि करोति स उच्चमयोद्यती विशुभ्यो विष्टुतिः ” इति ।

अथमर्थः—उपास्ते गायतेत्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि गृकानि सुनिदि । तेषु विशुभ्य अभ्यो हि करोति गोयेत् । काभिस्तिसुभिः । पथमया विष्टुतिर्गृकेषु या पथमा वथा कु उद्गाता गोयेत् । वथा सति विशुभिर्गृतं भवति । सोऽमं पथमः पर्यायः । द्वितीये गृकवयमतया पथमया गोयेत् । तृतीये पर्याये गृक-शयगतयोत्पत्या गोयेत् । अनेन पकारेण विशुभ्योमर्त्त्वाभिधनी विशिष्टा स्तुतिः संवधते । सेयं स्तुतिरुद्यतीनामन्वयिष्ठीयत इति । अभि त्वा शूर नोनुपृत्यस्या-मृत्युत्पत्तं साम रथतरम् । द्वितीयमन्वयाडस्तु—

उत्तमिति । पूर्वमायेन योजनीयम् । पापिनां दिक्षकेण येवाभिषिद्धा-त्वाद्विषिणादिगुम्बा ।

पञ्चदशस्तोम एवमाम्नातः—“ पञ्चम्यो हि करोति स विशुभिः स एकया स एकया पञ्चम्यो हि करोति स एकया स विशुभिः स एकया पञ्चम्यो हि करोति स एकया स एकया ता विशुभिः पञ्चपञ्चनी पञ्चदशस्य विष्टुतिः ” इति ।

पूर्वोक्तविशुभ्योम एक एव सूक्तयनिष्ठायाः । अन्ये तु स्तोमा एकेकनैव तृपात्रकेन सूक्तेन निष्पादयन्ते । तत्रापि क्रमः । पथमपर्यायं आवृत्तिः पञ्चमिक्तं-विष्ठमायेत् । वयथा—पथमामृतं विग्रायेत् । इतरे हे राक्तसंकहामेत् । द्वितीय-पर्याये पथमामृतं विग्रायेत् । तृतीयपर्यायं बतमां विग्रायेत् । सेयं पञ्चदशस्तोमस्य तेषाभिधनी विष्टुतिरिति । तस्माः पञ्चपञ्चनीति नाम । त्वादिष्ठि हक्षामह इत्ये-तस्मामृत्युत्पत्तं साम बृहद् । तृतीयमन्वयाडस्तु—

विराजमिति । जलाधिषेन वरुणेन पालिता सर्वा सम्यक्कलितैः सर्वाद्य-वेषेण राजत इति विराद् पर्वीची दिक् । सहदशस्तोम एवमाम्नातः—“ पञ्चम्यो हि करोति स विशुभिः स एकया स एकया पञ्चम्यो हि करोति स एकया स विशुभिः स एकया सप्तम्यो हि करोति स एकमा स विशुभिः स विशुभिरिति इति दशसक्ता सप्तदशस्य विष्टुतिः ” इति ।

+ सर्वपुस्तकेभित्तिशब्दो वर्तते । परत्वमूलयुक्त इति हेयम् ।

पथमपर्याये पथमामृतं विग्रायेत् । द्वितीयपर्याये पथमामृतं विग्रायेत् । तृतीय-  
पर्याये पथमामृतमां च विग्रायेत् । सेव्यं राजुदक्षतोमसंबन्धिनी विष्णुविद्यशत-  
तोत्त्वभिधीयते । यद्याव इन्द्रेत्यस्यामृच्युत्पञ्चं साम वैकल्पम् । चतुर्थमवधाड़सु-

उदीचीमिति । एकविंशस्तोम एवमान्त्राः—“ सप्तम्यो हि करोति स  
तिसूमिः स दिसूमिः त एकया सप्तम्यो हि करोति त एकया स तिसूमिः स  
तिसूमिः सप्तम्यो हि करोति त दिसूमिः स एकया स तिसूमिः सप्तसत्तिन्द्रे-  
कविंशस्य विष्णुतः ॥ इति ।

पथमपर्याय उत्तमां सहजायेत् । द्वितीयपर्याये पथमां, तृतीयपर्याये पथमां  
सहजायेत् । सेव्यमेकविंशस्तोमसंबन्धिनी विष्णुविद्यशत-  
तोत्त्वभिधीय-  
त इत्यर्थः । विदा सोमभिन्द्र मन्त्रतु तेत्यस्यामृच्युत्पञ्चं साम वैराजम् ।

### पञ्चमयन्त्रवाठस्तु—

ऊर्ध्वामिति । शिणवस्तोम एवमान्त्राः—“नवम्यो हि करोति स तिसूमिः  
स पञ्चमिः स एकया नवम्यो हि करोति स एकया स दिसूमिः स पञ्चमिन्द्र-  
म्यो हि करोति स पञ्चमिः स एकया स तिसूमिर्बद्धो वै त्रिष्णवः ॥ इति ।

पथमपद्यविंशतिः पथमां विग्रायेत् । पथमां पञ्चकृत्वो गायेत् । उत्तमां सहजायेत् । द्वितीयपर्याये पथमां सहजायेत् । पथमां विग्रायेत् । उत्तमां पञ्चकृत्वो  
गायेत् । तृतीयपर्याये पथमां पञ्चकृत्वो गायेत् । पथमां सहजायेत् । उत्तमां  
विग्रायेत् । सोऽमं विराचत्तुनवसंख्योपेत्तत्वात्त्रिणवनामन्तः ।

त्रयस्तिंशस्तोम एवमान्त्राः—“ एकादशम्यो हि करोति स तिसूमिः स  
सप्तमिः स एकयैकादशम्यो हि करोति स एकया स तिसूमिः स रात्मभिरेका-  
दशम्यो हि करोति स रात्ममिः स एकया स तिसूमिरन्तो वै त्रयस्तिः ॥ इति ।

पथमपर्याये पथमां विग्रायेत् । पथमां सप्तकृत्वः । उत्तमां सहजृतः । द्विती-  
यपर्याये प्रथमः सहजद्विदीयो विस्तुतीयां सप्तकृत्वः । तृतीयपर्याये प्रथमां सप्त-  
कृत्वो द्वितीयां सहजतीयां विरिति । सोऽमं त्रयस्तिः स्तोयानामन्तः । यत्तु  
दाजपेय उत्तिक्यनुवाके त्रयोदशस्तोमप्यत्तुदशस्तोम इत्यादिकमान्त्राते तत्सर्व-  
मुक्तेयस्तोमाभिपायेणेति द्रष्टव्यम् । उत्तमयन्त्रकारस्तु सापसूत्रे द्रष्टव्यः । यो  
अस्मै पुरोरथमित्यस्यामृच्युत्पञ्चं साम शाकरम् । रेवतीनः सप्तमाद इत्यस्यामृ-  
च्युत्पञ्चं साम रैकवत् । त्रितु मन्त्रेषु व्राह्मणस्त्रियवैरप्या द्रुध्यरक्षका उक्ताः ।

प्रा० ८ अनु० १३] शुण्यजुर्वेदीयतैलिरीयसंहिता । ५१५

( राज्ञसूयविद्यविश्वव्यात्यापनमन्त्याणामभिश्वानग् )

शुर्थे शारीरकलस्य तदक्षकर्यम् । मञ्चमे वर्चसः पर्वातशूर्वामहतस्य तेजसी  
षनरक्षकत्वम् । विष्णे—

“ दिशो व्यास्थापयनि । दिग्भामभिजित्यै ” [ बा० का० १ प० ७  
अ० ७ ] इति ।

यजमाने दिक्षु प्रस्थापितवतोऽप्यदर्शीमौनसमनुकमणे विधातु शस्तीवि—

“ पदनु पक्षोमेत् । आभि दिशो जमेत् ॥ ” [ बा० का० १ प० ७ अ०  
७ ] इति ।

यद्यभ्युर्यज्वानमनु पादेन पक्षोदहिशामभिजयो भवेत्किन्तुम्बाहोद्भुजिभवे  
याम्बुधात् । विष्णे—

“ मनसाऽनु पक्षायति । आभि दिशो जयति । नोन्मायति ” [ बा०  
का० १ प० ७ अ० ७ ] इति ।

पक्षवणस्य हतत्वादिविजयः । पादेन तद्करणादुभादाभादः ।

समिदादीनि दिशां नामायति पर्वात्यति—

“ समिदम् तिष्ठेत्याह । तेज एवादरुन्धे (१) । उमाया तिष्ठेत्याह । इविष्ट-  
यमेवावरुन्धे । विग्रजा तिष्ठेत्याह । अच्छायमेवावरुन्धे । उदीचीया तिष्ठेत्याह ।  
पश्चानेवावरुन्धे । ऋषीमा तिष्ठेत्याह । सुवर्मेव स्त्रीकपभिजयति ”  
[ बा० का० १ प० ७ अ० ७ ] इति ।

समिद्युद्धय दीर्घिमेलिषादकतपा तेजःपापिः । उमायन् इन्द्रियवत्तेषि-  
तम्बद्याचह इतीनिदियमापिः । अर्थं वै विराङ्गितिष्ठेत्यनुसारेणान्मपापिः । “ पर्हि  
पश्चापापीतमुद्धारं नयनित ” इति पक्षोहतरदिक्संबन्धधरणापश्चापापिः । स्वर्म-  
द्वीकर्त्योर्ध्वपापित्वादपिजयः । विहितं मानतमनुकमणं पशंसति—

“ अनुजिग्हीये । सुवर्गस्य डोकर्स्य रूपष्टये (२) ” [ बा० का० १  
प० ७ अ० ७ ] इति ।

कल्पः—“ मारुतमेकविंशतिकराणे निर्वपति वैश्वदेवीमाविक्षां तस्यानश्चेऽ-  
नुवाक्यतुलीयैर्गेयैः कपासाम्बुपदधावि—इदङ्गचान्याहङ्कृत्येताभ्यां पद्येऽरथेऽ-  
नुवाक्येन ” इति । पाठक्षु—

इदङ्गचेति । इदङ्गित्यादीनि मरुद्विकेवाणी नामधेयानि । तद्वृषेण भावित-  
त्वात्कपात्तानामपि वचाम । हे म पथमकपाल त्वर्मीदङ्ग चासि । एतत्वामक्षेवाति ।  
एषमन्यवापि योज्यम् । विष्णे—

“ मारुत एव भवति । अर्च वै मरुतः । अष्टमेवावरुन्ये ” [ ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३ ] इति ।

एष पुरोडाश इत्यर्थः । वास्तिनगुणं विघ्नते—

“ एकाविश्वतिकाढो भवति पतिष्ठितैः ” [ ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३ ]

इति । एकाविश्वः दतोमानो पतिष्ठेत्युक्तस्वास्थाविष्वाहेतुत्वम् ।

‘क्षालोपधानपञ्चाणां वैष्णवं पूरथितुं विघ्नते—

“ योऽस्त्रणेऽमूर्त्राक्यो गणः । ते भव्यत उद्दधावि । शास्त्रैरेव पशुभिरार-  
व्याभ्यान्वरिगृह्णाति । तस्माद्यान्वैः पशुभिरारण्याः पशवः परिशृहीताः ” [ ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३ ] इति ।

अत्राऽन्नात् ईदृशेत्यादिः सप्तसौख्याद्युक्त एको गणः । शुक्रज्योतिषेत्या-  
दिः सप्तसौख्याद्युक्तोऽग्निः तयोर्गणमोर्बेद्ये गणान्तरं प्रक्षेपणीयम् । अरण्ये  
गत्वा अद्येतद्यो योऽनुवाकस्तस्मिन्नुवाके स गण आम्नातः । तथा हि—“ धु-  
निध भ्वान्तश्च भवनश्च भवन्यश्च । निलिम्बश्च विलिम्बश्च विक्षिप्तः ” इति ।  
एतस्य गणस्य भव्यत वप्तवाने सत्युभवतोऽवस्थितैर्यान्वैः एत्रुमिः परितोऽव-  
भ्याऽस्त्रण्यान्पशुन्गृह्णाति । पश्माद्वारारण्यगणो वध्ये शक्षिप्तस्तस्माढोकेऽप्यरण्य-  
वासिनो हरिणाद्य आनीयानाः पठायनं वाराणिषु यामे परिवृष्टवद्विद्वृहिरिणा-  
दिमिहमयत एकपादोन बद्धवा परिगृहीता भवन्ति ।

कल्पः—“ अभये स्वाहेति पूर्वाधीनि पूरस्ताद्यमिहेकस्य जुहोति ” इति ।  
“ इम्ब्राय स्वाहेति पूर्वाधीन्युपरिष्टाद्यमिहेकस्य जुहोति ” इति च । “ पूर्थि-  
ध्यै स्वाहेति पृष्ठभूतानामवेदीः ” इति च । “ अदृष्टः स्वाहेति पृष्ठभूतानाम-  
वेदीः ” इति च ।

एतस्मिन्द्येवादिविनिवेदेऽप्यमिषेकात्मूर्त्ति पृष्ठमेकं तत्र छर्ख्वमपरं षट्कमिति  
द्रष्टव्यम् । पाठस्तु—

अभय इति । अव चतुर्थ्यन्तेऽरुकाः सर्वे देवताविशेषा द्रष्टव्याः ।

तत्र पाठ्यानि विघातुं प्रस्तौति—

“ दृथिकैव्यः । अभ्यविच्यत (३) । स रात्रूं नामवत् । स पूदानि पाठ्य-  
न्यपञ्चत् । दान्यजुहोत् । तैर्वै स रात्रूमवत् ” [ ब्रा० का० १ प० ३  
अ० ३ ] इति ।

३०० अनु० १३] कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहिता । ९१७

( राजसूयविवाहिक्यादिक्षाप्रथमनक्षत्राजामभिवानम् )

‘वेनस्य पुञ्चः पृथिव्यामा कश्चिद्गाया राजसूये पार्थं होमे विनैवाभ्यविवरत । तदः स राघुं न याप्नोतु । अतो राघ्यामाये पार्थं संकात्यग्ने स्वाहेत्यादीनि मन्त्रवाक्यम् ( प्रथा ) ग्रन्थपत् । तेहुत्वा राघुं याप्नोतु । विवरते—

“ यत्पाच्यानि जुहोति । राघुवेष भवति ” [ ब्रा० का० १४० ७ अ० ७ ] इति । भवत्येव याप्तीत्येव । पृष्ठसप्तममन्त्रौ यशं सुप्ति—

“ बाह्यस्यं पूर्वेषामुलतर्म भवति । ऐन्द्रमुत्तरेषां प्रथमम् । बल चैषास्मै क्षत्रं च समीक्षी दधाति । अथो जलनेव क्षत्रं प्रतिष्ठापयति ( ४ ) ” [ ब्रा० का० १५० ७ अ० ७ ] इति ।

बृहस्पतये स्वाहेत्येतन्मन्त्रवाक्ये पूर्वेषां वृणां भन्वाणी चरमम् । इन्द्राय स्वाहेत्येतदाक्षयमुत्तरेषां वृणां प्रथमम् । वथा सति बृहस्पतेरिन्द्रस्य च बाल्मण-क्षत्रियाभिमानिदेवत्वादस्मै यजमानाय दद्याति दृष्ट्यं समीक्षी दधाति परस्तरस्तेह-युक्तं करोतीत्यर्थः । किञ्च तपोर्बन्धयोः पूर्वोचितमेव बालणे क्षत्रियं प्रतिष्ठापयति बाल्मणानुकूलं करोतीत्यर्थः । विवरते—

“ पृष्ठं पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । पद्मपरिष्टात् । द्वादशं तेष्यन्ते । द्वादशं भासाः संवत्सरः । संवत्सरः सलु वै देवानां पूः । देवानामेव पुरं प्रथतो व्यष्ट-सर्पति । तस्य न कुतश्चनोपाच्यादो भवति ” [ ब्रा० का० १५० ७ अ० ७ ] इति ।

‘तस्मै वृत्ते देवैः सोमस्य वीयमानत्वाद्योगस्थानत्वेन संपत्तरो देवानां पुरमित्र भवति । यथा पुरे पण्यदीर्थी व्यवस्थिताभ्यामुपयतो वाटिकाभ्यां युक्ता भवति तस्यां गच्छन्तु रुप्त्वोरेविक्षो भवति तद्व्याधेयोः पट्टक्योर्भयेऽभिषेकाय यजमानो देवपुरमित्रे यजिताति तस्य कुरीऽप्यन्यस्माद्वायोः न भवति । विवरते—

“भूतानामवेष्टीजुहोति । अत्रात् वै मृत्युजायिते । यत् यजैव मृत्युजायिते । तत् एवैनमवयजते । तस्माद्वाजसूयेनेजानो लंबंमायुरेति । सर्वे हस्य मृत्युवोर्येहाः । तस्माद्वाजसूयेनेजानो नामिचरितवै । प्रत्यगेनमभिचारः स्तूप्ते ( ५ ) ” [ ब्रा० का० १५० ७ अ० ७ ] इति ।

भूतानो यक्षराक्षसपिशाचादिनो मृत्युहेतुनामवयजनस्य विनाशस्य हेतु आ-हुदपः । पृथिव्यै स्वाहेत्यादिक्षादशमन्त्रसाध्या आहुतयो भूतानामवेष्टयस्ता जुह-यात् । अत्रात् संघाकाले मध्यरात्रे निर्जनदेव उचित्तुहेतु चाल्याद्यवस्थायो च मूर्तोपद्रवरूपो मृत्युरुत्पद्यते । अनेन तु हेतुमेव तत् एव देशात्काटादवस्थाविदो—

पाचैनं मुषुपदयज्ञे नाशवति । यस्मात्मुत्तुनांशितरत्तस्माद्याजसूपेनेहवतो यजमा-  
नस्यात्मस्युपरिहोरेण कृत्वा पुः प्राहिर्भवति । यस्माद्वैरितिरागादितो मूर्वाषुपद्वो  
शाजसूययज्ञाजिने नं प्राप्तोति नस्यादिवं नाभिवरितवै नाभिवरवीयाः । स च वैरः  
कृतोऽभिचारः प्रत्यक्षत्वेऽभिनुखो भूत्वा तदेनपरिचारकार्त्तरं स्तुणुते हिनस्ति ।

अथ विनिषेगतं ग्रहः—

“दिक्षो व्यास्थापयेऽप्यमध्युः समिपञ्चमिः ।  
मारुतस्य कणालानि दध्यादीहृष्टतुंदश ॥  
अश्वाभिषेकतः पूर्वं पद् पार्थीस्युत्तराणि पद् ।  
पृथिवृक्षद्वयं राहस्युभूत्वानावदेहवः ॥  
वयोदयोऽनुवाकेऽस्मिन्निष्ठत्वारिंशदीरिताः ॥” ॥ इति ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविद्विते भाष्यविषेकात्रे कृष्णवज्रवेदीय-  
त्वैचिरीषत्तंहिताभाष्ये वशवकाण्डे अद्यमपाठके  
वयोदयोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

( अथ वशवकाण्डहमपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ) ।  
सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूया-  
दमृतंमसि मृत्योर्मर्ति पाहि दियोन्या पाहयेदा  
दन्दशाका निरस्ते नमुचेः शिरः । सोमो राजा  
वहणो देशा धर्मसुवृत्त्य ये । ते ते वाचश्च  
सुवन्तां ते ते प्राणश्च सुवन्तां ते ते चक्षुः  
सुवन्तां ते ते श्रोत्रश्च सुवन्तां ते सोमस्य त्वा  
एष्मेनाभि विज्ञाप्यमेः ( १ ) तेजसा सूर्यस्य  
वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण मित्रावरुणयोर्विषेण मह-  
तामोजसा क्षत्र्याणां क्षत्र्यपतिरस्यति दिवस्पाहि  
समावृत्तज्ञधरामुदीचरिहि पूर्णियमनुसंच-

( राजसूयविवाहमिवकमिवानसु )

रस्तीस्ताः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे नावश्चरन्ति  
स्वसिंच इयानाः । रुद्र यज्ञे कथी परं नाम  
तस्मै हुतमसि यमेष्टमसि । प्रजापते न त्वदे-  
तान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता वैभूय ।  
यत्कामास्ते जुहुमस्तब्दो अस्तु वृयत् स्याम  
पतेयो रथीणाम् ( २ ) ।

( अग्नेशैकादश च ) ॥

इति कृष्णयजुवेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके०-  
ष्टमप्रथाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

( अथ प्रथमकाण्डऽष्टमपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ) ।

तथौदशैऽनुवाके विभाषापथाएतमुक्तम् । चतुर्दशोऽनुवाक उच्चयते । कल्पः—

“ अग्नेष पशास्तुष्टिष्ठिणये खादिरीगौदुम्बरी वाऽस्तन्दी विविधस्य सोमस्य  
तिविरक्षीति तस्या शादूलचर्मं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोपाऽस्तीर्थं ” इति । पाठस्तु—  
सोमस्येति । हे शादूलचर्मं त्वं सोमस्य दीपिविरक्षतस्तत्वेव मं दीपिभूष्यात् ।  
विष्वते—

“ सोपस्य तिविरक्षीति तत्वेव मे तिविभूष्यादिवि शादूलचर्मोपस्तुपाति । तैव  
सोमे तिविभिः । या शादूले । तामेवादहन्ते ” [आ० का० १ प० ७३०८] इति ।

शादूलचर्मगतो दीपिविरक्षतस्या सोमदीपिविवेन भावनादुम्बयावरोधः । कल्पः—

“ अमृतमसीति तिविभिरक्षतमानं हिरण्यं निष्ठाय ॥ इति ।

तिविभिरक्षतस्या शादूलचर्मगतिः । पाठस्तु—

अमृतामिति । हिरण्यस्यामृतात्मसकृत्पूर्वमुक्तम् ।

— हिरण्यस्य स्थापनं तत्प्रथाणं च कर्मेण विष्वते—

“ मृत्योर्बी एष वर्णः । यच्छादूलः । अमृतः हिरण्यम् । अमृतमसी  
मृत्योर्माणा पाहीति हिरण्यमुपाभ्यति । अमृतमेव मृत्योरन्तर्वते । शात्रमाने भवदि

५५० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यमेता— [१पंथका०७३—  
( राजसूचयित्वानिषेकाचिपात् )

( १ ) । शतावुः पुरुषः शतेन्दिपः । आमुष्येवेन्द्रिये पतिविष्टति ॥ [ बा० का० १ प० ७ अ० ८ ] इति । शर्णोदेहः ।

दिष्ठोदिति । कल्पः—“ दिष्ठोन्मा पाहीति सौबंधेन शतपतेन शतशरेष्ठ शतशश्चतेन धन्यमात्म्य शीर्षन्दिति निधते ॥ ” इति ।

हे दिष्ठोदिष्ठोवनात्मक शिरस्यपितेकजलसेचनार्थं स्थापित शतचिछदयुक्त सुवर्णपात्र त्वं यां रक्ष । विधते—

“ दिष्ठोन्मा पाहीत्युपरिषदादिनिष्ठाति । उभयत एकास्त्रे शर्म दपाति ॥ ” [ बा० का० १ प० ७ अ० ८ ] इति ।

वशवदोऽपस्तादुपरिषदाचामृतस्य सुवर्णस्य स्थितव्यात्मुत्तम भवति ।

अवेष्टा इति । कल्पः—“ अवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणत आत्मीने कुर्विते सीसेन विष्टवति ॥ ” इति ।

दन्दशूका: सर्पी अवेष्टा विनाशितः । विधते—

“ अवेष्टा दन्दशूका इति कुर्विते सीसेन विष्टवति । दन्दशूकानेवावयजते । तस्मात्कुर्विते दन्दशूका दन्दशूकाः ॥ ” [ बा० का० १ प० ७ अ० ८ ] इति ।

पत्नात्सर्वेन माविते सीसे कुर्विते पातिते तस्मात्कोकेष्वि कुर्विते पुंसवरहितं पठापत्नायक्षमं चहूवत्सीकोर्वेत्प्रप्ते गच्छन्ते सर्पी दन्दशूका देशुका भवन्ति । दंशशीला इत्यर्थः ।

निरस्तामिति । कल्पः—“ सुव्येन पदा लोहितायसं निरस्यवि निरस्तं नमुनेः शिर इति ॥ ” इति ।

लोहितायसं ताम्ब दूर्व केनेन पावितं यज्ञमुनेः निरस्तादिदं ताष्ट्रलयं तंति-रस्तं परिष्यक्तम् । एतच्च ताम्ब नापितस्योत्तरि यज्ञेत्यद्यम् । अत पदाऽपस्तम्भ अरह—“ ताम्बारोहन्यजपानो अवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणेन पदा सीसे पृष्ठ-काढ प्रत्यस्यति, निरस्तं नमुनेः शिर इति सुव्येन लोहितायसं केववापाय, ली लहितेन्द्रिये निरस्यतः ॥ ” इति । विधते—

“ निरस्तं नमुनेः शिर इति लोहितायसं निरस्यवि । पाप्यानमेव नमुनिं निरस्यद्यते ॥ ” [ बा० का० १ प० ७ अ० ८ ] इति ।

“ कल्पः—कूर्वेद्याहुं तिष्ठन्ते माहेऽप्यस्य स्त्रीर्थं प्रत्यमिविक्षति सोबो राजेत्य-मिष्यन्त्य सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिप्रियाशीति पालायेन पुरस्तादध्ययैरेवमितरत्रैः—

५४०८ अनु० ३४] कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिता ।

९२१

( राजसूचिविषयाभिषेकमित्रानन् )

दुम्बरेण दक्षिणतो ब्रह्मा राजन्यो वाऽऽश्रव्येन पथौदैर्यो नैयब्रोपेनोत्तरतो  
जन्यः ॥ इति । जन्यः तत्त्वा । अधिष्ठवण्यन्वपाठस्तु—

सोमो राजेति । यः सोमो राजा वरुणो यो राजा ये चान्ये देवा गृह-  
पत्यग्न्यादयो धर्मसुवर्णो धर्मसुवर्णानन्तः सन्ति ते सर्वे तद वाच्यनुजानन्तु । एवं  
प्राणादिषु योज्यम् । अभिषेकमन्वपाठस्तु—

सोमस्थेति । हे यजमान त्वं सोमस्थ शुज्जेन दीन्याऽभिषिञ्चामि । इवम-  
अस्तेजसेत्यादौ योज्यम् । अभिषेकमन्वस्य पथोजनं दर्शयति—

“ प्राणा आत्मनः पूर्वैऽभिषिञ्चप्त इत्याहुः ( २ ) । सोमो राजा वरुणः ।  
देवा धर्मसुवर्ण ये । ते ते वाच्य सुवर्णां ते ते प्राणां सुवर्णाऽपित्याह । प्राणा-  
निवाऽऽत्मनः पूर्वानभिषिञ्चति ” [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० ८ ] इति ।

आत्मनो यज्यानस्य प्राणा वागादयो ये सन्ति ते यजमानाभिषेकात्पूर्वैऽ-  
भिषिञ्चया इत्याहुरभिज्ञाः । मुको हि तेषामसूतार्ना वन्वपाठ्यावेणाभिषेकः ।  
मन्त्रे हि सोपादयो देवीं वागादीनभिषिञ्चाननुजानन्तिवत्येवावबुध्यते । तस्मात्त-  
त्पाठ पूर्वाभिषेकः । स च पाठः पथमतः कृत इत्यहो पूर्वाभिषेकः ।

अभिषेकपञ्चे पथमपागस्थ शास्त्रान्वरपाठं निराकृत्यावत्यं पाठं विवरते—

“ यदूक्षयात् । अस्तेजसातेजसाऽभिषिञ्चामीति । तेजस्त्वेष स्पात् । दुधर्षी  
तु भवेत् । सोमस्थ तत्र शुज्जेनाभिषिञ्चामीत्याह । सोम्यो वै देवतया पुरुषः  
( ३ ) । स्वयैवैन देवतयाऽभिषिञ्चति ” [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० ८ ] इति ।

सोमो वै रेतोदात् इत्यादौ रेतोधारिणः पूरुषस्य सोमत्वानिरुपणात्पुरुषः सोम-  
देवतयः । सोमदेवतयाऽभिषेके तत्त्वे लक्षण्यलाभाद्दुधर्षीर्त्यं न भवेत् ।

उक्तमागान्तं पाठं तत्त्वात्पत्ता प्रदासति—

“ अस्तेजसेत्याह । तेज पूर्वास्थिन्दधाति । सूर्यस्य वर्चेत्याह । वर्चै  
इत्यास्थिन्दधाति । इन्द्रस्थेन्द्रियेत्याह । इन्द्रियमेवास्थिन्दधाति । पित्रावकृण-  
योर्वीर्येणेत्याह । वीर्यमेवास्थिन्दधाति । मरुदायोजसेत्याह ( ४ ) । ओष एषा-  
स्थिन्दधाति ” [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० ८ ] इति ।

क्षत्राणामिति । कल्पः—“ क्षत्राणां क्षत्रपतिरक्षीत्यभिषिञ्चयानप्यभिषन्व-  
मन्त्रे ” इति ।

हे यजमान तं क्षत्रियाणा पविरति । नाथ केऽपांचित्पतिः, किंतु सर्वेषां  
क्षत्रियाणाम् । अनेनैवामियायेष क्षत्रशब्दस्य हिन्दिः ।

मन्त्रामध्यांदेष्टक्षत्रियपवित्रिक्षिं दर्शयति—

“ क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्याह । क्षत्राणामैतैनं क्षत्रपतिं करोति ” [ ब्रा०  
का० १ प० ३ अ० ८ ] इति ।

अतीति । कल्पः—“ कृष्णविषयाण्या वासीनि विनृष्टः ( त्य ), एकं द्वे  
तुर्वाणि वा, एतान्युक्तं उद्दर्शयति दिवस्याहीनि ” इति ।

याम्बमिषेककांडे देष्टपितृष्णानि वस्त्राणि तेषादेव त्यागः । हे यजमान दिवो  
योत्पानानन्यान्पर्यवानतिकम्प्य त्वमेव सर्वा भूयि पाहि ।

पूर्णन्दस्वेवरपुरुषपरानं दृश्येषति—

“ अति दिवस्याहीत्याह । अत्यन्यन्याहीनि वासीत्याह ” [ ब्रा० का०  
१ प० ३ अ० ८ ] इति ।

कल्पः—“ समावृत्तचित्ति येऽभिविच्यमानस्य लेषा देवतावन्ति वान्या-  
पैरुम्यादीर्थी ” इति । पाठस्तु—

समावृत्तचित्ति । या आपो देष्टत्वेष अपन्ति अधरामधीयताः, उदी-  
चीर्णवर्ण गताः, समावृत्तन्यगावृत्य रित्यताः, न हीमव इत्यहित्यमाङ्गः,  
दुम्पस्य पावस्यामधानो तुभियः, किरःपमूलि वादायपर्यन्त्यनुकमेष संचरन्त्यस्या  
आपः पर्वतस्य नृष्टभस्य पुष्टे पर्वतसहशस्य वर्णेणक्षमस्य मेषस्योत्परि नदा न त्व  
इत्य चरन्ति । यदा नाथो नीयोग्या बहुलाचरन्ति । कीरत्यः । स्वसिद्धः स्वप्त-  
स्मीयं यजमानक्षेत्रं सिद्धान्तीति स्वक्षितः । इयामा आगच्छम्प्यः । याहृस्येन  
त्वर्त्वं प्रभवन्त्य इत्यर्थः । बलविनिरत्नपत्तयः पूर्वमाज्ञातोर्थपि सामधर्वात्तथाप्यदो-  
क्षयः ।

लेषोदकानामूर्खचिमाणमैः सम्पर्यावृत्य रित्यत्या राघूप्रीव्यसंपत्ति दृश्यति—

“ समावृत्तचित्तरामुकीर्तिरित्याह । राघूपेषामित्यपुरुषकः ” [ ब्रा० का०  
१ प० ३ अ० ८ ] इति ।

कुद्रौति । कल्पः—“ आंशीषे परेकं जुहोति कुद्रं यते कथीं परं नाम तत्त्वे  
हुतमाति व्येष्टमाति स्वाहोति ” इति ।

( राजसूयविषयाभिक्षेकामिवालम् )

अत्र स्वाहाकारोऽभ्यात्मदः । हे रुद्र मत्तव परमुत्कृष्ट नाम शार्वादिकै नमः  
शिवाय पृथग्पतय इत्यादिभूतिप्रसिद्धं कथि जपपत्रान्युक्तान्कलपदानेन कीर्णाति  
दशी करोतीति कथि तस्मै नाम्ने हुतमसि, आभिक्षेकशेषमूलं पावस्थं जलं हुत-  
मस्तु । तत्र यमस्थेष्टप्रस्तु । विषये—

“उच्छेषणेन शुहोति । उच्छेषणमागो वै रुद्रः । भागवेयैव रुद्रं निरव-  
द्यते (५) ॥ [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० ८ ] इति ।

यदग्रेये स्तिवहरुतेऽप्यति भागवेयैव तद्वद् २ समर्थपतीति शुवत्वादुदस्योर्च्छे-  
षणभाषत्वम् । तत्रैव कैविहिषोर्ध विषये—

“उद्गृहं परेत्याऽप्नीष्टे शुहोति । एषा वै रुदस्य दिक् । स्वामैव दिशि  
रुद्रं निरवदयते ॥ [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० ८ ] इति ।

नाम अत्तुलिपदानेन पयोजनं दर्शयति—

“रुद्रं पत्ते कथी परं नामेत्याह । यदा अस्य कथी परं नाम । देन वा  
एष हिनस्ति । यथा हिनस्ति । तैर्मैत्रैर्सह शामपति” [ ब्रा० का० १ प० ७  
अ० ८ ] इति ।

एष रुद्रस्तेनैव शार्वादिनाम्ना स्वक्रोधप्रिपथं पुरुणं हिनस्ति । तथा सति मो  
बध्योऽस्ति तमेन पुरुणं देनैव घातकेन नाम्ना सह शमयति । आहुतिदानेन  
घातकं नाम शाम्यति, तदामीमेव बध्योऽपि शाम्यति । बध्यत्वं निष्टेत इत्यर्थः  
यमेष्टभित्यस्य पदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“तस्मै हुतमसि यमेष्टपत्तित्याह । यमादेवास्य मृत्युमवशजते (६) ॥ [ ब्रा०  
का० १ प० ७ अ० ८ ] इति ।

यमस्येष्टपत्तित्याह सद्गुरुहादेव यजमानस्यापमूर्खं विनाशयति ।

कल्पः—“अवैषेषामाभिषेकाणां मुख्यपात्रे संस्कारान्तमवनीयं शतिहितस्य गृहा-  
नेत्रेष्टान्वारब्वयोः पवित्रिते च महिष्यां च शुहोति पञ्चाप्ते च त्वदेतान्यन्य इति”  
इति ।

पवित्रितोऽत्यन्तप्रियपुत्रस्तं च पवित्रीं च स्वर्णयित्वा शुहुतात् । पाठस्तु—

प्रजापत इति । हे पञ्चाप्ते त्वदन्यः कोऽपि पुरुण उत्पत्तानि ताम्बेतानि  
विशामि च परिवाभूव परिमितिं तमर्यो नाभूत् । परिमवः सुष्टेष्ट्युपदक्षणम् ।

कृष्णसंहारपोरथाक इत्यर्थः । अतसे तप वर्यं यत्कामा चुहुमहत्तरकलनसमाकप्त्वा ।  
वर्यं बनान्ति पवदः स्वाप । विवेते—

“ पञ्चापेते न विदेतान्मन्त्रं हयि तस्यै शृणु ज्ञाहुवात् । यां कामवेत राष्ट्रय-  
स्यै पञ्चा स्वादिवि । राष्ट्रेष्वास्यै पञ्चा भवति ॥ [ ना० का० १ य० ३  
अ० ८ ] इति ।

अस्यै पञ्चा राष्ट्रं स्यात् । पितामा भाष्यामाः इतो राष्ट्रं पास्यितुं स्वप्नो  
भूषादित्यर्थः । विवेते—

“ पञ्चापेतान्मन्त्रयुतभिषिङ्गति । नहावन्तसेवास्विनित्यर्थं इत्याति । औदृश्वरे-  
ण राष्ट्रः । ऊज्जेवास्विनित्यात्मा दधाति । आशत्येन वैश्यः । विशेवास्विन-  
भूषिं दधाति । नैषश्रीवेन अन्यः । पितापेतास्यै कल्पयति । अथो पवित्रित्यै  
( ८ ) ॥ [ ना० का० १ य० ३ अ० ८ ] इति ।

नहावन्तसेव विविष्टपत्नादिहतमुत्कर्षम् । ऊज्जेवाचार्यं कलपदमन्त्रं  
पितं चाक्षम् । विशेव पुर्णिं करपदातुषजासेवनित्यम् । अत्रविनियोगसंग्रहः—

“ तोपोऽस्तन्दां व्याप्त्यचमीऽस्तीर्थास्तु स्वप्ने कुहिषेत् ।

दिष्ठोद्वापा । स्वर्णपात्रं दध्याम्भूर्ज्ञिं चावक्षरम् ॥

अदे रोहनिहाऽस्तन्दीं कठीदे सीतेन विष्ट्यति ।

निरस्तं केववापाय निरस्पेहोहितापत्तम् ॥

तोपोऽस्तीर्थास्तन्दीं भोपस्येत्यभिषिङ्गति ।

क्षत्याभिषिङ्गं संप्रस्तु व्यजेत्तु लमट्यतः ॥

स्वप्ने पान्वाज्ञनं स्थादुदेष्यं जुहोति हि ।

पञ्चापेते कुम्पहोमो वस्त्रा द्वादश वर्णिनाः ॥ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे लक्षणयजुर्वेदीय-  
त्रैनिरीयसंहिताभाष्ये व्यथ्यकाण्डेऽहप्यपाठके  
चनुद्देश्यञ्जनाकः ॥ १४ ॥

पृष्ठा ०८ अनु० १५] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ४२५  
 ( राजसूयविभागस्य रथेन विजयस्थामिवानम् )  
 ( अथ प्रथमाङ्कके पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः )

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ष्ण्यस्त्वयाऽयं बृं  
 वध्यान्मित्रावहणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिष्या  
 युनाञ्जिय वज्रस्य योगेन विष्णोः कमोऽसि  
 विष्णोः कान्तमसि विष्णोर्विकान्तमसि महती  
 प्रसवे जेष्मासं यनः समहमिन्द्रियेण वीर्येण  
 पश्चान्तो मन्त्रुरसि तवेन मे मन्त्रुर्याज्ञवो मात्रे  
 पूर्थिवी मात्रहं मात्ररं पूर्थिवीरं हिंसितं मा  
 ( १ ) मां मात्रा पूर्थिवी हिंसीदिवदृश्यादु-  
 रस्यायुर्मे धेष्मागस्यूर्जे वे धेहि युहरसि  
 वचोऽसि वचो माय धेष्मवे मृहपतये  
 स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहेन्द्रस्य चलाय  
 स्वाहा महतामोजसे स्वाहा हृसः शौचिषद्वस्तु-  
 रन्तरिक्षसद्वोता वेदिषदतिथिदुरोणसत् । नृष-  
 ट्वं रसहतसद्वोमसद्वजा गोजा ऋतजा अंत्रिजा  
 कतं बृहत् ( २ ) ।

( हिंसितं पर्वतजालीष्यि च ) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिताश्च प्रथमाङ्कके-  
 पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

( अथ प्रथमकाण्डोऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ) ।

चतुर्दशोऽधिवेक उक्तः । पञ्चदशे रथेन विजयोऽधिधीयते । कला—  
 “ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ष्ण्य इति रथेषुपीवहत्य ” इति । पाठस्य—  
 इन्द्रस्य वज्रोऽसि । व्याख्यावो वामपेते । विष्णते—

( राजसुयविवाहस्य रथेन विजयत्याभियासर )

“ हन्दस्य वज्रोदसि वार्ष्ण्य इति रथसुदावहरति विजितै ” ना० का० १  
प० ७ अ० ९ ] इति ।

मित्रावहणशोरिति । कल्पः—“ अथ दक्षिणी पोष्यं पुनर्कि मित्रावह-  
णशोहत्वा पशाल्लोः पशिषा पुनर्भिन्न यज्ञस्य योगेति ” इति ।

हे दक्षिणाथ त्वां पशाल्लोराज्ञापयित्रोपित्वाद्रुणयोः पशिषा पशाल्लेन  
यज्ञसंबन्धिन् न्य निर्भिन्नं रथे पुनर्भिन्न । मित्रावहणपद्मभिशायं दर्शयति—

“ पित्रावहणशोहत्वा पशाल्लोः पशिषा पुनर्भिन्नत्वाह । वक्षणैवैन देवताभ्यां  
पुनर्कि ” [ ना० का० १ प० ७ अ० ९ ] इति ।

इत्यापि पश्येण परिपादिताभ्यां मित्रावहणदेवताभ्यां पशाल्लितो पुनर्कि ।

रथस्याध्यवयोपेत्वत्वं विवक्षे—

“ प्रदिव्याहिनं पुनर्कि । प्रदिव्याही वै देवतयः । देवरथेवास्ये पुनर्कि ”  
[ ना० का० १ प० ७ अ० ९ ] इति ।

वाहयो रथे पकारहन्तेण पशाल्लिति—

“ वक्षोऽध्या भवन्ति । रथधनुर्धीः । हौ सन्येष्टतारथी । पूर्वं तंपयन्ते (१) ।  
पूर्वं वा जहवः । कतुषिरेवैनं पुनर्कि ” [ ना० का० १ प० ७ अ० ९ ] इति ।

सन्येष्टेत्वत् दक्षिणस्येत्यप्याहार्वद् । ततः पार्थदृष्टवर्तिनी हौ सारथी तंपयन्ते ।

कल्पः—“ विष्णोः कमोऽस्तीति रथं यज्ञमानोऽप्येति 。” इति । शास्त्रसु—  
विष्णोरिति । एवे वक्षो पञ्च वाङ्मैषेष्ट्यारुपावाः । विवक्षे—

“ विष्णुकपानकपूर्वे । विष्णुरेव भूतेषांडोकानभिजयति ” [ ना० का० १  
प० ७ अ० ९ ] इति । शिष्यपुत्रस्यान्वारम्भां विवक्षे—

“ यः क्षत्रियः प्रतिहितः । सोऽन्वादमते । राष्ट्रमेव भवति ॥ [ ना० का० १  
प० ७ अ० ९ ] इति । पान्नोतीत्यर्थः ॥ प सत्ताद्विष इत्येवामूर्चं विवक्षे—

“ विष्णुभाज्वारभवे । इत्यिर्थं वै विष्णुक् । इन्द्रियमेव यज्ञवाने दधाति  
( २ ) ” [ ना० का० १ प० ७ अ० ९ ] इति ।

तेष्वपुगुपानुवाक्यकाण्डे चतुर्थप्रपाठकान्ते त्वमश्च चूहदृष्य इत्यस्मिन्ननुवाके  
सामान्यादेति तत्त्वैव व्याख्यारथते ।

मरुतामिति । कल्पः—“ यहती एवते जेष्मिति पश्याति ” इति ।

महासंज्ञकानां देवानामनुज्ञायां सत्यान्वहं जेष्यामि ।

४७० ८ अनु० १५] कृष्णयजुर्बंदीयतैचिरीयसंहिता । ९२७

( राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम् )

कदनुशासां यथेतुर्वा दर्शयति—

“ मरुता प्रसवे वेषभित्वाह । मरुद्विरेव प्रसूत उज्जमति ॥ [ शा० का० १ प० ७ अ० ९ ] इति ।

आपमिति । कलः—“ सधू राजन्यः पुरस्तादुत्तरतो वाऽवस्थितो भवति तस्या एवानिषूतस्मत्यासं मन इति ॥ इति ।

मनोधर्मिमत्तमासं प्राप्तम् । अपुमदायै दर्शयति—

“ आहं मन इत्याह । यदेव मनसौप्तीत् । तदापत् ॥ [ शा० का० १ प० ७ अ० ९ ] इति ।

ऐप्सीदातुमिष्टवान् । आपदाप्तेऽति । विधते—

“ राजन्यं जिनाति । अनाकांत एवाऽऽकमते ॥ [ शा० का० १ प० ७ अ० ९ ] इति ।

बाणविषोकेन राजन्ये जिवे सुति स्वर्यं शब्दुणाऽनप्रकाश एव सङ्गशब्दाकान्तवाऽमवति ।

समहमिति । कलः—“ तं जिवा समहविनिदियेण वीर्येणेति प्रदक्षिणमावर्तते ॥ इति । हस्तादिभिर्वयगतेन सामर्थ्येनाहं संगतोऽभूतम् ।

मनवादेन वीर्यसंवर्ति दर्शयति—

“ वि वा एव इन्द्रियेण वीर्येणध्येण । यो राजन्यं जिनाति । सपहविनिदियेण वीर्येणेत्याह ( ३ ) । इन्द्रियमेव वीर्यसामग्रते ॥ [ शा० का० १ प० ७ अ० ९ ] इति । कलः—

“ पश्चान्नी मन्युरसीति वाराही उपानहावुपमुख्य ॥ इति । पाठस्तु—

पश्चानामिति । हे वराहचर्चनिमित उपानहर्वं पश्चान्नी मन्युरुपमुख्यति । अतो वथा तव मन्युरुपत्वं तदन्यवापि वैरिषु मन्युर्भूयात् । विधते—

पश्चान्नी मन्युरसी वेषेव मन्युर्भूयादिति वाराही उपानहावुपमुख्यते । पश्चान्नी वा एव मन्युः । यद्वाहः । तेनैव पश्चान्नी मन्युमामग्रते ॥ [ शा० का० १ प० ७ अ० ९ ] इति । वराहस्याभिनिवेशाभिकर्यं मन्युरुपत्वम् ।

वाराहत्वं प्रशस्येपानह उपमोक्तं प्रिक्षंसाति—

“ अभि वा इयः सुषुवाणं काममते । तस्येभेदेन्द्रियं वीर्यमादातोः । वाराही

उपानहाकुपमुञ्चते । अस्या एवान्तर्धने । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानात्मै ( ४ ) ”  
[ बा० का० १ प० ७ अ० ९ ] इति ।

इष्टं भूमिः तुषुवाणमभिषिक्षमित्तद्य तदीयविभित्रियं वीर्यमादातुं कामयते ।  
कामादिला च तस्येभित्रियं वीर्यमादातुं वीर्यरा चका मवति । उपानदुपमोक्तेन  
भूम्याः सकाशादन्तर्धानं कृतवान्त्यवदि । वस्यान्तर्धानवनात्मै भूम्या वीर्यस्या-  
स्त्रीकाराय मवति । कल्पः—

“ तमो मात्र इष्टवरोहेष्टन्त्यधिवीप्यमिष्टद्य ॥ इति । पाठस्तु—

नमो मात्र इति । अन्योन्यहितामावपार्थं विस्तद्य । एवदेव इष्टंपवि—

“ तमो मात्रे पुष्पित्वा इष्टवाहाहिष्टत्यै ॥ [ बा० का० १५० ७अ० ९ ] इति ।

कल्पः—“ अवरहु वर्णीन्विमुञ्चत इष्टद्वीपि राजतमूर्मतीयोदुम्बरं मुहृ-  
हर्तीति सौरगंद् ॥ ” इति । औदुम्बरं ताप्तमयम् । पाठस्तु—

इष्टद्वीपि । हे राजदत्तणे त्वयिष्टद्यतेतावत्वारियाणोऽसि । आत्र तत्त्वरिपाणं  
हस्तेनभिनीयते । परिमितात्वादेवाऽप्युद्गवरुणोऽसि तस्यादायुर्ये पथच्छ । हे  
ताप्तदत्तण ऊर्मति चलत्वाऽप्यतो बले ये पथच्छ । हे सौरगंदसे युद्धासि  
चारयितुं पीम्योऽसि । भारिते त्वयि च वर्चोऽसि तेजस्यी भवस्यतो मे कार्णिं  
प्रथच्छ । मन्दाणी पाठादेव तदुककालस्त्रियिं दर्शयति—

“ इष्टवस्यायुरस्यादुन्मेषेहीत्याह । आयुरेवाऽप्युम्बते । ऊर्मस्यूर्जे मे घेही-  
त्याह । ऊर्मयेवाऽप्युम्बते । युद्धासि वर्चो यथि घेहीत्याह । वर्च  
द्वयाऽप्युम्बते ” [ बा० का० १ प० ७ अ० ९ ] इति । विष्टते—

“ एकप्रय वस्त्रण वपहरति । एकप्रय यज्ञान आयुरुणं वर्चो ददाति ”  
[ बा० का० १ प० ७ अ० ९ ] इति । विदिव तुष्टकारेष्ट स्पष्टीकृतम्—

“ उपहूतायामित्तायायुम्बय वर्णीन्वस्ये ददाति ” इति । कल्पः—

“ अहये युद्धवये स्वाहेति रथविष्टोचनीयान्होमान्तुत्वा ” इति । पाठस्तु—

अहय इति । सहोऽस्यैः । विष्टते—

“ रथविष्टोचनीया जुहोति विष्टियै ( ५ ) ” [ बा० का० १ प० ७  
अ० ९ ] इति । पाठस्त्रावाहुतित्तर्ण्यां यशांत्यति—

“ तथोऽथा भवन्ति । रथविष्टुर्यैः । वस्माच्चतुर्युहोति ” [ बा० का० १  
प० ७ अ० ९ ] इति । कल्पः—

प्रपा० ८ अनु० १ ५] कृष्णयजुवदीयतैचिरीयसंहिता ।

७२९

( राजसूपविवेकस्य रथेन विजयस्थामितानम् )

“ हृतः शुचिष्वदिति सह संग्रहीता रथवाहने रथमत्यादधाति ॥ इति ।

अथस्य पश्चह सम्प्रगृह्णातीति संग्रहीता । पाठसु—

हृतः इति । हनित इत्थिष्वदिति हृतो रथः । शुचौ देववजने रथवाहने च सीदतीति शुचिष्वत् । रथस्पोषरि यजमानं वासवतीति बनुः । तत्त्वगुलमादनवरु-  
णेऽन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । होता हंतुसवानः तदेव कथमित्युच्यते—इद्यां  
सीदतीति वेदिवत् । अतिथित्युद्धरथ्य । तदेवि कथमित्युच्यते—दुर्गेणोपु गृहेषु  
सीदतीति दुरोणसत् । यो मस्तवरोद्दु नमवि वस्य वस्य मृहं सीदतीति । नृपु  
मनुष्येषुकारं कर्तुं सीदतीत्युतसत् । वरे अष्टे राजादिगृहे सीदतीति वरसत् ।  
कर्ते यज्ञे वायेषादीं सीदतीत्युतसत् । तूर्यं चोदुं व्येष्याकाङ्क्षे सीदतीति  
व्योमसत् । अप्तुयोनिदां अथ इति श्रुतिरन्दद्यो जातेरथेनुपेतस्वादृजाः । गांश-  
न्दवाच्यादृजाजायत इति गोजाः । एतत्य स्कृतस्तुतीयः रथस्तुतीयमित्या-  
जातम् । कवजाः यहिवाहिनं कवार्थं यज्ञार्थं जातवत्तात् । अदिभ्यः वाचा-  
वासदयेभ्यो हृदभ्यः कादेभ्यो जातवत्तादृजाः । इदॄशो रथो बृहत्पौर्व  
राजसूयास्यमूर्तं यज्ञं संपादयति शेषः । विषये—

“ पदुभौ सहावतिष्ठेताम् । समानं सोकमिष्यादाम् । सह संग्रहीता रथ-  
वाहने रथवादधाति । सुवर्णदेवैनं लोकाद्यतर्दधाति ॥ [ बा० का० १ प० ७  
अ० ९ ] इति ।

अथप्रथहधारी यः संग्रहीता यथ रथाद्वरुद्गो वजमानस्वानुमै तह सर्वं-  
रुपार्थी वेदा पद्मवतिष्ठेता तदानीं यज्ञा चितरथ सदां लोकं प्राप्नुयाते तथा-  
मुकम् । तस्माद्वथ एवत्वस्थितेन संग्रहीता तह तं रथं रथवाहने काष्ठे स्थाप-  
येत् । तथा सति संग्रहीता वेदित्यस्तमगीद तर्हितो भवति । यन्त्रे विनिपुङ्के—

“ हृतः शुचिष्वदित्यादधाति । बहौर्णवेनमुपावहरति । नस्त्रा दवाति ॥  
[ बा० का० १ प० ७ अ० ९ ] इति ।

पूर्वपिन्दस्य वज्ञोऽसीति मन्त्रेणैवैत रथमुपावहवतान् । तस्मादिदानीमिति हंस  
इति मन्त्रेण रथमापादुं मुकम् । मन्त्रगतच्छब्दोविद्येषं प्रशंसति—

“ अतिष्ठन्दसा दधाति । अतिष्ठन्दा वै सर्वाणि छन्दादग्नि ।  
सर्वभिरवैनं छन्दोभिरादधाति । रथं वा एषा छन्दसाम् । यदनि-

१३० श्रीमत्सायणाचार्यविद्वितभाष्यसंप्रेता— [१ परमकाण्डे—  
( राजसूयविद्वितस्य विजयादृष्ट्यमासनोपविकल्प्य सर्वेः सेष्यात्मस्य वर्णनम् )  
चक्रन्दाः । पद्मिच्छुन्दसा दधाति । वर्णदेवता तमानानां करोति ( ६ ) ”  
[ वा० का० १ प्र० ३ अ० ९ ] इति ।

हंसमन्तस्य चक्रन्दोऽपि जगती । सा च गायत्र्यादीन्प्रस्त्रचक्रन्दीस्पति कम्ब्य  
वर्तते इति तस्या अविच्छुन्दसात्मम् । अत एव चक्रन्दसां तवाम्भात्मवर्चक्रन्दो-  
रूपत्वम् । तथा तत्प्रयत्नया रथ अहिते सवि सर्वेऽन्दोमिराहितो भवति । किं-  
च, एषाऽविभगती सर्वेषां छन्दसां चारीरम् । अपत्यैरकरिः कैवितिकचित्कर्त्य-  
चिच्छुन्दसः संपादमितुं शब्दत्वात् । तथा तत्प्रयत्नया रथाचार्णे वज्रानः सर्वेषां  
तमानानां शरीरस्थानीयो भवति । अत्र विनियोगसंशइः—

“ इन्द्रेति रथमाहत्य मिवेत्येति युनकि हि ।

विश्वीक्षिती रथं गत्वा मवीरुहा प्रथादि तः ॥

आत्मं करते इति मुक्तवा संपदिक्षिणमात्रगेत् ।

प्रदित्युपात्तिही भूत्वा नमो भूम्याभिमन्त्रजम् ॥

इषन्यार्थं राजते चोर्द्धनात्यौदुम्बरं मणिम् ।

युक्त्वौर्ध्वं चाप्त दूत्वा चतुर्लो रथशीतनीः ॥

हेतो रथं स्थापयीत वन्ना अक्षादेवरिदाः ” ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविद्विते माधवीमि देवार्थमकाशे रुद्धयुक्तव्य-  
वैक्षिरीयसंहितामार्ये पथमकाण्डे इष्टमपाठके  
पञ्चादशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

( अथ अद्यात्मके इष्टमपाठके शीङ्कोऽनुवाकः ) ।  
मित्रोऽसि वर्णणोऽसि समहं विश्वेदेवैः क्ष-  
चस्य चाभिरसि क्षचस्य योनिरसि स्योनामा  
सीदि सुषदामा सीदि मा त्वा हित्सीन्मा मा  
हित्सीन्नि पैताद् पूतवत्तो वर्णः पृस्त्यास्मा  
सामान्याय मुक्तुर्बस्ता इत्त्व राजन्दसाऽसि

( राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वेः सेव्यत्वस्य लग्निम् )

सविताइसि सरथस्वो ब्रह्मादभवत् राजन्न-  
क्षाइसीन्द्रोऽसि सत्योजाः (१) ब्रह्माद-  
न्वत् राजन्नक्षाइसि मित्रोऽसि सुशेवो ब्रह्माद-  
न्वत् राजन्नक्षाइसि वरुणोऽसि सत्यधर्मन्द्रस्य  
वर्जोऽसि वार्ष्ण्यस्तेर्न मे रथ्य दिशोऽभ्ययत्  
राजाऽभुत्सुश्लोकाँ६ सुषंकलाँ६ सरथराजा-  
५७ । अपौ नप्त्रे स्वाहोजो नप्त्रे स्वाहाऽप्यै  
गुह्यतये स्वाहा ॥ २ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके ८-  
द्वाष्टके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

( अथ पञ्चमकाण्डेऽनुभवाटके शीर्षोऽनुबाकः )

पञ्चदशो विभिन्नजयोऽभिहितः । षोडशो विजयादूर्ध्वमासन उपविश्य स्तैः  
सेव्यात्मं वृष्टयते ।

यिष्ठोऽसीति । कल्पः—“ यिष्ठोऽसीति वृक्षिणं बाहुं यजमानं उपावहरते बहुणोऽसीति सम्प्रम् ॥ ” इति ।

पूर्वे हिरण्यवर्णानुषस्तामिति मन्त्रेण वज्रमानस्य चाहू उद्भवीहीनो तथोरिदानी-  
पधस्तादुपावहरणमुच्यते । हे दक्षिणवाहो त्वं गितोऽसि बिववज्ज्ञेयनादविद्यार्थ-  
प्राप्तकृत्वात् । हे वामवाहो त्वं वरुणोऽसि दीक्षादावनिषट्वारक्षत्वात् ।

समहमिति । कल्पः—“ समहै विष्णुदेवीराति [विष्णुदेवामाना] मिकायाऽहस्या-  
कृपाप्रहरते ॥ ” हुति । अहं सौर्योदैवैः संमञ्चेष्यम् ( ४ ) ।

मित्रसम्बन्धस्य शूर्थेवाचित्वानन्नाम्ना अवदहतस्य दक्षिणमाहोरात्रेतत्वे एक-  
णाकान्दस्यान्धकारवदावरकषीचित्वानन्नाम्ना अवदहतस्य रात्रिरूपत्वमिति  
स्पातज्ञे—

४५२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसंग्रहा— [पद्यकाण्डे—

( शास्त्रविषयस्थ विजयाद्वीर्मासनोपविष्ट्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम् )

“ भित्रोऽसि वहणोऽसीत्याह । तैवं वा आहे । वारुणी राजिः । अहोरात्राभ्यापैत्रैनमुपावहरति ॥ ” [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३० ] इति ।

विद्वावरुणयोर्नेकदेवक्षत्वात्केव्यत्वं विद्यामिक्षायां पित्रावरुणात्मकत्वेन  
मित्रापित्रयोर्हेत्यत्योरुपावहरत्वं युक्तिवेदद्वयविति—

“ भित्रोऽसि वहणोऽसीत्याह । तैवो वै दक्षिणः । वारुणः सव्यः । वैश्वदेव्यामिक्षा । एवमेवैती आप्तेषमुपावहरति ॥ ” [ ब्रा० का० ३ प० ७ अ० ३० ] इति ।

विद्वैर्विनितिवदेवक्षत्वारणेन तत्संबन्धिनानां प्रथानां वर्णवाचमोऽध्यत्वं संप्रवद्यत्वमित्रेत्य व्याख्या—

“ तत्परं विद्वैर्वैरित्याह ( १ ) । वैश्वदेव्यो वै पापाः । वा एवाऽप्याः कृकृते ॥ ” [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० १० ] इति ।

कल्पः—“ त्वादिरीपासनन्दी परिदाव्य क्षवस्य नाभिरसीति वस्यां कृत्यवी-  
वातुमासीदं ग इति । कृत्यवीवासे चर्मपटः । पाठस्तु—

क्षत्रस्येति । हे कृत्यवीवास क्षत्रस्योपवेशनाव त्वं नाभिरन्मध्यस्थान-  
पापि । मातृवज्यारक्षत्वेन क्षत्रस्य योनिः कारणमाति । विधत्ते—

“ क्षत्रस्य नाभिरसीति क्षत्रस्य योनिरसीत्यवीवासमास्तुयाति सयोनित्वाम् ॥ ”  
[ ब्रा० का० १ प० ७ अ० १० ] इति ।

योनिरसीति चर्मपटस्य कारणत्वेन पावनया तकारणत्वं क्षत्रस्य संप्रवद्यते ।

स्योनामिति । कल्पः—स्योनामा सीदं सुषदामा सीदेति तामाक्षाय यज-  
वानो मा त्वा हिंसीन्वा मा हिंसीदियुपीदिक्षाति ॥ ” इति ।

हे मर्दीयवारीर स्थोनां सुखकरीभेदामासनन्दीं प्रत्यासीदं समीपस्थे भव ।  
सुखन्दीं सुखेनोपवेदं योग्यामासीद । इष्यासनन्दी त्वा दारीरं मा हिंसीत् । मामवि

शारीरस्वभिनं मा हिंसीत् । मन्त्रद्वयार्थस्य विस्पष्टतां दर्शयति—

“ स्योनामा सीदं सुषदामा सीदेत्याह । पथायज्ञौरैतत् । मा त्वा हिं-  
सीन्वा मा हिंसीदित्याहहिंसाये ॥ ” [ ब्रा० का० १ प० ७ अ० १० ] इति ।

कल्पः—“ निवत्ताद् भूतवत् इत्यासीनिमनुपन्त्रवदे ॥ ” इति । पाठस्तु—

नि वसादेति । अर्थं यथानो भूतवतः र्वीकृत्यसो वहणोऽनिष्टनिवारको  
भूत्वा निष्टत्तादारम्यामासनन्दामुपविदेश । पस्त्यासु चक्रपु वैरिग्योद्वावत्य तापार्थं  
कर्तुं तुक्तुः शोभनसंकल्पो भवतु ।

प्रश्ना १८ अनु० १६] कृष्णयजुर्वेदीथतैचिरीथसंहिता ।

१६४

( राजसूयविषयस्य विजयाकूर्ल्लमासनोपविष्ट्य सर्वैः सेव्यत्वस्य कर्मनम् )

साम्राज्यमुद्दिश्य सत्यकर्त्तकलपसिद्धिभेद दर्शयति—

“ निष्ठाद भूतवती बहुः परस्तमास्या साम्राज्याय सुकलुरित्वाह । साम्भा-  
येभैवेनैः सुक्रतुं करोति ॥ [ ना० का० १ म० ७ अ० १० ] इति ।

कल्पः—“ तमूत्तिवजो रत्निनष्ट सर्वैः पर्युद्विशनि पुरस्तादध्ययुद्धक्षिणो  
भला पश्चाद्योन्नतरत उद्गताः, उपविष्टेषु भला इन् ओमित्यब्द्यु राजा मन्त्र-  
यते ॥२५ राजन्बलासाऽतीतिविरः पत्याहैवं भलाणं होवापृदावारं चोतरोन्नरेणते  
पत्याहुः ” इति । एवेषापष्टानां मन्त्राणां पाठस्य—

बलाऽन्त्वमिति । दूरादाशोतुं पद्मिः । हे राजेन्त्वमेव बलाऽसि भास-  
णोऽसि न त्वहम् । कुतः । यत्कृत्वमेव तत्पिताऽसि भासणाऽप्तमालयन्तस्माक-  
मनुष्ठानायानुज्ञाताऽसि । सत्यसवरहत्यमोषानुज्ञाः । अतो भालपरवर्णाभमवर्णाणां  
त्वद्विनित्यात्ममेव भला । तथेन्द्रोऽसि परमेष्यद्यवानसि । कुशौजा अपोषवी-  
र्णोऽसि । तथा मित्रोऽसि शिष्टपरिपालनाय देव( विज )नामाऽसि । सुशेषः  
सुहु सेवितुं योग्योऽसि । तथा वरुणोऽस्मनिष्ठनिवारकोऽसि । सत्यधर्मं दात्ती-  
यधर्मेष्युक्तोऽसि । यथा छोके परहर्षं जित्वा समागत्य सिंहासने सप्तासीनं राजा-  
नष्ट उत्तिविहाः पुरोहित्वादयो चहुमिरादीर्भिः स्तुतिभित्वं स्तुतविन्ति तद्वद्वापि  
सेवोवचारः कियते । पत्याऽऽतीतीद्वयप्या तेष्या भालग्नेषु यत्प्राप्त्यं चापा-  
नुभवहर्षये वद्वाजनि महिषापितं भवति । तदेतद्विषेष्य वाजसनेभिनो नृहृषा-  
रण्यके क्षविष्यमुष्टिपस्त्वाये सप्तासनिति—“ क्षक्षापरं नास्ति तस्माद्वासणः  
क्षविष्यमवस्तादुपास्ते राजनूपे कृत एव तथशो दधाति ” इति ।

यथोक्तार्थप्रत्येन मन्त्राऽन्धाच्छ्रै—

“ बलाऽन्त्वः राजन्बलाऽसि सप्तिवाऽसि सत्यसव इत्याह । सप्तिवार-  
मेवैनैः सत्यसवं करोति (२) । बलाऽन्त्वः राजन्बलाऽतीतीद्वयोऽसि सत्योजा  
इत्याह । इन्द्रमेवैनैः सत्योजंतं करोति । भला इन्त्वः राजन्बलाऽसि मित्रोऽसि  
सुशेष इत्याह । मित्रमेवैनैः सुशेषं करोति । नला इन्त्वः राजन्बलाऽसि  
वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । वरुणमेवैनैः यत्प्राप्त्यमीणं करोति ” [ ना० का०  
१ म० ७ अ० १० ] इति ।

( तत्त्वाद्युपेत्यस्य दिव्ययादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य गर्वः सेव्यत्वस्य वर्णनम् )

सविषेन्द्रो मिति इति देववापदानामुच्चारणेन तदेवतापियाशार्थं छन्दसामुच्चारयं संप्रथत इति दर्शायति—

“ सविवाऽसि सत्यतद इत्याह । मायर्थौपैदेवेनाभिव्याहरति । इन्द्रोऽसि सत्यीजा इत्याह । विष्णुमेवैतेनाभिव्याहरति ( ३ ) । मित्रोऽसि सुवेष इत्याह । जगत्वादैवैतेनाभिव्याहरति । सत्यमेता देववाः । सत्यमेतानि छन्दौर्दृशंति । सत्य-मेवावरुणे ” [ आ० का० १ प० ७ अ० १० ] इति ।

एता इन्द्राद्यो देवताः सत्यं पालयन्तेतानि गायत्र्यादिष्ठुन्दांसि च सत्य-क्षेत्रे एवं कलै षष्ठ्यच्छन्ति । अत वक्षयोः सत्यत्वत्वादिन्द्रादिष्ठोऽचारणेन गायत्र्यादुच्चारणतित्तिः । तेन षष्ठ्यमानः सत्यसादित्यमेव सर्वेषाः संपादयति ।

बहुणपदोऽचारणेनानुष्टुपुच्चारणतित्तिः दर्शयति—

“ बहुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । अनुष्टुपेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यानुते वा अनुष्टुप् । सत्यानुते बहुणः । सत्यानुते एवावरुणे ( ४ ) ” [ आ० का० १ प० ७ अ० १० ] इति ।

विषेदेवस्य नेतृरित्यस्यामनुष्टुपे पथमपादः सप्तादार इत्यानुतत्यम् । उत्तरे वक्षः पाद आहाक्षरा इति सत्यतत्यम् । एतद्य “ एकस्यादक्षरादनामै पथये पद्यम् ” इत्यादिचालणेत्र दर्शितम् । बहुणोऽपि कृचिदनिष्ठकारिष्ठादृनुतत्यमः । कृचित्तचित्तिवृक्तवात्सत्यतत्यमः । एतद्य “ बहुणो वा एवं गृहाति योऽप्य विष्णु-हाति याद्योऽस्यान्यादिगृहीयानामतो वारुणीश्वतुष्कपाताभिर्वैदुलणमेव स्वेन भागमेयेनोपचारविति त एवेन बहुणपदाशान्मुक्तिः ” इत्यादिषु बासणेनु सप्तुष्टुप्त्वा । अत वक्षयत्वत्वाम्प्यादूरुणपदोऽचारणेनानुष्टुपुच्चारिता भवति । तेन च षष्ठ्यमानोऽनुते त्यक्ते सत्यं बहुणं च सप्तर्थत्वात्सत्यानुते स्थापीने करोदि । वैदेन प्रथोत्तरीति—

“ नेतृं सत्यानुते वक्षिते हित्यतः । य एवं वेद ” [ आ० का० १ प० ७ अ० १० ] इति ।

कल्पः—“ इत्यद्वस्य बज्जोऽस्मीति स्मये वक्षा राग्ने षष्ठ्यच्छन्ति ” इति । पाठस्तु—

इन्द्रस्येति । हे एतम वज्जनूनीयशत्वात्ते बज्जोऽसि । षष्ठ्यस्तुतीयमिति श्रुतेः । यतो दिरीविष्ठाती त्वं तेन कारणेन ये पदर्थं रथ्य युक्तस्थानपरित्तेष्वदरुतो कार्यं लाभय । विष्ठे—

प्रणा० १८ अनु० १६] कृष्णथजुवेदीथतैतिर्यायसंहिता । ७३५

( राजसूयविषयस्य विजयान्वर्द्धमासनोपचिह्नस्य सर्वेः सेव्यत्वस्य लग्ननयः )

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाचेन्न इति रक्ष्य प्रदद्धतिः । वज्राैै रक्ष्यः । वज्रे-  
शेवास्मा अवरपरः रक्ष्यति । एव इति वज्रेष्युः । यदस्मा पुरो रक्षेष्युः ॥ [ बा०  
का० १ प० ७ अ० १० ] इति ।

रक्षेत्युच्चारणेनास्मै यज्ञयत्ताथावरं परं भाषेषितं सर्वकार्यं रक्ष्यति ।  
यद्यदि यजमानयिते कार्येषेवा रक्षेष्युः लिखेष्युः । परं सति भेदो हि तत्प-  
शास्ततरं खलु ।

दिशा इति । कल्पः—“दिशोऽभ्ययः राजाऽभूदिति पञ्चाकान्तरं प्रवर्ष्यति”  
इति ।

अर्थं यज्ञपान कर्त्त्वादिकसंहिताः पञ्च दिशोऽप्यिलक्ष्यं राजाऽभूत् । विधत्ते—  
“दिशोऽभ्ययः राजाऽभूदिति पञ्चाकान्तर्यच्छति । एतेैै सर्वेऽप्याः । अपराह-  
जायितेष्वैनं करोति (५) ॥ [ बा० का० १ प० ७ अ० १० ] इति ।

अक्षाः कर्त्तव्यः सुवर्णनिषिद्धिः । विभीतककलाग्नि सौषष्ठानीत्येके । ते चासा  
द्युतस्थाने निवपनीयाः । तथा चाऽप्यस्तम्भेन दशितम्—“अक्षावापोऽधिदे-  
वन्मुद्दत्यावोक्ष्याक्षाच्चाच्चिवपेत्सौवर्णीन्वरःशतान्वरःसहस्राम्बा” इति । तेभ्यः पञ्चा-  
क्षान्दृगृह्ण जितवान्यं राजेत्यभिप्रयेण तस्मै रक्षे दद्यात् । एत एव पञ्चाक्षा  
अयाः सर्वे संपदान्वते । अयक्षाच्छोऽक्ष्याच्चाच्ची । पञ्चादिग्रवर्त्मकाभिप्रयेण पञ्चाक्षाणी  
दस्तत्वादाशिस्थाः सर्वेऽप्यक्षा इता भवन्ति । तथा सत्येन यज्ञान्यप्यराजायिन्  
केदाचिदिति पराज्यरहितमेव करोति । विधत्ते—

“ ओ॒इतमुद्गृह्णव॑ । परयेष्ठि वा एवः । यदोऽतः । परमापि॒वैन॒ भियं ग॑-  
ष्टि ॥ [ बा० का० १ प० ७ अ० १० ] इति ।

अधिदेवनकाल आँदने पश्यतेन सर्वं परस्तरं भूयुः । अन्नादृ॒ पश्यः पश्यान-  
यन्त इति भुवेरोदनः परमेष्ठिरुदः । तथा सत्योदत्परमदिज्ञया परमो भियं  
यज्ञपानः पाप्नोति ।

सुश्लोकौ॒ इति । कल्पः—“ पञ्चस्थगाम्बो राजाऽहरयति सुश्लोकौ॒  
इति संष्ठीवारं सुपञ्चलौ॒ इति भागदुर्घं सूत्यराजा॒ इन्ति अन्नारम् ” इति ।

शोभनः श्लोकः सुविष्यस्यासौ सुश्लोकः कोशाध्यक्षाऽप्यप्रद्यहस्तागी वा ।  
पादुमापि स्वस्वकार्यं सम्यग्नुतित्तन्ती शोभनस्तुनियुक्ता भवतः । कीमने मङ्गले  
मूर्धानुलङ्घनेन प्रजाभ्यः करादानकूर्यं यस्य भागदुर्घस्य सोऽप्यं सुपञ्चलः ।

( राजसूयविश्वपत्य विजयावृद्धिसामानोपविद्वस्य सर्वैः सेव्यस्त्वा वर्णनम् )

सत्यस्यावस्थेभावितोऽनशुरत्कणस्य स्वाधीं क्षत्रा सत्यराजा । पैदेषां संबोधनाभि एक्षुव्यथ दूरदाहृतानाथैः । इयोः सानुनाशिकत्वं सौपदायिकम् ।

स्वकीयाः संष्ठीभादयः सुखोकादयो भूयाशुरित्येवमाशीः परतया व्याप्ते—

“ सुखोकां॒३ सुपङ्गस्त्व॑३ सत्यराजा इनित्याह । आशिषपैवैवामाकाश्ले ॥ ”

[ ब्रा० का० १ य० ७ अ० १० ] इति । विषये—

“ शैनःशेषमालयापयते । वल्लभाशदिवैतं मुक्तिः ” [ ब्रा० का० १ य० ७ अ० १० ] इति ।

इन्द्रेषेन हत्य शत्रुं शौनक्यैर्ष, तद्व्युहोत्तारं वाचयेत् । तेन यजमानं वरुणपद्मान्वीचयतीति । तत्र काक्षसंलक्षणं विषये—

“ परःशतं भवति । शवायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुषेदेविद्ये वितिर्हहि ” [ ब्रा० का० १ य० ७ अ० १० ] इति ।

परःशतं शताद्यिकम् । काक्षसंलक्षणं चाऽप्यस्त्वेन स्पष्टीकृता—<sup>४</sup> शैनः— हेषमालयापयत क्षत्रो गाथामिभाः परःशताः परःशतहस्ता वा ॥ इति । विषये—

“ शाहतस्य देवकविरक्षतिकपात्रस्य देवदेवै चाऽप्यमिक्षादा आश्रये स्तिष्ठत्वते स्तमवद्यति । देवतामिरवैत्यनुभवतः परिगृह्णाति य [ ब्रा० का० १ य० ७ अ० १० ] इति ।

त्रयमध्यति त्रयमस्थैर्कृत्यावदेत् । तेनोभयतेः कर्मद्वयेऽविश्वामिदेवतामिरेवै तेन घण्टानुभयोः पार्थियोः पाञ्चिद्वद्यानुभवति ।

अपां चक्षा इति । कल्पः—“ अदमूर्धेन प्रचर्मांशो नप्ते स्वाहेत्यप्युग्रहो-त्युजों नप्ते स्वाहेत्यन्वरा दूर्भैर्त्वे स्थापो वल्मीकिवपाधीं वा हृत्वाऽप्ये गृह-पतये स्वाहेति यत्वेत्प गाहैषत्ये द्रुत्वा ” इति ।

अपां नप्ते नपावयिते विनाशकुर्वते चक्षये । न स्त्रव्यमिरयो नावायति किं-तूलादयति । अपेताप इति त्रुष्टिपक्षणे अवगात् । ऋजों वत्सस्थ नपावयिते वद्य ऋजों नप्ते । उदरामिना भुक्तेज्ञे जीर्णे सति वर्ते वर्तते न वद्विनाशते । विषये—

“ अपां नप्ते स्वाहोऽपां नप्ते स्वाहाऽप्ये गृहपतये स्वाहेति तित्व आहुती-त्रुष्टिः । तथ इमे सोक्तः । एव्वेव लोकेषु यतितिष्ठति (६) ” [ ब्रा० का० १ य० ७ अ० १० ] इति । अत् विनिषेगसंग्रहः—

प्रपा०८अनु० १६] रुष्णायजुर्वेदीयतैचिशीशमहिता । ५३७

( राजसूयविषयस्य विषयाकृप्तिमासानोपविषय सर्वं लेख्यस्यस्य वर्णनम् )

“ बाहू अयो हरेद्वाम्यां विवेति वरुणोदि च ।

स्वाम्युपाहत्य बाहू तं वैधंद्वयो यत्पादयत् ॥

क्षमाऽऽलम्यां तु स्वादिर्वी कृत्यर्थावात्संस्तुतिः ।

स्वीमा स्वामी सुपादय मा त्वा तत्रोऽस्तीदिः ॥

नि वोपदिष्टे हेषम्य वसा इन्द्र्ययुक्तिरेत् ।

परमाह तोऽपि विविति लक्षा होता च समनः ॥

राक्षोका उत्तरं प्राहुर्ग्रहं स्फुरं स्वार्थ्येनः प्रवृत् ।

दिशोऽस्ताम्यापयत्त्वा तुश्चोक इति च क्रमात् ॥

त्रिमहीता भागद्रुषः क्षता चाऽहृष्टो विमिः ।

अपां जुहोत्पु दर्भं गार्हपत्ये विमिः क्रमात् ।

अनुकाके षोडशोऽस्तिपल्लवाचिश तिरीतिः ॥ ॥ ॥ ॥

अथ मीमांसा ।

तृतीयाभ्यायस्य तृतीयपत्रि चिन्तितम्—

“ राजतृष्णेष्मिष्ट्यास्ये यांशं च देवनादयः ।

हस्तेवास्तेष्मिष्ट्याऽपि च तच्छेवास्तेय चिन्तितः ॥

राजतृष्णकथंद्वावानुवृत्तः भवेत्वता ।

कृत्याऽऽकाङ्क्षाऽभिष्ट्यस्य प्रक्रिया प्रवल्लो ततः ॥ ॥

राजतृष्ण विधिहितोपयागा चहुः प्रधानमूर्ताः । वत्वाभिष्ट्यतीयारूपः कथि-  
त्तीयपागाः । तत्तेविधि देवनादयः अप्यन्ते ॥ अलैर्दीव्यति राजतृष्णं चिन्ताति  
शीनःशेषपारुप्यापयत् ॥ इति । चिन्ताति जयति । चहुवृत्तासां लम्बान्ते  
शुभेषेपविषयमुपास्याने शीनःशेषपृ । तत्र संनिभिवल्लोदेवनादयोर्भेषवनी-  
द्वाकृतिः चेत्तेवत् । राजतृष्णस्य कथंद्वावाकाङ्क्षायापिनुवृत्यां विधिहिता देव-  
नादयः पकरणी राजतृष्णशीनः । राजतृष्णस्य चहुधागत्यक इत्यत्र सर्वेषां  
त्वम् । प्राप्तिषेचनीयस्य काचिद्वाकाङ्क्षां देवनादिवस्ति । उपोक्तिष्ठायविष्टि-  
त्वेनादिविष्टः प्राकृताङ्क्षेवे तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः । संनिहितविधिवल्लादाकाङ्क्षो-  
त्याप्यत इति चेत् । अत एवाऽऽकाङ्क्षाऽदेवनादयकर्त्तव्यमादौ । परिकल्पद  
वद्वारा वाक्यलिङ्गभूतिकस्यनया संनिधिविष्टप्यते । राजतृष्णाकाङ्क्षास्य तु  
महाप्रकरणे कल्पवत्तदेवकर्त्तव्या कर्त्तव्या संनिधिविष्ट । नस्यात्प्रकरणे संनिधि-  
वाप्तात्तदेवकर्त्तव्या देवनादयः । राजतृष्णस्य दिनीषपादु चिन्तितम्—

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितमाध्यसंग्रहात् [ १६ अनुकूले ]  
 ( राजसूयमिष्टवयस्य विजयाद्युर्ज्ञालोकविद्वत्य सर्वे : सेव्यस्वस्य वर्णनम् )  
 “ अभिषेष्यमाहुदाङ्कसमाप्तौ देवनादिकम् ।  
 मध्ये वा पूर्ववत्सर्वसप्ताष्ट्रौ देवनादृष्टः ॥  
 अभिषेकोऽप्यक्षुष्टोऽस्मात्पूर्वे प्रत्यक्षप्राप्तः ।  
 देवनादास्ततो वध्ये भावेन्द्रस्तोत्रतः पुरा ॥ ”

राजसूये लोकयागस्याभिषेकनीयवय संविच्छी देवनादीनः शोपोषा रुपानामि-  
 देकाः कवेणाऽप्यनात्माः । ततो भिषेदनीये चौदक्याप्तवस्तुत्यात् नारिडन्पायेन  
 प्रथमे संपाद्य पञ्चादेवनादृष्टः कार्या इति भाषेषु त्रूपः—पाहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्ययिः-  
 विच्छिन्न इति वाक्येन वस्य लोकयागस्य एष्मेऽभिषेकोऽप्यक्षुष्टः । अभिषेकाप्युपै-  
 भावित्वं विदेवनादीनां प्रत्यक्षप्राप्तवाप्तम् । ततो भावेन्द्रस्तोत्रादिवि पूर्वस्तिक्ताते  
 प्रयागात्मारथद्विदेवनादीनामपकर्तः कर्तव्यः ॥ चतुर्थांश्यायस्य चतुर्थपदे चिन्तितम्—  
 “ पृक्षपैत्राभिषेच्यस्य तदङ्गं निश्चलस्य वा ।

राजसूयस्यापकर्तादायः प्रक्रिययोत्तरः ॥ ॥

यदेवदेवनादिकमङ्गमिष्टुकं तदेवदभिषेकनीयस्य सोमयागस्यैकस्येषाङ्गम् ।  
 कुरुः । अपकर्तान् । यदाप्यभिषेकनीयविद्वत्युर्ज्ञे तत्त्वनिधी देवनादृष्ट आम्बाता-  
 स्याऽप्यमिष्टवयमध्ये लेघक्षुष्टयन्ते । पाहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषेच्यत इति  
 वाक्येन रात्रो यज्ञानस्याभिषेको भाष्यदिनसप्तवे स्तोत्रकाङ्क्षेऽप्यक्षुष्टयन्ते । तस्मिन्-  
 व्यक्षुष्टे सति ततः पूर्वमाम्बादामां विदेवनादीनामप्युक्तियोऽपकर्तः । ततो भावेन्द्र-  
 स्तोत्रादिविष्टभिषेकनीयप्रयोगान्वयः प्रतित्वादेवनादिकमभिषेकनीयस्यैवाङ्गमपिति य-  
 है त्रूपः—किं तदङ्गत्वे संनिधिः प्रयाणं किंवा प्रयोगपरिकल्पितवयान्वरप्रकरणम् ।  
 उभयधाऽपि प्रत्यक्षस्य यदापकर्त्तव्यस्य प्रवर्ततादेवनादिकं राजसूयस्याङ्गम् ।  
 राजसूयशब्दशानुपत्त्वादीकर्त्तव्यायामानभिषेके । तस्मात्सर्वेषामेतदङ्गम् । अनुषानं  
 तु राजसूयमध्ये कनिदपेक्षितमिति वचनबद्धादभिषेकनीयगतमाहेन्द्रस्तोत्रकाते  
 तदनुष्ठायते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पादवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपनुवैदीय-  
 देविनिरीयत्वाहितायाप्ये प्रथमकाण्डेऽप्यमप्याप्तके  
 गोदावरीनुवाकः ॥ १६ ॥

३८०८ अनु० १७] कुण्डयजुवेशीयतैचिरीयसंहिता ।

१२९

( राजसूशमिषथाणी संक्षेपां दशसंल्याकृत्विर्वा विषिः )

( अथ प्रथमाष्टके इष्टप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ) ।

आश्रेयमष्टाकपालं निर्विपति हिरण्यं दक्षिणा  
सारस्वतं चक्रं वृत्सतरी दक्षिणा सादिवं द्वाद-  
शकपालम् पृथ्वेस्तो दक्षिणा पौष्ट्रं चक्रं  
इयामो दक्षिणा बाहृस्थर्यं चक्रं शितिष्ठो  
दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालम् पृष्ठो दक्षिणा वारुणं  
दक्षिणकपालं महानिरङ्गो दक्षिणा मौर्यं चक्रं  
मधुदक्षिणा त्वाष्ट्रमष्टाकपालं शृण्टो दक्षिणा  
वैष्णवं चिकिपालं वासनो दक्षिणा ( १ ) ॥

( आश्रेयः हिरण्यः सारस्वतं दिव्यं वारुणः ) ।

इति कुण्डयजुवेशीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके-  
इष्टप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

( अथ प्रथमकाष्टके इष्टप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ) ।

बोहदो जिवतो राह इतरसेव्यस्वरूप उपवारो वर्णितः । सप्तदशे संकृतां  
हर्षीयि दशतंत्रवाकानि विर्विष्यते—

आश्रेयमिति । उपरस्तनपाना वत्सरी । शुक्रकायः शृण्टः । वान्येवानि  
हर्षीयि वर्हसति—

“ वक्ष्यस्य मुकुवाणस्य दशषेन्द्रियं वीर्यं परापत्तृ । तत्सृषुक्षिरनु तप-  
त्तर्पत् । तत्सृषुपात् सृषुक्षिरनु । आमिना देवेन पथेन्द्रहस्तनु पाषुड्क । सर-  
स्वत्या वाचा द्विर्विषे । सविवा प्रत्येन तृतीये । पूष्णा पशुभिष्ठतुर्ये । चूहस्य-  
विना चक्षणा वज्रमे । हन्त्रेण देवेन वहे । वरुणेन स्वपा देवतया तप्तमे ( १ ) ।  
तृतीयेन राज्ञाऽहमे । त्वद्वा त्वोम वदमे । विष्णुना यज्ञेनाऽप्यज्ञोद् । यत्सृषुपात्  
मदन्ति । हन्त्रिष्येव तदीर्यं यजमान आप्नोदि ॥ [ च० क० १ प० ८  
अ० ३ ] इति ।

तुमुदागरप तुड लोमशिवेचनीयकर्षणमित्रुदत्तो वरुणस्येन्द्रियप्राप्तामर्थ्ये  
दशादा भूत्वा परत्वद्विनम्भुम् । स च वरुणस्तदिन्द्रिये संस्कारद्विभिर्हितैर्यो-  
ऽग्निभिरनुक्रेत तास्यकपादवान् । सन्ध्यक्तुष्वते मात्प्रयो वीर्यमाभिरम्भ्यादि-  
-विद्वेष्टा भिरिति तेतुपो देवतास्तात्रां हर्विष्टपि तत्त्वामकानि । स वरुणः प्रथमेऽ-  
इति देवेन शोवनात्पकेनाभिना तत्त्वाहाकपाले वायुद्वकाद्येष्वद्वाकद्वाले निर-  
वपदिष्ट्यर्थः । वित्तीयेऽहनि वायुर्या सत्त्वत्या चक्र निरवपत् । तुलीये दक्षव-  
कारवेन तत्त्विता तह द्वादशकपाले निरवपत् । चतुर्थं पश्चाभिरुपद्वितेन पूर्णा-  
तह चक्र निरवपत् । पञ्चमे भाषणाभिपानिना बृहस्पतिना राह चक्र निरवपत् ।  
षष्ठे शोवनात्पकेन-त्रेष तैहिकाद्यकपाले निरवपत् । सप्तमे स्वकीयदेवतारूपेणा-  
तीत्वकर्त्तव्यत्वरूपोन तह दशकपाले निरवपत् । अष्टमे रुद्रा यजमानेन लोमिव  
तह चक्र निरवपत् । नवमे रुद्रवदा रवद्वा सहायकपाले निरवपत् । इत्येषे  
महारूपेण दिव्युना सह विकापाले निरुद्य विद्विष्टप्राप्तोन् । यदि यजमानस्यापि  
तेतुपो यामा भवेत्युत्तद्वौ पर्याप्त तत्त्वाम द्विष्टप्राप्त्ये पाप्नोदीति । उपतिष्ठि-  
-पिभिर्दिवानां रुद्रापनेनार्थेदादेन भिक्षादिनानुडानिषिद्धिरुपेषः । अन्यं एका-  
र्थिक्षेषं विषये—

“ पूर्वो पूर्वो वेदिष्टेष्विति ! इतिष्टस्य वीर्यस्याद्युप्यते ” [ शा० का०  
१ प० ८ अ० १ ] इति ।

पूर्वो पूर्वदिग्मता दिनभेदेन चहुवेदित्वशोत्तमाभी वीप्ता । गत्वकारधात्यस्त-  
म्बेन स्पष्टीकृतः—“ थोभूते परेण सीमिकदेष्वमन्ते दशमिः तत्त्वमिती हेतुपो  
हर्विष्टिर्यजत आप्नेष्वपद्वाकपालपिति पुर्वं पूर्वं देवत्वजनमन्धवस्त्वति यत्र \* पूर्व-  
स्याद्युपतद्वौप्त्वाचरत्य याहैवत्य उत्तमायाः यात्मेता आहवनीयो बहिर्वार्द्ध-  
पत्त्वः ” इति ।

अष्टमवर्षमय अमानां हविषां स्वस्मद्विनेत्र कंचित्तात्तदिविद्वेषं विषये—

“ पुरस्तादुपतद्वाः सीम्येन पत्तरति । सोमो रै रेतोधाः । रेत एव तद्वराति ।  
अन्तरा त्वाप्त्वेण । रेत एव हिर्व अवद्वा रुद्राणि विकरोति । उपरिहाद्यादेन ।

\* स. दुस्ताक्षिण्यपत्त्वः “ पूर्व आहवनीयस्त्वोत्तरो याहैष्ट्वः ” इति दाढः ।

पैशा ८ अनु० १३] काण्यजुर्वदीयतैचिरीयसंहिता । १४१  
 ( राजमूलविषयाणि संस्थां इक्षेष्वाकहितो विषिः )  
 पश्चोदे विष्णुः । यज्ञ एवतन्तः पवित्रिति ( २ ) ॥ [ शा० का० १ श०  
 ८ अ० १ ] इति ।

अधिषेचनीयात्सोपयागादूर्ध्वं दशपेयः सौषयागः कर्तव्यः । तस्य च संसू-  
 न्द्रायर्हनिधिं सप्तप्रद्वयेका दीक्षा कर्तव्या । तत् ऊर्ध्वं विषु दिवेष्वापत्तदः  
 कर्तव्याः । तत् वथमोपत्तदिन उवस्थागात्पूर्वं सौष्यालयेन हंतूराऽष्टमहिता  
 पचरेत् । मध्यमोपस्तदिने पौर्वाङ्गिकापराङ्गिकोपस्तदोर्ध्वे वाङ्गेण वदमहिता  
 पचरेत् । तृतीयोपस्तदिने पौर्वाङ्गिकापराङ्गिकोपस्तदाप्नुष्ठापौर्वरिहादैष्यवेन दश-  
 महिता पचरेत् । सौमर्य तेऽप्यतिरिणहेतुत्वात्पथमतस्तदप्यवोगे यजमानो रेतो  
 दधावि । तवस्त्वहुः पश्योगे सति धूर्णं तेऽप्यतिरिणहेतुत्वात्पथमतस्तदप्यवोगे  
 करोति । विष्ण्योमैक्षत्यपत्वाद्वन्ते तद्विःपश्योगे सति यजमानो राजकुण्डादूर्ध्वमन्ति  
 यज्ञानुष्ठान एव पतिरिणो भवति । इत्यवेष्यतन्तपद्ये वयाणां हवितामनुष्ठानम-  
 वस्तव्येन स्पृष्टीकृतम् । अपराह्णे दशपेयस्य तन्त्रे दक्षमवतीत्युपकर्म्मेवं पठेदे—  
 “ एका दीक्षा विष्णु उपत्तदः पूरस्वादुपसदाः सौन्ध्यं चहं निर्बोपदि अन्वरा त्वाहृ-  
 ष्टाकर्णात्मुपरिहादैष्यवं विकपादभु ॥ ” इति ।

अथ वीपोत्ता ।

### चतुर्थाध्यापस्त्व चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ किं पूरस्वादुपसदाः सौम्येन पचरोदिति ।

अङ्गाङ्गिभ्यावः कालो वा वास्यादायः पदीवर्ते ॥

पूरस्तादिति कालोऽत्र भाषी( ति ) कालविप्रिस्तवः ।

नाहूः कस्यापि सौम्यादि पर्वतमितिगतिवत् ॥ ॥

राजसूये संस्तुष्टव्यात्प्रयाप्तेषाऽप्याद्याकपात्तादीनि दश हर्षिष्याम्नातानि ।  
 तेऽप्यहमवद्वामानि सौम्यत्वाप्तैष्यवानि । तद्विषयमिदं वास्यमाम्नापते—“पूर-  
 स्वादुपसदाः सौम्येन पचरति । अन्वरा त्वाङ्गेण । उपरिहादैष्यवेन ॥ ” इति ।  
 वीर्यं राजसूये सौम्यागस्तस्मिन्नुपदित्वानुपत्तवापादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनी  
 वयाणां भनुष्ठानमनेन वाक्येन चोदयते । ततो वास्यात्तैम्यदीन्युपसदामङ्गनानीवि  
 पापे शूष्मः—उपसदादिति वह्यतः कालवाचिना पूरस्तादिति शब्देनान्वयास्तु-  
 म्यादीनी कालविशेषसंबन्धवरपिदं वाक्यं न लक्ष्मणङ्गिन्मावपरम् । ततो न  
 कस्याप्यहुः सौम्यादिकं किंतव्यनुपत्तवादिव्यवधानम् ॥

इति श्रीत्संशिष्ठाचार्यविशिते पादवीये ऐडार्थपकाशे रुच्यन्तजुर्वेदीय-  
तैतिरीयसंहिताकाव्ये प्रथमप्राण्डे इत्यपाठके  
साहदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

( अथ प्रथमप्राण्डे इत्यपाठके इत्यशोऽनुवाकः ) ।  
सद्यो दीक्षियन्ति सूर्यः सोमे कीणन्ति पु-  
ण्डरिक्षिजां प्र यच्छुति दृश्यमित्यस्तत्त्वैः सोमे  
कीणाति दृश्येयो भवति सूर्यं ब्राह्मणाः  
पितान्ति सप्तदृशाः स्नोब्जे भवति प्राकाशाव-  
धर्यन्ते ददाति स्वज्ञेयुद्गाते रुच्यमः होमेऽर्थे  
प्रस्तोतृप्रतिहृत्यन्तो द्वादशं पठोहीवंश्यन्ते व-  
हाँ मैत्रायरुणायर्थमें ब्राह्मणाश्च उसिने  
वाससीनेषापोत्यन्तो स्फुरि यवाचितमेच्छा-  
वाकाशान्तवाङ्ममर्थिये भाग्यो होतो भवति  
आयन्त्रीये ब्रह्मसार्वं भवति वारवन्तीयमामि-  
षोमसामः सारस्वतीश्चो मूलाति ( १ ) ॥  
( वारवन्तीये चतुर्विंशति १ ) ।

इति रुच्यन्तजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिताशो प्रथमाठके-  
इत्यप्राण्डके इत्यशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

( अथ प्रथमकाण्डे इत्यप्राण्डके इत्यशोऽनुवाकः ) ।  
तत्तद्वो हेहृषीं हर्षीयुक्तानि । अटादद्वो दत्तपेय उच्यते । तत्र दीक्षालो-  
कक्षयो भोदक्षयार्थं दिनमेदपवदितुं विधते—  
सूर्य इति । एतदौषण्यम् आत्मोऽआत्मीयि यद्विहितं वदपवदितुं विधते—  
पुण्डरिक्षिजामिति । वदेवत्तूत्तकारः स्पृष्टी चकार—“अपो दीक्षायाः स्थाने  
द्वादशपृष्ठगीकां सर्वं पतिमुच्यते ” इति । प्रतिमोचयेदित्यर्थः । तदेवत्तूत्तकार—

प्रपा० ८ अनु० १८] कृष्णशुर्वैदीयतैलिरीयसहिता ।

९४६

( राजसूयविवेषस्य दक्षप्रेयस्याभिधानम् )

“ लोभि वा एवत्कृष्टनिति । पत्स्त्रो दीक्षयन्ति तद्यः सोमं कीर्णनिति ।

पुण्डरिलक्ष्मी प्रयन्त्रहत्यजाभिलाप्ति । अङ्गिरसः सुवर्णं लोकं मन्त्रः । अप्सु दीक्षातपर्णी प्रविशायत् । तत्पुण्डरीकमम्बवत् । पत्स्त्रुण्डरिलक्ष्मी प्रवच्छति । ताक्षादेव दीक्षातपर्णी अवरुद्धे ॥ [ ब्रा० का० १ य० ८ अ० २ ] इति ।

चोदकशाकाभिहित्यवासः प्रभुतीनि दशविवक्षयद्व्याप्त्यपवादिरुपं विष्वचे—

दशभिरिति । पत्सदरा चवरवस्तनपानाः । अत एव लूककारी विशिनविति—  
“ दशभिर्वैतत्तवरैः सोमं कीर्णाति ” इति । अत तेऽत्यां पर्णत्वति—

“ दशभिर्वैतत्तवरैः सोमं कीर्णाति । दशाक्षरा विराद् ( १ ) । अत्थ विराद् । विराजिवाचाद्यमवरुद्धे ॥ [ ब्रा० का० १ य० ८ अ० २ ] इति ।

ताप्त्वात्पं विधाय पर्णत्वति—

“ मुष्करा मवन्ति सेन्द्रत्वात् ” [ ब्रा० का० १ य० ८ अ० २ ] इति ।  
सेन्द्रत्वविविद्यसामर्थ्यसहितस्तत् । पवानं कर्म विष्वने—

दशप्रेय इति । दशसुपैकृतचमसेषु पात्यः सोमरसो यस्मिन्नक्तौ त्र करुदीशप्रेयः । पद्मा—एकैकस्मिन्नावै दशप्रिवौहृणः पात्यः सोमो यस्मिन्न दशप्रेयः । एवदेवाभिप्रेयं सूत्रकार आह—“ शोभुदे वावसंतादनकाळे दश चप्पाचानधिकाचप्पुनाकि ताम्बूचयनकाळे उच्चयति मक्षणकाळे दश दशैकैकस्मि अप्से आकृणाः सोमपाः सोमं मक्षमन्ति ” हति । ते विष्विते पर्णत्वति—

“ दशप्रेयो भवति । अचाद्यस्यावरुद्धै ” [ ब्रा० का० १ य० ८ अ० २ ] इति । विष्वचे—

शतभिति । एकैकस्मिन्नावै दश दश नाक्षणा इति विष्विता शतं आकृणाः विष्वन्ति । पर्णत्वति—

“ शतं आकृणाः विष्वन्ति । चातायुः पुरुषः वातेनिदयः । आपुष्वेनिवै प्रतिविद्यति ” [ ब्रा० का० १ य० ८ अ० २ ] हति । विष्वचे—

सप्तदशमिति । अस्मिन्नक्तौ यद्यत्तोत्ते तस्य तवेस्य सप्तदशस्तोत्रेत्वमेव कुर्वात् । पर्णत्वति—

“ सप्तदशः सोमं भवति । सप्तदशः पञ्चापतिः ( २ ) । पञ्चापतिराजत्वे ॥ [ ब्रा० का० १ य० ८ अ० २ ] इति । विष्वचे—

प्राकाशाभिति । प्राकाशो तुवर्णदर्पणो । प्रशंसति—

“ प्राकाशापव्यर्थे ददाति । प्रकाशमेवैनं प्रवदति ” [ शा० का० १ प्र० ८ अ० २ ] इति । हिरण्यसज्जो दानं विदते—

स्मजमिति । वदा च सूतकारः—“ दक्षिणाकाले हिरण्यसाकाशापव्यर्थे ददाति हिरण्यसञ्जपुष्टावे ” इति । प्रशंसति—

“ राजमुद्रावे । व्येशस्मै वात्सवि ” [ शा० का० १ प्र० ८ अ० २ ] इति ।

अस्य यज्ञदानस्य व्येष विक्षिप्तवेष दुहूलादिके वात्सविं उत्तरीष्वल्लेनाऽस्तु अत्यादपति । वर्तुलस्य स्वर्णभरतस्य दाने विदते—

हृषमभिति । प्रशंसति—

“ रुपम् होते । आदिष्वेदास्या उच्चपति ” [ शा० का० १ प्र० ८ अ० २ ] इति । वद्यं प्राप्यतीर्थ्यथः । विदते—

‘ अश्वमिति । ददर्तीत्यनुष्वयते । द्वाष्यमेकद्वयदानं शाचनिकम् । प्रशंसति—

“ अथं पश्योत्पतिहत्याप्य । प्राजापत्यो वा अथः । प्राप्ततेराप्तै ( ३ ) ॥ ३० का० १ प्र० ८ अ० ३ ] इति ।

अथवेष्वकरणे पश्याप्तेरेष्वप्यत्यनुष्वयतादतदिति भुतेत्प्रस्य प्राजापत्यतम् ।

वात्समितीना गतो दानं विदते—

द्वावशेति । वात्सद्वाराधभिवृद्धितृचनावायुष्वाभिवृद्धया प्रशंसति—

“ द्वादशं पश्योदीर्घास्ते । काषुत्वेदादरुते ” [ शा० का० १ प्र० ८ अ० २ ] इति । उन्ध्याया मोदीनं विदते—

वशामिति । पशाशब्देन वृद्धिस्थं वशित्वमिवेत्य प्रशंसति—

“ पशा॑ पैयावहमाय । राष्ट्र्येव वशेकः ” [ शा० का० १ प्र० ८ अ० २ ] इति । रेतःतेष्वन्तमर्थस्य वोदीनं विदते—

ऋषमभिति । ऋषमशब्देन वृद्धिरथभिन्दियभित्यभिषेत्य प्रशंसति—

“ कफमं वात्सपाच्छ इति॒ने । राष्ट्र्येवेन्दियाव्यकः ” [ शा० का० १ प्र० ८ अ० २ ] इति । द्वाष्यम् पत्वेकं वशदानं विदते—

वात्ससी इति । वौत्वस्त्वयोः वृद्धिवृत्त्वमिवेत्य प्रशंसति—

“ वात्सी॑ नेष्टाप्तेत्पृथ्याप्त । विवेष एवाप्तै॒ते ” [ शा० का० १ प्र० ८ अ० २ ]

तुति । स्थूलस्य यवपूर्णशक्तस्य दानं विदते—

३८१ दर्शनु० १८]      कृष्णयजुवेदीयतेचिरीयसंहिता ।      ४४

( राजसूपविषयस्य इश्वरेयस्यनिवालम् )

कृष्णरि श्रवाचितमिति । वारुणं पवनम् चहसिति भूतवायवपिये वहर्ण स्वकीयभागदावेन स्वकीयदेशान्ताइहिन्देशारितवायवतीत्यमितेष्य पशंसुति—

“स्थूरि यन्नाचितपञ्चावाक्याय । अन्तत एव वरुण्यववलो ( ५ ) ” ।

[ वा० का० १ य० ८ अ० २ ] हति । विषये—

अनहवाहमिति । वक्षिदास्तेषोभयोः संकन्धेन पर्यस्ति—

“अनहवाहमीषे । वक्षिनो अनहवान् । वक्षिरमीदृ । वक्षिनैत वक्षि यहस्यी-  
वहन्ते ” [ वा० का० १ य० ८ अ० २ ] हति ।

दक्षंदूलांतास्तमोरामेयहविर्युक्त्य शकटस्य वहवादनहनवान्विः । अग्नेतिन्ध-  
तादामीभ्रोधपि वहनिः । वमयोः संबन्धे सुवि वहनिलेणामुहुहा यहस्य वक्षि  
वत्तमक्षमीधायुतिग्नाते स्वादीनं करोति ।

त्रौदक्षमायं होतुसामान्यादिकं वाचितुं विषेषान्विषये—

भार्याद्वो होतेति । पक्षतो वः कोपति हेतियवापि तत्प्राप्तौ मृग्यमोनोत्तम  
प्रोपि विदेष्यते । पक्षतो जासुचाच्छंहिनं पापायस्तोते गापनसम्मो विहि-  
यताच्चदपवद्याप आपन्तीयं सामाद विधीयते । आपन्त इव सूर्येत्यस्यामृच्छु-  
त्वर्थं साम आपन्तीयम् । पक्षतो यज्ञायज्ञियस्यामिष्टेमस्यात्तदनोद्य वारव-  
न्तीयं साम विधीयते । अथं न त्वा वारवन्त्यपित्यस्यामृच्छुतचं वारवन्तीयं साम ।  
पक्षतो वहन्तीना मृहातीति ववाहनादस्यान्तपां वस्तीवरित्वाद्वापि तत्प्राप्तौ  
तत्प्राप्तौ एवाऽप्यो विधीयते । हेत्वायैतेन षष्ठं पर्यस्ति—

“हन्दस्य गुप्तवागस्य वेषेन्द्रियं कीर्त्ये परापत्तृ । मृग्यस्तीयमववर् । आप-  
न्तीयं तुलीयम् । तारस्ती तुलीयम् । पार्वतो होता मवति । आपन्तीयं ब्रह्मतार्ती  
मवति । वारवन्तीयपमिष्टोपताम् । तारस्तीतो गृहाति । इन्द्रियस्य वीर्य-  
स्यावहन्त्ये ” [ वा० का० १ य० ८ अ० २ ] हति ।

भारवन्तीयपेन्द्रियाद्यमावेनाम स्तुतेऽपतित्वात्तेन तद लोकुं आपन्तीयपति  
मुहुर्मुहुर्ते—

“आपन्तीयं त्रस्तामं मवति । इन्द्रियपेवारित्यन्तीयैरभवति । वारवन्ती-  
यपमिष्टेमसाम् । इन्द्रियपेवारित्यन्तीयैवारपति ( ५ ) ” । [ वा० का० १  
य० ८ अ० २ ] हति ।

१. ल. च. च. इन्द्रियकी २. क. क. च. “स्वेन्द्रियकी” ।

( राजसूयविषयस्य वृहोपेष्यस्यमिकानसु )

ताप्तमान्ति अपतिथातोः परीत्याद्यजनेन दीर्घ्यार्थीयते । द्वितीयनामि  
वारपितृत्वपतित्वरस्थित्यजनेन प्रयुक्तं वैरिकीर्ति निवारितं भवति ।

अथ सीमांता ।

एकावशाभ्यास्यस्य द्वितीयणादे चिन्तितम्—

दशपेते वाभिषेचनीये तत्त्वं प्रिदाप्यता ।

क्यसाहित्यतत्त्वान्वं कालभेदेन पित्राणा ॥

राजसूये दशपेताभिषेचनीयसंहकी दी सोपयागी । तपोरङ्गनुषानं सन्त्वेण  
कार्यम् । कृतः । कृष्णामित्रात् । 'तह सोयौ कीणाति' [ इति ] अभिषेचनीयस्य पदा सोपक्षपत्रदेव दशपेतस्यापि सोमे केतव्ये सति क्षमात्पूर्वया-  
दिना दशपेताङ्गनामपकर्त्तव्यं त्थादिति पात्रे त्रूपः—मित्रकाठीनयोरभिषेचनीयपृष्ठयोरङ्गानां भेदो मुक्तः । संस्कृताभ्यास्याभ्यो दशप्रहित्यम् ऊर्ध्वमध्यराहे दशपेतस्योपक्रमः । क्षम्यः पात्रीनेऽप्यत्यभ्यवहिते कालेऽभिषेचनीयः ।  
न च क्यसाहित्यमरित । 'तपो दीक्षयन्ति तद्यः तोदं कीणन्ति' इति दश-  
पेते कष्टस्य सदस्कालत्वाभिधानात् । तह सोपादितिवक्तेन क्षमायसंवादे ता-  
हित्यं विवक्षितम् । एसादुभयोरङ्गानां भेदः ।

तृतीयाभ्यासस्य पञ्चमादे चिन्तितम्—

राजसूये दशपित्कर्त्तव्यसहो दशभिषेचनैः ।

सूक्ष्यः किं तत्र राजस्या भक्षकम् वास्तुपा जनः ॥

आयो भाग्यान्नासंकल्पयैकत्वार्थीयः यत्तं दशः ।

दृष्टान्त्युरित्पुक्त्या राजसां च विषयम् ॥

राजसूये दशपेतस्यके वागे भूयते—“ दश दशोकेकं चमत्तनुरुर्विति ”  
इति । तत्र यज्ञानस्य राजन्यस्य यथापत्तः सौर्यं राजभ्येत्वे दशभिर्मूलयिः ।  
दशोवित्तस्यात् ३५ )या चात्येकत्वविभानात् । तथा हि—दशपेतस्य र्पोदि-  
होमविलुप्तिवायलवं धर्मजात्वं चौदकेन प्राप्तम् । पक्षवी च पञ्चमानवस्तुत्व-  
भिज्ञातिभिर्मूलयां वास्तुत्यवापि तथैव प्राप्तम् । यद्यव दशोति दिशेषो  
विदीदते ताहि प्राप्तवं भक्षकसंकल्पयामां निवर्त्तेदां न वैकाशीयात्मम् । तस्मा-  
त्राजन्यो यज्ञमानो राजन्यनैवपि । तह भक्षयेदिति पात्रे त्रूपः—पक्षतित्वः

( राजसूयसंविधानां विशामवेष्यः पश्चात् य सात्प्रवृत्तिर्विवेष्येत्वा विदिः )  
धारणे इत्यनु रवलेनु मक्षणायानुरूपां पुक्षणाणां इत्य इत्येतिवीप्त्वमा यतिव-  
मत्वं इत्यत्तर्ह्यां विशामायार्थेतिव्यां यत्तर्ह्यपापमूद्य लौहेयानां लौहेणां वास्तुपूर्व-  
विदीयते—“ वात्य वास्तुणाः पितॄनि ” इति । वथा सति यजमानस्यापि राज-  
स्वस्य यज्ञ यज्ञो नास्ति तत्र कुतोभ्यु राज्यान्या भवत्येत्युः । तद्यावास्तुणा एव  
मक्षणाः । इत्याभ्यायस्य तुर्वीयपादे विनितम्—

किं पाकाशो वाचको रत्नः कृत्यस्याऽप्यर्थवस्य च ।

ददातियोगात्कात्तनस्य न विदिते योगतः ॥

राजदूषे भूयते—“ हिन्दूपयौ पाकाशावभवेत्वे ददाति ” इति । पाकाशौ  
वीपसत्यावित्येते । दृष्ट्याविष्यते । ती किं पाकत्य दक्षिणाद्यवस्थ वाचको,  
जवाभ्युभागस्यैव । तत्र पाकाशौ ददातीतिकर्त्त्वाचिद्वितीयाभुविकृतेन  
दामलंबन्देन पाकाशावभवेत्वे पुक्षत्य लौहेयोदिते सति देष्यद-  
प्यपतीतेद्यान्वरस्य रूत्यस्य चाच इति पूर्वः पक्षः । अभवेत्वे ददातीतित्वददा-  
तकारकवाचिचतुर्थीभुविकृत्य दानकियात्मन्वस्यायवदितुपत्त्वात्संप्रदानवि-  
शिष्टदानकियात्मन्वस्येभ्यु द्वितीयाभुवेरविरोधाद्यभ्युभावस्यैव चाच इति राज्यान्यः ॥

इति श्रीपात्रापात्राचार्यविरचिते पाचवीष्ये वेदार्थप्रकाशे कृत्यायजुर्वेद-

तैचिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे छष्टप्रवाठकै-

दादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

( अय एषमात्रके छष्टप्रवाठक एकोनविष्णोऽनुवाकः ) ।

आप्नेयष्टाकपालं निवैपाति हिरण्ये दक्षिणा-  
गीन्द्रमेकादशकपालमूर्त्यो दक्षिणा वैश्वदेवं  
चाहं पिशाङ्गीं पठौही दक्षिणा मेघावरुणीमा-  
मिक्षां वशा दक्षिणा वार्हस्पत्यं चक्रं शिति-  
पृष्ठो दक्षिणाऽदित्यो मूलहां गुर्भिणीमा ल-  
भते मारुतीं पृथ्वीं पठौहीमाश्विभ्यां पृष्ठे

( राजनीतिकोशिष्ट विद्यामेहेतैः पशुहर्व सात्यद्वाहस्थिं नेत्रितेऽपि शिष्टः )

पुरोदाशी द्वादशकाले निर्विपति सरस्वती

सत्यवाचे चहै सविवे सत्यप्रसवाय पुरो-

— शाश्वे द्वादशकपालं तिस्रुष्टन्वरं पूर्णकहतिदं-

क्षिणा (१) ॥

( आधिकारिक हिन्दूपरमेश्वर 'वैद्यनेत्रं पितृकुमि' संघनं वारिस्थापनं ) ।

इनी कृष्णयजुवेदी घैतेलि रीयसंहितायां प्रथमोष्टके-५-

ह्रष्मपादक एकोनविशेषज्ञवाकः ॥ १९ ॥

( अथ पथमकाश्चैतत्प्रपाठक एकोनर्थित्युक्ताः ) ।

अहाद्यो दशपेतोऽभिहितः । एकोनविशे दिशापत्रेष्यः पद्मादर्थं सामर्थ्यं  
दण्डं हरीषि च विभीषण्ये । तत्राऽद्यै पञ्च हरीषि विषये—

आग्नेयमष्टाकपालमिति । शिवस्त्री शिवामहारणं ॥

दिम्बास्थापनमयुक्तेन्वादपरिहरेणायेष्टिकिञ्चिं यस्तौषि—

“ ईश्वरो वा एव दिशोऽनून्यदितीः । ये दिशोऽनु व्यासधार्यन्ति । दिशा-  
परेष्ठयो भवति । दिशेव परितिहत्यनुभादय ॥ [ शा ० का ० १ प० ८  
अ० ३ ] हैति ।

मैं धरणात्मकध्युः प्रस्थापयेष यथामानो दिशोऽनुपात्य दिग्भ्रष्टेऽन्मदि-  
तोऽन्मदो भवितुभीयतः प्रभूर्वेति । विभिन्नाक्षात्कर्त्त देवदाश्वर्णक दृश्यते-

“ पञ्च देवता यजदि । पञ्च दिशः । दिशेषं परितिष्ठति ॥ [ भा० ३ । ५० ८ ॥ ३ ] इति ।

असेपादीना चतुर्थी पूर्णे व्रद्धि एकैकरणग्राह्यं पञ्चमहिति अभिर्भौरुणे पितृते—

“हविनो हविव इह्या बाह्यस्त्रैयमिषारथति । यजमानद्वारयो दे गुरु-  
स्त्रिः । यजमानवेव तेजसा समर्पयति ( १ ) ” । [ शा ० का ० १ म ० <  
अ ० ३ ] इति ।

यजमानस्य देवता दका आग्न्याद्यश्चत्तरस्ताम्यो हितो यजमानदेवत्यः ।  
अदेहीर्विष्टाप द्विप्रस्थकं पश्चाभन्धकम् विष्टते—

मध्या ८ अनु० १५] कुल्यायजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिता । १५६

( राजसूयसैवनिष्ठनो दिशामेवेष्ट्यः पश्चात् साम्यदूतहीनीये वेष्टेत्वा विधिः )

अग्रदित्यो मल्हामिति । आदिकिर्देवता यस्याः तेष्वादित्या मल्हा मणिका  
पत्रस्त्रयुक्तिपर्यः । पृथिवरत्पतनुः वेतवज्ञा वा ।

अदितिभूषितेन राष्ट्रस्वं परुतो च देवत्वपत्रस्त्रकदुकं वेतवभिमेत्य पर्यात्तति—

“ अदित्यो मल्हा गर्भिणीमालमेव । परुतो शुश्रीं पठोहीम् । विशो  
वेदास्त्रै राष्ट्रं च सर्वीदी दधावि ” [ बा० का० १ प० ८ अ० ३ ] इति ।

कर्त्तव्यदानेन विशः सम्प्रकर्त्त्वं सुस्यानिष्ठादिकस्त्रेन राष्ट्रस्वं सम्प्रकर्त्त्वम् ।

पाठ्यपार्थं कर्मे पर्यात्तति—

“ आदित्यया पूर्वमा पश्चरवि । पारत्योत्तरपा । राष्ट्रं हृषे विशमनुव-  
ग्राति ” [ बा० का० १ प० ८ अ० ३ ] इति ।

आभावणस्य चोदकपात्रमुच्चभवनित्वनादित्ययोगेऽनुद्यापवदितुं विभवे—

“ उच्चेदरादित्याया आ भ्रातृष्टवि । उपाद्यु मारुत्ये । उम्माकार्त्तुं विशम-  
विशदति ” [ बा० का० १ प० ८ अ० ३ ] इति ।

यस्याकार्त्तुस्त्रयायायादित्येष्टावुद्भवानिर्विशाया प्राह्वीहाकुपाद्याभनित्वस्पो-  
क्षोक्षेभिः राष्ट्रमुविष्ट्य तत्पात्रको राजादिः ताहसकरदानायं विशमाहिवदति ।  
निर्विलेपतीत्यपर्यः । दुर्बोक्षं पश्चविष्टोषर्जं पर्यात्तति—

“ गर्भिण्यमादित्या भवति ( २ ) । इन्द्रियं दे गम्भेः । राष्ट्रमेवेन्द्रियाद्यकः ।  
अगम्भी मारुती । विद्यै पश्चतः । विशमेव निरिन्द्रियाद्यकः ” [ बा० का० १  
प० ८ अ० ३ ] इति ।

मन्त्रस्येन्द्रियकार्यस्यादिक्षियत्वं तेज गर्भेष्ट राष्ट्रगता आह्वाण्यादियप्रजा  
हानिक्षयमुक्ता भवन्ति । पारत्या गर्भराहित्येन देवता निरिन्द्रिया हत्यावेक्षया  
क्षीणतामध्यां भवन्ति । ननु पठोही वारगर्भिणीत्यस्त्रकदुकं कथमगम्भी मारुती-  
गीहोपर्यते । नायं दोषः । पश्चवर्णीया अंति पठोहीशब्दवाच्यत्वात् ।

पश्चवन्द्यं विशाय साम्यदूतानो हर्वीषि विभवे—

अश्विभ्यां पूर्णा इति । पूर्णे चेति देवतासमुच्चयो वृष्टव्यः । कल्पं वर्काति  
तत्पक्षाकर्त्तस्त्रै साम्यदूताद्यकाप देवाम । साम्यत्वायामोषानुकाप । विहृभिरित्य-  
मिर्युकं खेनुस्तिसूधन्वं वरपक्षेषाय भिमिता शुष्कदति । तदुभयदक देष्यम् ।

तेषु हर्विः पश्चवं पर्यात्तति—

“ देवासुराः संयता आत्म् । ते देवा अधिनोः पूर्णाचः सत्यः संनि-  
षाप । अनुवेनासुरानभ्यभवत् । तेऽधिभ्यां पूर्णे पुरोहार्षी द्वादशकपात्रं चिर-

( एवंसूर्यहेतुनिष्ठानि विशामेहमप्य एषुद्दृष्टं सात्प्रदूषवेति वेत्तेतेवं विधिः )  
वाचः । इती वै ते वाचः तत्प्रदाहृत्यव ( ३ ) । पूर्विभ्यां पूर्वे पुरोहत्यै  
षादशकपाले निर्विति । अनुत्तेतेव आत्म्यानभिमूर्य । वाचः सत्प्रदरुद्धे ॥  
[ शा० का० १ प० ८ अ० ३ ] इति ।

वाचः तत्प्रदिव्य पत्सत्यमग्रन्तपरित्पागेन भावणं तात्परं स्वकीयमधिनोः पूर्विभ्य  
एव निषेषप्रतिष्ठानवस्थाद्य मुख्याम् हनिष्ठाम् इत्प्रमृदेन वचनेनात्मानामये  
भावी इत्या विद्यात्मेन पूर्वतेनाहं परित्प्रद्य कृत्विचित्तिर्विद्यानात्मानविहृतवन्तः ।  
ततोऽनुत्तदोपरित्प्रदारक्षणं पूर्वविभिर्वै वाचः तात्परं विहृत्यादिनोः पूर्विभ्यः स्वेतेषोऽ-  
प्रत्यक्षं पुरोहत्यां निरुप्य तात्परं स्वार्थीनं लक्षवन्तः । तद्वयजपानस्थापि विव-  
षयम् । द्वितीये इति: पश्चात्तुष्ठि—

“ सत्प्रदे तत्प्रदाते चहम् । पूर्वमेवोदिष्टप् । इत्तरेणाभिमृश्याति ” [ शा०  
का० १ प० ८ अ० ३ ] इति ।

पूर्वे पश्यहृदिःपश्चात्तार्थं वाचः सत्प्रदवहृत्य इति पदुकं वदेत्वैलोरेण तत्प्र-  
दाच इत्प्रदेन देवतादित्येतेन पितॄवाक्यविदेष्वी गृणाति उच्चारयति ।  
आत्मोऽनेत्रापि भगवेन सत्प्रदस्तीकार एवं हठो भवेतीत्यमिपायः ।

सत्प्रदस्तावेत्येतद्विदेष्वी पद्यंतुष्ठि—

“ तुविते तत्प्रदस्ताम् पुरोहत्यां इदशकपालं पूर्वै ” [ शा० का०  
१ प० ८ अ० ३ ] इति । विष्टवे—

“ दूतान्वहिण्योति । आविद् दूता भवत्यिति । आविदपेषनं गमयत्विति । अथो  
दूतेभ्य एव न छिपते ” [ शा० का० १ प० ८ अ० ३ ] इति ।

पतिराजम्भो दूतान्वेषयति । एते दूता आविदो भवत्येतदीर्यं शाश्वत्या  
सत्प्रदातेदपान्ति रूपापर्यन्तीत्याविदः । तेन दूतेष्वदेवेन यज्ञमानमादिदं गमयत्विति  
आ तुप्रभादेष्वते रूपाप्तव इत्यावित्कीर्तिस्त्री पापयन्ति । किंचाच दूतेभ्यो न  
विभिरुद्यते सुर्वतः पेषयितुं कृत्विचिद्दूता न लभ्यन्त इत्येवं विच्छेदो न भवति,  
किंतु सर्वदा बहयो दूताः संनिहिता वर्तन्ते । दूतपेषणवकारः सूक्ष्मते  
स्वर्णीरुदः—“ तान्यम्भवस्याय पतिराजम्भः परिहिणोत्प्रभ्यपिक्षि राजाऽभूत-  
मित्यावेदयते ” इति । तानि तिसूचनादीनि दक्षिणादृष्ट्याण्यप्यपक्षावाभित  
आकृत्य ज्ञात्वा तानि पतिराजम्भो दृष्टिर्वै दूतहर्त्वे दत्त्वा वेषयति । स च  
इती राज एवहर्त्वं तेषामये कथयति—अभिविक्तोऽस्म युक्त्याकं सर्वेषां राजाऽ-  
भूतापिति । दक्षिणां पश्चात्तुष्ठि—

५३० ८ अनु० १९] कृष्णयजुवेदीयतोचिरीयसाहिता । १५१

(राजसूयसंबन्धिनो विशामवेष्टयः पशुहृष्टं सात्पद्मूतहर्षीदि चेत्येतेषां विषिः )

“ विसुष्टम्ब० शुष्कदृष्टिर्दक्षिणा समृद्धै ( ४ ) ” । [ ग्रा० का० १ प० ८ अ० ३ ] इति ।

अब वीरांता ।

द्वितीयाभ्यायस्य तृतीयपदे विनिवद्—

राजसूयं प्रकल्पेत्तिरवेष्टयास्या भूतात्म तु ।

विष्णुविष्णुभेदाद्विषां व्यत्ययः क्षेप ॥

विषादेस्तुवादः स्पात्यात्मणं वाऽनुवादगीः ।

व्यत्ययाय व्रयाणां च राजत्वात्पापिरस्ति हि ॥

न राज्ययोगाद्वाजत्वं क्षत्रियस्वरूपं वदः ।

व्यापासप्राप्णात् ( ५ व ) साम्ब रथंदरतुल्यता ॥

राजसूयपकरणे काव्यदिविरवेष्टिनापिका भूयवे—“ आश्रयपटाकपाठै निर्देषिति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रेषेकादशकृष्णालमूषभो दक्षिणा वैष्टेत्वं तर्हं पिशङ्गनी वष्टौही दक्षिणा भेदावरुष्टिपाविक्षां वंशा दक्षिणा बाह्यस्त्वयं चक्रं शितिपूष्टो दक्षिणा ” इति । वस्यामेवेष्टो इविचाँ कमव्यत्ययः भूयवे—“ प्रदि बाह्यणो यजेत बाह्यस्त्वयं यज्ञतो निधायाऽङ्गुष्ठिकोहुर्विं झूत्वा वप्तमिषारयेत्, यदि राजन्यं पैष्टं, यदि वै॒ष्टो वै॒ष्टदेव॑ ” श्लृष्टि । तत्र मया पूर्वांशिकरणं ऐन्व- वायवाप्राप्तं व्यवस्थापितुं यदिशब्दयुक्ते वास्तवेन रथंतरं निवित्तत्वेनानुदित्, एवमवापि व्यवस्थाने भूयमाणं बाह्यस्त्वयं तर्हं पञ्चे त्रृतीयस्थाने स्पापयितुं यदि बाह्य इत्येतत्तिपितदयाऽनुप्यते । द्वितीयस्थाने भूतस्पैन्द्रस्थ त्रृतीयत्वेनु रथापयितुं यदि राजन्यं इत्यनुवादः । वैष्टेवस्य तृतीयस्थाने अवणात्त यज्ञे निधानविभिन्नत्यानुवादः । ननु राजकर्तुकराजत्तुये बाह्यण- वै॒ष्टयोः प्रजापमावाचानुवादो युक्त इति चेच, तयोरपि राज्ययोगेन राज- द्यम्बाधीर्थत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—राजशब्दः क्षत्रियणातौ रुदः, न तु राज्ययो- गेस्तस्य यजुंचिनिमित्तम्, पत्तुत राज्यउच्छ्रव्य राज्ययोगः यजुंचिनिमित्तम् । राजः कर्मेवि विशुल राज्याविपदिकस्पेतादि प्रत्ययविशेषविवाचानात् । बाह्यण- वै॒ष्टयोः प्रजापास्त राज्यशब्द औ॒ष्टारिकः । वस्यामेवेष्टो बाह्यणवै॒ष्टे पूर्वप्राप्तावनेन प्राप्यते । ननु राजतूयस्य राजकर्त्तवाचदन्तामवाया अवेष्ट- रुहि वयात्वात्तर्पा बाह्यणवै॒ष्टयोः प्राप्तामपुक्तिं चेन्वै॒ष्ट । अन्तर्म-

( राजसूयसंबन्धिना विशामबेहयः पशुद्वयं सात्पत्तृहर्वाचे चेत्येतेवा विषिः )  
वेदो तदसंबवेदवि राजसूयाद्विः पशुध्यमानायामवेदो वर्तमानात् ।  
तस्याद्य जात्यादिकर्तुंकं पशोक्तुगुणविशिष्टं कर्मभौरं विद्यष्ट इति  
न रथ्यतरादिगुरुस्यत्यम् । पदिष्ठान्तस्तु निपातत्यादनथंकोऽर्थोन्तरवाची वेत्यु-  
लेपम् । एकादशाध्यायस्य चतुर्थोपदेशितितम्—

अवेदायक्त्वत्वं भेदो वा लिङ्गाद्विषिः ।

नोत्पत्तौ दक्षिणभिदालिङ्गं चाहपदोगमम् ॥

राजसूयपकरणो भूयदे—“ दिशावेषेषो यवन्ति ” इति । वाभावेषय  
वाप्तित्वाक्षेपेरवामनायन्ते—“ आसेयवदाकवालं निर्वति हिरण्यं दक्षिणे-  
भूदेकादशकपादमूषमो दक्षिणा देष्वदेष्वं चकुं विशलङ्गी पशीही दक्षिणा मैत्रा-  
षकुणीपमिक्षी वदा दक्षिणा वाहस्वतं चकुं लितिष्ठो दक्षिणा ” इति ।  
तात्वेवादिषु तप्तेष्वाङ्गानुदात्तम् । कुतः । वलिङ्गात्—“ विद वाहणो वज्रं  
वाहेष्वत्यं भूये निपात्याऽहुतिष्ठाहुते हुत्वा तप्तिवारयेष्यदि राजस्य देवं  
पदि वैत्यो वैष्टदेष्म ” इति । एत भूये निपातं पशोमिक्षनिचाविदि-  
लिङ्गं, वैदेष्याच्च तप्तिविदि प्राप्ते तूषः—उत्पत्तिवदेव दक्षिणभिदेव पशो-  
मेदावसादलङ्गना भेदः । लिङ्गं तु वहिष्ययोगविषयम् । अस्ति च पशोगद्व-  
दम् । राजसूयाङ्गभूवहिष्यास्यापत्तिवित्तोन्वाद्यरिहारक्षेषार्थवादेन  
तात्वेष्वयावगमात् । वया च भूयदे—“ ईयरो वा एष दिशोऽनुनवित्तोः ।  
ये दिशोऽनु व्याप्त्यापयन्ति । दिशवेषेषो यवन्ति । दिशवेष विदिष्ठायनु-  
न्वादाय ” इति । राजसूयाद्विष्ययोगस्वेदवपाङ्गाद्यकार्यं याजपेदिति  
विहितः । न चास्ते राजसूयान्तवाची । विद वाहण वैष्यादिवा वर्णवय-  
संयोगावगमात् । राजसूये च वाहणवैष्ययोरस्मिकारात् । वस्त्राद्वहिष्ययोगे  
वस्त्रवस्त्रवैष्योगे भेद इति निर्णयः ॥

इति श्रीमात्सायणाचार्यविरचिते यावनीये वैष्यार्थ्यपकाशे कृष्णद्वजवैष्णव-

वैष्णवीयसंहितामात्रे प्रथमकाठेऽप्यप्रपाठक

एकोनविश्वानुवाकः ॥ १९ ॥

१४५  
त्रिषा ८ अनु० २०) कृष्णयजुर्वेदी वत्तैचिरीषसंहिता । १५३  
( राजसूयविधाया प्रभुजो इविशामनियनम् )

( अथ प्रथमाष्टकेऽप्रथमपाठके विशेषानुवाकः ) ।

आभेयमद्वाक्यालं निर्विपति सौम्यं चक्षु  
सांवित्रं द्वादशकपालं वाहंस्पतयं चक्षु त्वाद्वृष्ट-  
द्वाक्यालं वैश्वानरं द्वादशकपालं दक्षिणो रथ-  
वाहनवाहो दक्षिणा सारस्वतं चक्षु निर्विपति  
पौरुषं चक्षु भैरवं चक्षु वारुणं चक्षु लैत्रपतं  
चक्षुमादित्यं चक्षुमुखरो रथवाहनवाहो दक्षिणा(१) ॥

( आग्रेष० सौम्यं चाहस्तयं चतुर्थित्वा ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीषसंहितावां प्रथमाष्टकेऽ-  
प्रथमप्रपाठके विशेषानुवाकः ॥ २० ॥

( अथ प्रथमकाष्टकेऽप्रथमप्रपाठके विशेषानुवाकः ) ।

इकोनविशेषे दिशादेवहृष्टः प्रभुवन्धः तात्यदूतानां हर्वीषि नोकानि । अथ  
विशेषे प्रभुजो हर्वीष्युच्यन्ते । वत्यकारः सूत्रकरित इवितः—“अपराह्ने एहापि  
प्रभुजो हर्वीष्यैतत आभेयमद्वाक्यालविति दक्षिणो रथवाहनवाहो दक्षिणा  
शोभ्यते एहमित्यतरो रथवाहनवाहः” इति । राम्येतानि हर्वीषि विचक्षे—  
आभेयविति । रथस्य वाहनं रथवाहनस्य चक्षुकर्त यस्मिन्द्यकर्ते रथस्त्वेत्येतद्य-  
द्यत्याप्यते तस्य रथवाहनस्य वाकटस्य वाहको दक्षिणो यो बलविदोऽतीतू पूर्वपत्ते  
द्यत्याप्यः । एवमुमरणद्यकेऽपि द्योऽप्यम् । अब पूर्वपद्मकर्त यथापि हविः वशंकवि—

“ आभेयमद्वाक्यालं निर्विपति । वस्मान्द्यकिरे कुरुत्वाच्चाः पाञ्चो वास्त्रिः ”  
[ ग्रा० का० १४०८० अ० ४ ] इति ।

उपरिहात्यरक्षीयपक्षा उपन्यस्यमें “ पाञ्चो वास्त्रेतानि हर्वीषि विहृष्णानी-  
त्याहुः ” इति । वत्पक्षानुसारिण कालगुणवात्प्रभुकर्मणैकेकरिम्यात् एकैकं  
हर्वीषिनिर्विपत्यिष्ट । वथा हि—कालगुण्याः पौर्णमास्याः पाञ्चव राजसूत्रमुषकस्य  
पवित्रनामकपश्चिमोपमानुमतादीनि चानुषाय कालगुण्यां पौर्णमास्यामारम्य देव-  
देववर्कण्ड्यात्साक्षेपधितुरुं शासेषु निषाय द्वितीयस्यां कालगुण्यां पौर्णमास्यां

( गन्धर्वविनाशयणी प्रयुजो हविषामनिधानम् )

शुनालीरीयन्मृत्युर्दादिकमनुक्षायोऽसदिनेषु देविकादीनि पथोऽक्कमेण रस्तिनां  
हर्वीनि चानुषाय फालगुनामावास्यायायमिषेचनीयार्थं दीक्षियित्वा तस्य दीक्षा  
वर्धनीयतः । तथा चाऽप्यस्तथ आह—“ तथाऽमिषेचनीयस्योऽक्षयस्य दीक्षाः  
मवर्धयति पथा संवत्सरस्य इशाशवेऽवशिष्टे इशापेतो भविष्यति ” इति । स  
त्थ इशेष्यः संवत्सर इशारात्रीरवर्धन्य पञ्चम्यामुपकल्पते पञ्चमिदिनोऽन्त्यायात्त्वेन  
नदम्यां सप्तप्तिं दशम्यां यातः सात्यदूतानि निकम्यापराह्णे प्रयुजो हर्वीन्यु-  
पक्षमितव्यानि । तथा सात्याग्रेयस्य फालगुनरूपो द्वितीयः शिशिरमासः पाप्यते ।  
तस्मिन्निशाश्विरे तत्त्विष्यापिष्ठिष्ठिरदारा तद्विः स्तुपेते । कुरुपञ्चाश्वदेवकावर्त्तिनो  
राजानः पाच्येषु देवोषु सप्ताभिवृद्धिमवगत्य दिग्बिजयाव शाश्वः पपान्ति ।  
यस्माद्विषयाग्रकाळः शिशिरः सप्ताभिवृद्धिहेतुस्तस्मात्पात्रां यात्मीत्येवं स्तुपिः ।  
पृथिवीं हविः प्रशंसदि—

“ सौम्यं चरुम् । वस्माद्वस्त्वं व्यवसायाऽऽद्यान्तः ” [ चा० का० १५० ८  
अ० ४ ] इति ।

उक्कमेण वासनिकयोः पथमवासि सौम्यं चरुं निर्वपति । यस्माद्वस्त्वम्  
देवता सौम्योऽव चरुणेऽप्यते तस्मात्पथमो वस्मन्तमास आगतोऽयदिति निश्चित्य  
पाचेदशी जेतुं गतः राजामस्तवत्तर्य चाच्यं सुर्वमुपहरय स्वेतानामादयनिक वस्मनः  
समुपस्थितः सप्तकाकं समुखमन्तं कायं भुजतामिदि बदन्तो हस्तेन सर्वी सेना  
प्रत्यप्तिः । तृतीयं हविः प्रशंसदि—

“ सावित्र द्वादशकामासम् । वस्मात्पुरस्तायवानां तविदा विरुद्धते ” [ चा०  
का० १५० ८ अ० ४ ] इति ।

यस्माद्वितीये वस्मन्तमासि सावित्रवागः उत्तरस्मरपुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि  
मना राजानः तविदाऽनुज्ञाताः सन्तो यवानां विरुद्धते यवादीनि चान्यानि  
परकीयाणि विशेषणादरुद्धते पथा उषीवला न गृह्णयिति वद्दद्वरोर्धं कुर्वते ।  
तदुर्धं वद्यात्तिः—

“ वाहंस्तर्त्यं चरुम् । सवित्रैव दिक्षय । बहुणा यवानादधते ” [ चा०  
का० १५० ८ अ० ४ ] इति ।

यस्मात्पथमे भाष्ये मासि वाहंस्तर्त्यवागः उत्तरस्मरपुरस्तात्पूर्वस्यां वृहस्पतिनाऽनुज्ञा-  
ता । क. व. छ. य. “त्वा तप्तो दी” ।

( राजसूयपित्याणां ब्रह्मज्ञां हरिष्वामभिवानम् )

वा: सन्दो यदानादधै वृष्टि सविशुप्तसादाद्ये यवाः परदेशवर्गिभ्यः कृष्णवत्तेऽप्योऽव-  
हृष्टाऽवस्थावैनामीष स्वगृहेषु स्थापयन्ति । पञ्चमं पञ्चसंहिते—

“ त्वाष्ट्रमहाकपालम् ( १ ) । तत्पात्र्येव तेन कुर्वते ” [ आ० का० १  
य० ८ अ० ४ ] इति ।

यस्माद्वितीये श्रीत्ये वासि त्वाष्ट्रयागः कृतस्तेन काशेन रूपनिष्ठांत्रा  
त्वष्ट्राऽनुज्ञावाः सन्दो रूपपत्र्येव परकीयदाम्यानां यगेष्माणेन विष्ट्रम्भेव  
जारीराजि कुर्वते । पञ्चं पञ्चसंहिते—

“ देखानं द्वादशकपालम् । तत्पात्र्येव नैदाये परम्पराः कृत्यज्ञाना  
पान्ति ” [ आ० का० १ प० ८ अ० ४ ] इति ।

यस्माद्वितीये पथमे मासि देखानरपाणः कृतस्तस्मात्तेजानरणानुज्ञावा जयम्ये  
नैदाये द्वितीयस्मिन्द्वीष्मसारोऽपगते सवि वर्षतुपथममाते परकीयदाप्तं सर्वात्मना  
विनाशय रवदेशं प्रति परयैत्युत्तमः कुरुपञ्चला राजानो यामि । तत्पत्रपत्रनक्षणं  
सुर्वेष्यि राजान् उक्तरीया कुर्वत्वाति द्वितीयम् । उत्तराष्ट्रकस्य पथमे हविः  
पञ्चसंहिते—

“ सारस्वतं चर्चं निर्वपति । तत्पात्र्याष्ट्रष्टुष्टि तर्ही वाचो वदन्ति ” [ आ०  
का० १ प० ८ अ० ४ ] इति ।

यस्माद्वितीये वार्त्किमासि सुरस्वतपाणः कृतस्तस्मात्पात्राष्ट्रिकृष्टशा तंत्र-  
ष्टाः कृष्णवलास्त्वया कृषिकार्थं यथा कृषिकार्थं क्रियते वीजानि सहिते के  
वाऽनहृताह इत्यादिकाः तर्ही वाचः परम्परं वदन्ति । उत्तराष्ट्रिपञ्चकं पञ्च-  
संहिते—

पौष्ट्रेन व्यवस्थाप्ति । ऐतेषु लृपते । वाहनेन विशूना आमोदं । शेष-  
पत्येन पादयन्ते । आदिरेमाऽद्वृद्धेन ” [ आ० का० ३ प० ८ अ० ४ ] इति ।

शारदे पथमे मासि पौष्ट्रयागस्य कृतत्वात्तेन पौष्ट्रेन व्यवस्थाप्ति वृप्तेव-  
वाया अनुप्रदेशं पुष्टिमानेवावर्तीं सूर्ये कृष्णवीत्यादिनिष्ठये कुर्वन्ति । शारदे  
द्वितीये वासि वैष्णवागस्य कृतत्वान्विवेदवाया अनुप्रदेशं निविष्टाः कृषिति ।  
हेषमन्ते पथमे मासि वाहनयागस्य कृतत्वाद्वृद्धेवताया अनुप्रदेशं गौमधादिकं  
प्रक्षिप्य नीरपूर्णे क्षेत्रं विशेषेण ध्रुतवन्तः पौष्पवन्त आमोदं । हेषमन्ते द्वितीये  
मासि शेषवपत्रयागस्य कृतत्वाक्षेत्रपतिदेवताया अनुप्रदेशं सूर्यपांपं वर्षेष्व-

१५६ श्रीमत्साक्षणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [प्रथमकाण्डे—  
( सौजामणीमन्त्रदशाहविद्यामनिश्चानव )

१८८ निरर्थक तुषादिकम्भूल्प कल्पाकं लेपादपनि । शीशिरे प्रथमे वास्यादि-  
त्यधामस्वं कृतवादादितिदेवताया अनुग्रहेण एकाग्नि घान्यानि स्वगृहेष्वादधते ।  
वज्रों कं प्रतिवालनिवार्दं परप्रकाशेनोपन्यस्यति—

“ वासि वास्येतानि हर्वीऽपि निरप्याणीत्याहुः । तेनैवत्तुमयुक्तं इति ॥  
[ बा० का० १ प० ८ अ० ४ ] इति ।

तेनैव प्रतिवालं वृथद्विनिवारेणैव सर्वानुत्तमयुक्तवाम्भवति क्रतुमर्मान्यथायर्थं  
प्रमुकवाम्भवति । वस्याइतुमयोक्तस्तेषु संप्रदावे तस्मादेवानि प्रमुखां हर्वीरिप्रभित-  
वादः । वं वक्तं निराकृत्य प्रकाशन्तरं विश्वेन—

“ अथो सल्वाहुः । कः तंवत्तरे जीविद्यतीति । वदेव वृर्वेशुर्मिरप्यापि । वदु-  
त्तरेषुः । तेनैवत्तुमयुक्तं ” [ बा० का० १ प० ८ अ० ४ ] इति ।

आबुष्वरिपाणस्मावेगमन्तुमयक्षत्वाद्भूम्यत्य त्वरिता गतिरिदिन्यापेन दिनदृष्टे  
निरप्याणि । तथा तति भृत्यस्त्वायाः प्रहवाकृतव इतिमुत्तमुक्तरेण क्रतुप-  
वोगतीतिः । प्रमुखां हविष्वमन्युपत्त्वमित्यभिप्राप्तः । दक्षिणादृष्टं प्रशंसति—

“ दक्षिणो रथवाहनवाहः पूर्वेषां दक्षिणा । उत्तर उत्तरेषाम् । तंवत्तरस्यै-  
वान्नौ पुनर्किं । तुवर्णस्य लोकस्य समष्टैव (३) ॥ [ बा० का० १ प० ८  
अ० ४ ] इति ।

शक्तमुषस्योभ्योरन्तर्योऽवृद्धादेवादनद्वाहौ तयोर्द्विन तंवत्तरस्योभ्योर्मात-  
वद्वक्ष्योरन्ती तंशादितवाम्भवति । तेन स्वर्गः प्राप्यते ॥

इति श्रीमत्साक्षणाचार्यविरचिते भाष्यवीये देवार्थप्रकाशे छत्वार्युर्बद्धीय-  
त्वेचिरीपत्तेहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽप्टप्रदवाठके  
विशेषनुवाकः ॥ २० ॥

( अब प्रथमाङ्के उपप्रथमठक इकाविशेषनुवाकः ) :

स्वादीं त्वा स्वादुना तीव्रां तीव्रेणामृताम-  
भृतेन सुजामि स॒ सोमेन सोमोऽस्यश्विभ्यों  
पञ्चस्वं सर्वस्वत्यै पञ्चस्वेन्द्राय सुत्राण्ये प-  
ञ्चस्वं पुनातु ते परिस्कृत॒ सोम॒ सूर्यस्वं

( सौनामणीमस्त्रपक्षुलविदामनिधानम् )

इहिता । वारेण शश्वता तना । वायुः पूर्वः पूर्वि-  
त्रैण प्रथमसोमो अतिद्रुतः । इन्द्रस्य पूर्वः  
सरसा । कुविदङ्क यर्वमन्तो यर्वे चिरया दा-  
न्त्यनुपूर्वे विश्वे । इहेहैषां कृष्णत भोजनानि  
(१) ये पर्हिषो नमोनुकिं न जामुः । आश्विनं  
पूर्वमा लभते सारस्वतं मेषमेन्द्रमूषभमेन्द्रमे-  
कादशकपालं निर्विपत्ति सावित्रे द्वादशकपालं  
षारुणं दशकपालं सोमप्रतीकाः पितरस्तु-  
प्युत बहुवा दक्षिणा (२) ।  
( भोजनानि इविन्द्रशतिष्ठ ) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाङ्कके-  
ष्टुप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

( अथ पथमकाण्डऽष्टुप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ) ।

विंशोऽनुवाके षष्ठिं हर्विष्ठुप्राकानि । एकविंशे सौनामण्मा षष्ठाः इश्वरो  
हर्विषि चोच्यन्वे ।

कल्पः—“ अद्वेष वाहैपत्यमवटे स्वात्मा तस्मिन्नुरामाः कलेन तुरा संद-  
धाति परिस्तुम्भवति स्वादीं त्वा स्वादुनेति शब्दैः तुरा संसुखवि ” इति । नाम्लु-  
स्वादीं त्वेति । हे तुरे स्वादीं त्वा स्वादुना सोमेन संसूचामि । अब सोम-  
शब्देन वीहिष्वप्तुप्रथमवटे वालुणमुण्डे वालुणमुण्डे चोलक्षते । सोम-  
स्पौतिराजत्वेनोपलक्षपितुं कश्यते(त्वाहू) । कीहर्वी त्वाम् । तीव्रामुमगच्छान् ।  
अमृताप्यनृतवदाप्याप्यनकारिणीम् । अत एव वस्त्रीवर्द्धादीनाप्वापितुं पाप्यष-  
न्ति । कीदृशेन सेमेन । वीवेण वमनाद्युपयुक्तिवित्वेन वीवत्वम् । अमृतेन  
“ अपाप सोममृता अभूम ” इत्यादिमृतेनामृतवदपापेन(ण) । ९वंविष्ठतो-  
वामकेन वाप्तेण संसृष्टवाच्च सोयोऽसीति । तस्मादेवतात्मार्च त्वं वस्त्रस ।  
तुवाच्चे त्रुड रक्षकाय । सचतुष्पृतिकदव्यविचानाय प्रस्तौदि-

( सौनामजीमन्नपुरुषविशामधिकानम् )

“इन्द्रस्य सुनुवामस्य दशदेविन्द्रियं वीर्यं पराऽपत्तं । तत् यत्पथम् निरहीष्टः ।  
वृक्षलयमध्यत् । यद्दिविनीयम् । वशदरम् । यस्तुलीयम् । वत्कर्कन्धु । यस्तस्तः ।  
तत् तिःहः । यदृष्टयोः ( १ ) । तत् शार्दूलः । यत्कर्त्तयोः । तत् वृकः । य  
कर्भ्यः । तत् सोमः । याऽवाची । तत् तुरा ” [ ना० का० १ प० ८  
अ० ५ ] इति ।

तोपमभिषुवत इन्द्रस्य तामध्यं दशादा मित्रं सत्यतितमभूत् । युक्तं वैतत् ।  
अभिषदस्य वधरुदत्तात् । अनित वा एतत्सोमं यदभिषुप्तवन्तीति श्रुतेः । तत्  
चेन्द्रो वक्त्रेण त्रिवारं निहीवनं कृतवाम् । तेन इन्द्रवयमभूत् । प्रथमनिष्ठीदनेन  
कर्त्तं बाटसंगैरकल्पमभूत् । बदरं कामुकपरिपितं सूक्ष्मं बदरीकल्पम् । कर्कन्धु  
हरितकीपरिपितं स्थूलं बदरीकल्पम् । तदेतत्रयं नुखचित्तद्वाग्निःसूतम् । यस्तु वीर्यं  
नाराणिकाछिद्राम्बिःसूतं संहित्युगोऽभूत् । यस्त्राक्षिचित्तद्वाम्ब्यां निःसूतं तत् चा-  
दूषोऽभवत् । यदृषि कर्णचित्तद्वाम्ब्यां निर्गतं तत् वृक आरण्यथाऽभूत् । यो  
वीर्यमाग्ने मूर्धचित्तद्वाम्ब्यो निर्गतः स तोमोऽभवत् । या च वीर्यकला भाषुगु-  
हाम्यागवाची निर्गता सा तुराऽभवत् । यद्यपि छटादीन्यद्वै इन्द्राणि तथाऽपि  
चित्तद्रदशकोऽभिगतत्वेन दशादा वीर्यपातोऽभिहितः । इन्द्राणि विभृते—

“ वयाः लकडो भवन्ति । इन्द्रियस्पादकरूपये । वयाणि लोभनि ( २ ) ।  
त्रिविषेवावहन्ते । वयो भ्रह्माः । वीर्यमेवावहन्ते ” [ ना० का० १ प० ८  
अ० ५ ] इति ।

वयालिंविधाः तुकडो भवेयुः कर्तव्या इत्यर्थः । कलैवदैरेः कर्कन्धुभिष  
मिलायत्वादिविधाः । सकूनामिन्द्रियाभिषुप्तिहेतुत्वादिनिदियसंपातिः । त्रयाणि  
सिंहशाद्वृक्काणां संबन्धिनि वीर्णि चित्पिणामि लोभामि संपाद्यामि । वयज्ञि-  
संस्कारा का अधिसरस्वतीसुवाषदेवताका ग्रहा ग्रहीतन्याः । लोषभिस्त्रिविर्द्धिः  
संपद्यते ग्रहीत वीर्यम् ।

सौनामजी इन्द्राणिरत्वशङ्ककरं वारयन्स्तुवयादीनि इन्द्राणि प्रशांसति—

“ नाम्ना दशाभी । नवै पुरुषे माणाः । नाभिद्वर्षी । याणाः इन्द्रियं  
वीर्यम् । प्राणनिवेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मस्वते ” [ ना० का० १ प० ८  
अ० ५ ] इति ।

तुकूवयलेनवयग्रहज्ञवीनिष्पन्ना भवतुंस्था । तत् सौनामजीद्रामीत्वं नामह-  
रेणैव न तु इन्द्र्यस्त्वेण । यथोक्तव्यनिज्ञायकर्मसंघनामत्यात् । पुरुषेऽपि मुख्य-

परा ०८ अनु ०२१] कृष्णथजुवंदीयतैतिरीषसर्वहिता ।

१५९

( सौत्रामणीमन्त्रशङ्काहविषाममिदानम् )

चिछद्राणि चिरसि सप्तांबो दे इति नवसंलयाकारनि प्राणावारत्वात्प्राणा। इत्यु-  
प्यन्ते । नाभिस्तु दक्षमी । सा च चिछद्रामासंलयाक्ष मुख्यचिछद्रम् । एथा  
सौत्रामणी न द्रव्यं तदन् । नेत्रचिछद्रगतात्र पाणा इन्द्रियशब्देन वीर्यं गन्धेन  
नोच्यन्ते । अतोऽव द्रव्यगतया भवतीरुपया पाणानिनिधं वीर्यं च यजमाने  
तंशादयति । विवरे—

“ सीमेन कुच्छित्ताम्बाणि कीर्णाति । न वा एवदयो न हिरण्यम् ( ३ ) ।  
यत्सीत्यम् । न स्त्री न युवान् । यत्कीर्णः । न सोमो न तुरा । यत्कौतामणी  
तमुद्घै ” [ बा० का० १ ष० ८ अ० ५ ] इति ।

सीमेन कुच्छित्ताम्बाणा भवत्तरालवर्तिं साम्यम् । सीमपयसोधिकं हिरण्यात्  
न्यूनम् । कुच्छित्तिपि लिपा अधिकः पुरुषात् न्यूनः । शब्दाण्यपि तुराजनक-  
त्वात्तुराया अधिकारनि सोभवत्पूत्वामावात्तवो न्यूनानि । साम्येवाभि तौता-  
मणीहितुवया तच्छब्देन निर्देशन्ते ।

सोमेन तंसूजापीयस्यामिषायं दर्शयति—

“ स्वादीं त्वा त्वादुनेत्वाह । सोमेवैनो करोदि ॥ [ बा० का० १ ष० ८  
अ० ५ ] इति । देवतार्थपकस्य वसिद्वां दर्शयति—

“ सोमोऽस्यधिभ्यां पञ्चस्य सरस्वतीं पञ्चस्येन्द्राय तुशाम्णे पञ्चस्येत्वाह ।  
एताम्यो सेषा देवताम्यः पञ्चते ” [ बा० का० १ ष० ८ अ० ५ ] इति ।  
शब्दैः संस्टुष्टायस्तित्तु दिनेत्रु तथैव निवार्ते विवरे—

“ तिसः सर्वता वसुवि ( ४ ) । तिसो हि रात्रीः कीवः सोमो वक्तवि ”  
[ बा० का० १ ष० ८ अ० ५ ] इति ।

कीतसोपस्य चिरावदासोऽन्यत्र पसियः । एथा च शूयते—<sup>४</sup> तर्व सोम-  
मणीहियमाणं गम्धवीं विषावसुः पर्यमुक्त्यात्स तिसो रात्रीः परिमुक्तिवोऽवत्तत्वसमा-  
न्तिसो रात्रीः कीवः सोमो वसुति ” इति ।

कल्पः—“ पुनात् ते परिसुतमिति वाढमयेन पवित्रेण तुरा पावपदि ” इति ।

एथा शुद्धघर्यं जडं वसेण गात्रितं भवति तद्विद्यं वाढपवित्रेण गात्रिदा  
कार्या । पाठस्तु—

पुनात् त इति । हे इन्द्र देवत्वदर्थं सूर्यस्य दुहिता तुरा पावपत्रु तूर्यसंबन्धिनी

दुहितूरुस्थानीया दीर्घिः परिलुतं ब्रह्मीभूतं सोमं पूर्वमनेष्य तोषीकृतं तुराद्रव्यं  
वरिण वाऽलजन्वेन पवित्रेण पुनात् क्षेवयत् । कीदेवेन वोरेण । शाश्वत शाश्वतेन  
इतेन । तना विस्तीर्णेन । पवित्रेणानेन पूर्वः सोमो वायुषच्छीवमामी भूत्वा वर्ष-  
हृक्षोदर्ती पात्राभिमुखः सञ्चभितः शीर्षं दुतोऽभक्त् । कीदक्षः सोमः । इग्दूरुष  
मुख्यो योग्यः सत्त्वा । विवरे—

“ पुनात् दे परिसुतमिति वज्रा पुनाति व्यावृत्तैः ” [ बा० का० १  
य० ८ अ० ५ ] इति ।

लौकिकजल्लादिकं न मनेणाऽदिलं पुनस्तीति ततो व्यावृत्तिमैवति ।  
साक्षरं विवरे—

“ पवित्रेण पुनाति । पवित्रेण हि सोमं पुनन्ति ” [ बा० का० १  
य० ८ अ० ५ ] इति ।

दशापवित्रेण तोषस्य शोधने प्रतिष्ठाम् ।

सोमताम्याय वाऽस्तीकार इति इर्षयति—

“ वारेण शाश्वता तनेत्याह । वारेण हि सोमं पुनन्ति ” [ बा० का० १  
य० ८ अ० ५ ] इति ।

वालेन सोमशोधने सोमपकरणे लूचकारेण दर्शितम्—“ शुक्राशुर्णास्तुका॒  
दशमानः प्रयच्छति तां स काले दशापवित्रस्य नामिं कुरुते ” इति ।

वायुः पूर्व इत्यस्या काचः पदोर्गं पुरुषेदेन व्यवस्थापयति—

“ वायुः पूर्वः पवित्रेणति नैतया पुनीयात् । व्यूच्चा लेषा । अतिपवित्रस्यै-  
तया पुनीयात् ” [ बा० का० १ म० ८ अ० ५ ] इति ।

द्विविधो हि सोमपाः सोमवामी जीर्णसोमबेति । तत्र सोमवाभिनः सोमो  
क्षहिर्विग्रहं इवि प्राह्मसोषो अतिद्रुत इत्येताहाः पाठस्यस्मिन्युक्तः । व्यावृद्धिस्य-  
स्यार्थस्य तस्मिन्भावात् । तं पत्येषा व्यूच्चा समृद्धिहीना । यस्त्वतिपवित्रो  
जीर्णसोमस्तं प्रायर्थसंज्ञावात्समृद्धिः । तदेतत्सूचकारेण विशादीरुदम्—“ प्राह्म-  
सोमो अतिद्रुत इति सोमवाभिनः पत्यहृसोमो अतिद्रुत इति सोमाविपवित्रस्य ” इति ।

फलः—“ अपरस्मिन्भावे सुराप्रहान्गृहणादि कुविदङ्गेति ” इति । पाठस्तु—

कुविदङ्गेति । अङ्गनशब्दः प्रियसंबोधनवाची । हे शिष्या अधिष्ठात्रस्वदीतुवा-  
मेन्द्रा ये यज्ञवानो वर्हिषो धामस्य नमोवृक्तिं नमस्कारविनाशं न णग्मुनं पापुः

५४। ८० अनु० २।१] कृष्णयजुवदीयतोचरीयसंहिता ।

५६१

( सौत्रामणीमन्त्रपञ्चाहविषाभभिधानम् )

किंत्रयत्तमज्ञालयोऽनुतिष्ठन्ति वेषादेवा यज्ञनां हविर्विधाणि मोजनानीहेह  
कणुत । ग्रहणवाचामात्रनेकत्वाद्विष्टा । दत्तोपयात्मुच्यते । कुविष्ठुन्दो वद-  
थेवाची । चित्तच्छः समुच्चेद । यथा त्वोके यववर्णो यवादिघान्येविताः कृ-  
विकाः कुविष्ठवंचित्तद्विष्टे यवयवानि च गोधूमपियंग्वादिघानाम्यनुरूपं तत्परी-  
काकेण वियुवेदं एकमिदमपकामिति पृथक्कर्त्य दानिति लुननिति तथा मूर्यपि  
कमस्कारादिरहितो नास्तिकोऽयं यज्ञा अद्यात्मुरवे यज्ञेति विविष्य अद्याचोह-  
र्वावि भूलग्भवम् । विष्टे—

“कुविष्ठेन्यनिरुक्ताः माजापत्यया गृह्णाति (५) । अनिरुक्तः पाजापतिः ।  
पाजापतेनाप्ते ” [ शा० का० १ प० ८ अ० ५ ] इति ।

अस्यामूर्च्छि भरतुतान्यपित्तिसरस्वत्यादिनायानि न भ्रुतानि किंत्रविष्टे तापा-  
रवशाद्वः भ्रुवस्तस्याद्येदं देवतोतिविशेषनिरुक्तवर्जितेयस्तुकृ । पाजापतिंगाची-  
भरोदपि भ्रुविरहितवादिनिरुक्तः । अत एव यज्ञकारायपतिवादत्वारे नाशदाती-  
यत्वूके शूद्यते—‘ को अद्या देव क इह पश्चेषत् । कुत आजाता कुरु इयं  
विष्टुहिः ’ इति । ‘ यो अस्याप्त्यक्षः परमे अयोमन् । सो अङ्ग देव भवि वा  
न देद । इति च । अतो गिहकराहित्यसाम्यादत्याः पाजापत्यस्तम् ।

अत यहाणां भिष्टवेन वन्त्रान्तरयस्तर्कि वारयितुं विष्टे—

“ एकघर्चां गृह्णाति । एकघेर यज्ञाने दीर्घं दधादि ” [ शा० का० १  
८० ८ अ० ५ ] इति । मन्त्रानुकत्वा एशुनिष्टव्ये—

आभिदनं धूमभिति । पातिनश्चेत्यवर्जितो धूमः । अतर्या देववाः यस्त-  
स्मिति—

“ आभिनं धूमवालमवे । अभिनौ देवानां भिष्टौ । तात्पर्यमेवास्ये मेष्टं  
करोति । सारस्वतं भेषम् । वार्ष्णे तत्पत्ती । वार्षिकैनं भिष्टव्यति । ऐन्द्रमुख-  
म् १ सेन्द्रायाम ( ६ ) ” । [ शा० का० १ प० ८ अ० ५ ] इति ।

एशुनिष्टापुरोडाशान्विष्टे—

ऐन्द्रमेकावशकपालमिति । कल्पः—“ दिष्टिपोऽस्मै शकादुण्डां स्थाचीं  
प्रवद्धां धारयति वस्या विल उदीर्चिनद्वां पदिर्व विवत्य यस्मे यनः प्रामद-  
पिति वस्त्रिमन्त्रवत्तमानं हिरण्यं निष्टाप सोपपतीकाः पितरस्तुष्टुवेति वस्त्रिमन्त्रा-  
सेषमन्त्राति ” इति ।

५६३ श्रीमत्सायणाचार्यविद्वचित्पूर्वसमेता— [१५८४काण्डे—  
( सौनामगीकरणवद्वाहविद्वान्मित्रानय )

सोमपतीकाः सोमपतुमः । दक्षिणी विभेते—

वहवेति । अथस्य योगिहृष्टवेति ।

पशुधेन पशकं पूर्वेनपशोहं पूर्वैक्यं विभेते—

“ यजितु पूर्वेनालभेद वहिषीऽस्यादिनिक्यं वीर्यं इच्छात् । आतुर्वस्तै अन-  
येत् । एत्पूर आउभते । एकपैत्रास्तिविभिन्न्यं वीर्यं दधाति । नास्ये आतुर्वं  
नक्षत्रहि ” [ शा० का० १ ष० ८ अ० ६ ] इति ।

अस्माहिषो यज्ञामशरीराङ्गहिर्वेतो ।

वक्त्रो वहेवत्यः पञ्चसदेवत्यः पुरोडाश इत्यमित्रानादवापि वायावौ निरे-  
वादि—

“ वेतेष्वा पशुना पुरोडाशा भवति । पवहुरोडाशा हेते ” [ शा० का०  
१ ष० ८ अ० ६ ] इति ।

पश्चा एवाच पुरोडाशस्थानीया इत्यर्थः ।

पशुकं तूषकारेण—“ तर्वेवामेका पुरोडाशकैकः तैव एका  
पात्रया ” इति । तत्र यज्ञाणां प्रहाणां पात्रानुभावये विभेते—

“ मुवः सुरायपविनेति सर्वदेवत्ये यात्यानुवाक्ये भवतः । सर्वी एव देवताः  
दीणादि ( १ ) ” [ शा० का० १ ष० ८ अ० ६ ] इति ।

मुवः सुरायपवित्याहुमृद्यं ब्राह्मणप्रथमे यथदकाण्डहस्य चतुर्थप्राठके द्वितीया-  
नुवाके समानायवदस्तत्त्वेण व्याख्यातमन्ते । तत्र याधिकाद्यो यथा भुवसत्ये-  
वेद्यादवपितीभद्राद्योऽपि भुवतः । सरस्वती विदि सरस्वतीश्वर्द्योऽपि भुवतः ।  
षष्ठीनयोः सर्वदेवत्यत्वे प्रलक्षणानां सर्वेषां देवानां प्रतीयमासत्वात् ।

विभेते—

“ ग्राहणं परिकीर्णीयादुच्छेवणस्य पात्रान् । जात्यां शाहृत्या उच्छे-  
वणस्य पात्रा ” [ शा० का० १ ष० ८ अ० ६ ] इति ।

हुवायाः पुरायाः तैव उच्छेवणम् । तैवानुकूलं विभेते—

“ यदि जात्यां न विन्देत् । यत्कीकरणायायवनपेत् । तैव ततः याय-  
विभितिः ” [ शा० का० १ ष० ८ अ० ६ ] इति ।

येयपवनयनकिंवा सेव ततस्तत्र ब्राह्मणपानापादवैकल्ये यापविभितिः ।

पशुनां पुरोडाशानां च विलक्षणेवत्यत्वं यशंत्वादि—

४१०-८५२०-२।] लुण्ठयकृदीयतोचिरीयसंहिता ।

१३९

( सौचार्यीमन्त्रपत्रहितामिवन्तु )

“ दैव सौचार्यै त्वयस्म् । उदस्यै त्वमूद्भूम् । नानेवत्यः पश्चव्यथा पुरो-  
हाशास्थ भवन्ति त्वमूद्भै ” [ बा० का० १ प० ८ अ० ६ ] इति ।

कर्मन्तरे पशोः पुरोहाशास्थ ऐक्षेवत्यत्वचिवानाद्विमदेवत्यत्वं त्वमूद्भि-  
हीने मवति । पदेवान्यत्वं त्वमूद्भिहीने विच्छेवत्यत्वं सौचार्यै किमवै तज्जि-  
भेदेवत्यत्वं सौचार्यान्यत्वान्यत्वा वाचनिकाद्वात्मूद्भै लंपयते । तस्माद्वै त्वमूद्भै  
पश्चव्यथा पुरोहाशास्थ विच्छेवत्या भवन्ति ।

ऐक्षेवत्य पशोः पुरोहाशास्थ च नैरत्यं यज्ञसुविः—

“ ऐक्षः पश्चानामुत्तमो मवति । ऐक्षः पुरोहाशानी पश्यतः ( २ ) ।  
इन्द्रिये शबास्यै त्वमीनी द्वाण्ति ॥ [ बा० का० १ प० ८ अ० ६ ] इति ।

• ऐक्षमूद्भमिवि सौद्भिर्विनायन्ते पठिते, तद्वत्तत्त्वेन्द्रियेकाद्वाक्षकपाद्मं विद्य-  
पशीति पुरोहाशादिधीनायादौ पठिते, तस्मादैन्द्रियोर्न्द्रियादस्थ यज्ञवानस्त्वा  
दक्षिणायापादाग्न्यस्ये त्वे अर्पीन्द्रिये त्वप्यक्षम्यापिते भवतः ।

• प्रकृती वशानायङ्ग्न्यागात्मूर्द्धं पुरोहाशादत्तरो विहितः । अत वशान्यागात्मूर्द्धं  
तदीयेभ्योऽनुप्रजेभ्यः पुरा, तं प्रचारं विधत्ते—

“ पुरस्तादकूयाजानीं पुरोहाशैः पशतति । पशयो ते पुरोहाशाः । पशू-  
मेवावकन्ते ” [ बा० का० १ प० ८ अ० ६ ] इति ।

पशुपयोगमध्ये प्रचारात्मूर्द्धं पुरोहाशादेवताः पशंतति—

“ एन्द्रियेकाद्वाक्षकपाद्मं विद्यति । इन्द्रियमेवावकन्ते । सावित्री त्वरदेशकपाद्मं  
प्रशूलयै । वारुणं दशकपाद्मम् । अन्तर एव वक्षणपशवज्ञते ” [ बा० का०  
१ प० ८ अ० ६ ] इति ।

वक्षणायाः सौचार्यास्थ स्माप्येन दक्षिणीं पशंतति—

“ वक्षणा दक्षिणा ( १ ) । उठ वा एवाऽप्यद्वूषे । उत्तराभवतरप् । उत्तर तोष  
उत्तर सुरा । यत्तोचार्यी त्वमूद्भै ” [ बा० का० १ प० ८ अ० ६ ] इति ।

वक्षणा वक्षणा यद्यप्यपशतरे वोभयं पशुते । अध्यगदेशकात्तित्वपत्तेयादुत्त-  
म्बोऽप्यतरः । या सौचार्यी तादपि तद्वत्ततोषः सुरा वेत्युभ्यत्वा भवति ।  
अतः सद्वदादक्षिणा त्वमूद्भिरी ।

सौचार्यामिन उक्ताक्षय एव पशादः । सौचार्याविविव्यथा तु विषेण विचरते—

( सौत्रामणीमन्त्रयशुहविशाममिदानम् )

“ शाहेभरं पदु चतुर्थमिपवित्स्याऽऽलभते । वलै देशानी वृहत्पति ।  
महागेव पश्चस्य व्युत्पत्तिपति ” [ बा० का० १ प० ८ अ० ६ ] इति ।

पूर्वद विकलाङ्गमिवपति तस्मैव करोति ।

पूर्वपशुबत्तमनदेवायपुरोडाशाशादयस्तकौ पश्चतिवनादयस्य पुरोडाशस्य  
प्रतिपत्तद्वयिष्ठते—

“ पुरोडाशावेनेव पदुभवति । न सेवस्य यहं गृहन्ति ” [ बा० का० १ प० ८ अ० ६ ] इति ।

पूर्वेषां वशानो लगानदेवत्या ग्रहा एव पुरोडाशाश्यादीवा इत्युक्तम् । अत  
तु महाशादात्युरोडाशः कार्यः । विष्ठते—

“ त्रिपत्तीकाः पितरस्तुष्टुतेति शतातुष्टायाऽ लृपवनपति ( ४ ) ।  
शतातुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये पवित्रिष्ठति ” [ बा० का० १ प० ८ अ० ६ ] इति । शतातुष्टा शतचित्तद्वा स्थान्ती ।

दक्षिणाश्चिरपरि शतातुष्टायाः ( या ) अन्तर्वनं यस्तुषकारेणोक्तं वदिदं विष्ठते—

“ दक्षिणेऽमौ शुहोति । पापस्यसस्य व्यावृत्ये ” [ बा० का० १ प० ८ अ० ६ ] इति ।

पापस्यस्तं शोन घनवचरत्वम् । निष्ठां हि तुरा स्वकीयद्वयत्वेन  
सेपादयन्तुरुदः पापाचरणेन घनवचरो ददति । वस्य व्यावृतिः कर्तव्यः ।  
तोपात्पादिवदाहवनीय एव तद्वेष्टि व्यावृतिनं भवेत् । वस्मादक्षिणेऽमौ शुहोत् ।  
शतातुष्टायाः हिरण्यस्थापनं विष्ठते—

“ हिरण्यमन्तरा शारपीति । पूताभेनो शुहोति ” [ बा० का० १ प० ८ अ० ६ ] इति ।

अन्तरा दक्षिणाश्चिरपरोत्पत्ते । ता च तुरा हिरण्यस्थेन तृता भवति ।

परिषार्णा विष्ठते—

“ शतात्पाने भवति । शतातुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये पवित्रि-  
हति ” [ बा० का० १ प० ८ अ० ६ ] इति ।

दक्षिणाश्चौ शतातुष्टायाः स्थापनं विष्ठते—

“ यौवेव शतातुष्टायाः शारपति ( ५ ) । वचिदधाति प्रतिष्ठितै ” [ बा० का० १ प० ८ अ० ६ ] इति ।

( सोमामीमान्वपशुहविशामभिवानह् )

त्वृ॒ सो॑म पर्चिकित॒ इत्यादि॒ भिरुपस्थाने॑ विष्णवे—

“ पितृन्या॑ पूर्वस्थेन्द्रिय॑ वीर्य॑ यच्छति॑ । पर॑ सो॑मो॒ अतिपवते॑ । पितृन्या॑  
याज्ञवानुवाक्यमाभिरुपतिठते॑ । यदेवास्य॑ पितृनिन्द्रिय॑ वीर्य॑ यच्छति॑ । तदेवा॑  
वरुन्ये॑ ” [ चा० का० ३ ष० ८ अ० ६ ] इति ।

वीर्यं पर्चमाने॑ वीर्यः॑ सो॑मो॒ अविशयेन॑ शोधयति॑ स्वयं॑ तदुदरे॑ जीर्णत्वादेवस्थे॑-  
निवृयथिति॑ पूर्वान्वयः॑ । संख्यां॑ विष्णवे—

“ पितृभिरुपतिठते॑ । तुदीये॑ वा॑ हतो॑ लोके॑ पितरः॑ । तानेव॑ वीर्याति॑ ”  
[ चा० का० १ ष० ८ अ० ६ ] इति ।

तदेव॑ शापस्तम्भेन॑ स्त्रीहृष्टदृ॒—“ सर्वेन्ति॑ सो॑मिभिः॑ पितृमतीभिरित्युभिस्तित्यु-  
भिरुपते॑ चराभिरुपतिहृष्टने॑ त्वृ॒ सो॑म पर्चिकित॒ इत्येवा॑ सुमान्नाता॑ भवन्ति॑ पुर-  
स्वादभ्युर्देशिणतो॑ बहा॑ पथाद्योता॑ ” इति । त्वृ॒ सो॑म पर्चिकितस्तवया॑ हि नः॑  
पितरस्त्वृ॒ सो॑म पितृभिरित्युभ्यमो॑ रेवास्तितः॑ । चार्हिष्टदृ॒ पितर आश्वहे॑ पितृनुप-  
हृष्टाः॑ पितर॑ इति॑ जसुपृ॒ एवास्तितः॑ । अशिष्वान्ताः॑ पितरो॑ वे॑ अशिष्वाच्चा॑ वा-  
न्याय॑ दुर्घृ॒ इति॑ होतुरेतास्तितः॑ ।

तानेवानुपस्थानांविष्णवे—

“ अथो॑ वीर्य॑ वे॑ यज्ञस्थेन्द्रियाधि॑ । अप्युर्हृष्टोता॑ बहा॑ । व उपविष्टने॑ ।  
यान्येव॑ यज्ञस्थेन्द्रियाधि॑ । वैरेवासै॑ मेषजं॑ करोति॑ (६) ” [ चा० का० १  
ष० ८ अ० ६ ] ।

इन्द्रियवृद्धवहारनिर्वाहकत्वाद्विग्न॑ महेन्द्रियरूप॑ ।

तदेव॑ यज्ञस्थेनानुबाहुषेन॑ स्वकाण्डोकाः॑ पथानकैविपथस्तस्मात्तात्॑ व्या-  
क्त्यादाः॑ । अथानुवाक्यशोषेण॑ व्याख्येवपन्त्रकाण्डनिरपेक्षो॑ राजसूयप॑ मो॑यो॒-  
भिर्वीयते॑ ।

तवाऽत्तम्भकांले॑ कर्तव्यं॑ पवित्रालयं॑ सो॑पयाम॑ विष्णवे—

“ अप्रिष्ठो॑पयय॑ आहरवि॑ । यज्ञमुर्सं॑ वा॑ अप्रिष्ठो॑पः॑ । यज्ञमुख्येवा॑ इत्यन्दृ-  
त्वनाक्तमते॑ ” [ चा० का० १ ष० ८ अ० ७ ] इति ।

सो॑मयागानी॑ सर्वेन॑ प्रकृतिस्तेनाभिरुपस्त्य॑ यज्ञमुखाव्यम्॑ । तत्प्रभिरोक्तुं  
राजसूयमाक्तमते॑ प्राप्नोति॑ । विष्णवे—

“ अथेषो॑ अभिवेचनी॑ यथात्तुस्त्रियशप्तमानो॑ भवति॑ । यथस्त्रियादै॑ देवदाः॑ । वा॑  
द्वाऽत्तम्भो॑ति॑ । यज्ञापतिष्ठतुस्त्रियः॑ । तमेवाऽत्तम्भो॑ति॑ ” [ चा० का० १ ष०  
८ अ० ७ ] इति ।

अथापिष्ठोमादूर्ध्वं न तु तदनन्तरम् । आनुमतादिभी रात्रिहृषिः पर्वत्वैर्योगैर-  
ग्रीष्मीयामितेवनीपेषोऽवद्वितापाद् । एकत्रौ चाहृष्यमानमध्यादिनपवमानाम-  
वपवमानानां क्रेषण त्रिवृत्यश्चदृशासृष्टशस्त्रीया विहिताः । अत तु तात्परिष्यव्य  
चतुर्भिःशस्त्रीयः पर्योक्तव्यः । सपिधयातिषेष्यनुवाके वयस्त्रिशस्त्रोमविधायकं  
ज्ञात्यनुमुदात्तवृत्तम् । तपैवावस्थितिपिण्डेष्टेकां स्तोत्रायाविकां संपाप्तं चतुर्भिः-  
शस्त्रीये कुर्वात् । स चाऽऽयुलिविशेषः सामस्ते व्रष्टव्यः । ये देवा दिव्येकादृशा  
स्थेतिमन्त्रे चयस्त्रिशस्त्रोद्वात्तकाः । यदा वाऽप्यस्त्रेष्टिः शाङ्कस्यमालयोऽभीष्टते—  
“ कही वस्त्रं पृकादृशं कुर्वा । द्वादशाऽऽद्वित्योस्ता पक्षविशदिन्दश्वेव प्रवाप-  
तिष्य अप्यस्त्रिशस्त्री ” इति । पूर्वोक्ताः कर्मभूतं पृता: सूपास्या इति तत्त्वप्रकरणाद्-  
वागम्यते । पवासां वयस्त्रिशस्त्रोद्वतानां पश्यात्प्राणां पात्रकोऽन्दः पश्यापतिष्यतुर्भिः-  
शः । यथोक्ततोमे तु यथोक्तस्त्रिशस्त्रायामित्येति ।

पवमानवदेन पथमस्य चहिष्पवयानस्त्रैव सहस्रा त्रुदिस्थत्वाचैवाद्यं चतु-  
र्भिःशस्त्रीय इति त्रये च्युदितिर्तुं विषये पवमनिवेत्यं स्तोत्रं विषये—

“ सुरश्च एष स्तोत्रानामयस्यापूर्वम् । यद्विषयाः स्तोत्राः ( १ ) । एतावानै  
पश्चः । यादान्परमानाः । अन्तःत्तेष्टेष्टं त्वा अन्यत् । यत्तमाः पक्षपात्राः ।  
देनास्त्रश्चारः । सेन यथापूर्वम् ” [ चा० का० १ प० ८ अ० ३ ] इति ।

एतस्मिन्पवमाने चतुर्भिःशस्त्रीये रुपैवयोऽस्पदकरणे सुवि पद्मैरप्यं भवति त  
पृष्ठं स्तोत्रानां संचारः सुध्यतिष्यतन्म भवति । द्विर्विगुर्वीयपवमानयोऽबोद्धकपात्रो  
यी पञ्चदशसप्तशस्त्रीयै वयोः । पथमस्यवमानप्रयुक्तांचतुर्भिःशस्त्रोमाप्यपूर्वत्वेन  
हित्येव भवति । किंचायप्यापूर्वत्वं परो दीपः । स्तोत्रेतु दुष्टेतु यज्ञस्य किया-  
पवमाना इति यादनेत्रवानेव मुख्यो यज्ञः । अन्यत्वात् यज्ञस्यानास्त्वेष्टपश्यम् ।  
यथा विसेदांदशायान्तर्देवकाठं पात्राणो वा पक्षिष्यते तद्विज्ञस्यान्दद्वृक्षानां  
संपूर्यर्थेव क्रियते, न तु मुख्यस्त्रश्चम् । अपाण्यायपि पवमानानां चतुर्भिःश-  
स्त्रीये सति पूर्वोक्तोऽवृत्यं न भवति ।

आमिषेवनीपस्पोकव्यसंस्थापत्पत्वं विषये—

“ आप्नेवाग्निष्ठोमेनश्चौति । ज्ञात्यना पूर्णो भवति । पश्य वा उव्याप्ति ।  
पश्य व व्याप्ति । यदुक्तव्यो भवत्यनुसंततये ( २ ) ” । [ चा० का० १ प० ८  
अ० ३ ] इति ।

( सौत्राभर्णीमन्त्रंग्रन्थविषयमभिधानद् )

अधिक्षेमे द्वादशैव वास्तविणि । उक्तये तु वेष्ट ऊर्ध्वं चोषि वास्तविणि । तथा सुवि द्वादशास्त्रमुक्तेनाद्विष्टोमपागेनार्थं यज्ञान आत्मनैव स्ववेदेव प्रवादिभिः समूच्चे मवति । स्वर्यहेतुपूष्टचा युक्त्य भवति । तत्र उत्तरमादिनां व्यापां प्रणाम्यशुद्धत्वात् अद्वासतोव्युत्तोवक्ष्यते वक्ष्यते साति प्रवासु वशुषु च सपूद्धिरनुसंवता मवति ।

चहिष्पवमानस्तोवत्य पारमे चोदक्यपाप्तमुग्रस्ते यापता गर इत्येवामूर्च्छादितुमन्तरं विधते—

“ उप त्रा व्यापयो गिरु इति प्रतिपद्धतवति । वार्तै वायुः । ताथ एवेऽभिमेकः । सर्वलापेव पञ्जानार तूर्येव । सर्वा इन्द्रं भजा राजेति वंदन्ति ”  
[ गा० का० १ प० ८ अ० ८ ] इति ।

पतिपद्यद उपक्रम्यतेऽन्येति पतिपत् । औदृष्टा पठनीमत्यर्थः । अस्यामुचि वायोरनीके अस्थिरत्वादिति गिरु चायुतपीडे रिघदिः पठच्चते । स च वायुवाच-कस्त्रहृष्टः । कोडालिमेरित्य व्यापयोः कण्ठवाल्वायाभिवैदिनाकरविद्वीतनोः । अभिवेचनीये योऽभिमेकः किष्टते सोऽर्थं वाच एवाभिमेकः । तत्कथमित्युच्यते-सर्वसापेव पञ्जानार एव यूपवेऽभिमित्यतो ( सर्वार्थं पञ्जा इन्द्रं राजेति वदन्त्यः स्मृत्यते । वस्यात्ताहं व्यापयेत्कवायुपतिपादिका सेषमृगेवाऽऽदी पाठचा ।

क्रमन्दरपाठं विधते—

“ एतम् त्य दशक्षिप्त इत्याह । आदिक्षा दे पञ्जाः । पञ्जानामैतेन गूढते । [ वा० का० १ प० ८ अ० ८ ] इति ।

इत्याह, इत्येवामूर्च्छ पठेत् । अस्यामुचि उपादित्यभिरक्ष्यतेत्यादित्याद्भूषयते । ते चाऽदित्याः एव पञ्जा आदित्यकस्त्रस्वात् । तेन पञ्जपाठेन पञ्जा-पापेव वध्येऽभिसूपदेऽभिरुच्यते । क्रमन्दरपाठं विधते—

“ एवं वा एते यज्ञमुखात् । दे संभादां अकन् ( १ ) । यदाह पवस्त्रं वाचो अधिय इति ( तेनैव यज्ञमुखाव्यग्निः ) [ गा० का० १ प० ८ अ० ८ ] इति ।

तत्परिभ्रम्यते धीर्घते पाठ्यते वा तृता यामिरायाभिर्गिर्भस्यास्त्रवा-नापाया फलः लंभादाः । तात्त्वा कर्त्तो य उद्दावारोऽकम्फुर्विनित पठान्वित त एव उद्दावारो यज्ञमुखाव्यग्निव वा अवग्रह्णत्वेव । पवस्त्रेत्यवः पाठे तु एव हे सोव त्वप्रियोऽस्ये एव आदिभूतः सन्वादः ओषधेत्यभिधानाद्यज्ञमुखादपगमनं च भवति । उच्छ्रुत्युकाः कापिदृष्टो विधते—

“ अनुहृष्टप्रथमा भवति । अनुहृष्टप्रथमा । वार्ता अनुहृष्ट । वार्तैव प्रथमि ।

वाचेऽयनि । उद्दीपीर्वदन्ति । उद्ददा अनुष्टुपो रुदा । आनुष्टुपो राजन्यः (२) ।  
 तस्यादुद्दीपिंदन्ति ॥ [ बा० का० १ प० ८ अ० ८ ] इति ।

स्तोषस्याऽऽदावन्ते त्वनुष्टुपादुचो भवतः । तथा स्तोषनुष्टुपच्छन्दसो वागिनी-  
 शीषत्वेन वाङ्मात्रावादाचेष्ट वारम्बनसाक्षी लक्ष्मे भवतः । यथाप्युप त्वा । जापयो  
 मिर इषादमो गायत्र्यः, तथाऽन्युच्छवद्युक्ताभिर्मिरनुष्टुपवं संप्रधावे ।  
 अनुष्टुपो हि स्वरूपमुञ्चन्द्रयुक्तम् तस्योऽकृष्टवाद् । यद्वा सोरीषनुष्टुपच्छन्दसका-  
 चूपच्छव विषेष्यादिष्ठुष्टुपच्छन्दसाकृष्टनुष्टुपमुञ्चन्द्रयुक्तप्रोत्व । अनुष्टुपः संबन्धी  
 राजन्योऽनुष्टुपच्छन्दसा विहिति श्रुतेः । यथा उच्चन्तां पर्येऽनुष्टुप उत्तमत्वे  
 उदाङ्गः सर्वाग्निवेनोत्तमत्वात् ( त्रय ) । तस्यात्पश्चस्तसादुष्टुपच्छवका  
 कथः कायां । स्तोषस्यामिन्द्रामुखं विदत्ते—

“ सोरीषनुष्टुपुत्रम् भवति । सुवर्णस्म लोकस्य तंत्रत्वे ॥ [ बा० का० १  
 प० ८ अ० ८ ] इति ।

पूर्वांका उद्दीपिर्मा च, सोरीष सामसूचे जानीयात् । गूर्धस्य स्वर्गवाचित्वा-  
 त्वावां सामाप्ने स्वर्णः संततो भवति ।

मालकानि पृष्ठस्वोबाणपदविद्युपम्यानि पृष्ठस्वोबाणि विदत्ते—

“ यो चै सदादेवि । नैनश्च तद्व उपनयति । यः सामस्य एवि । पार्षीया-  
 मसुष्टुपादो भवति । एहान्ते खलु चै सामानि । यत्पृष्ठानि भवतिव  
 ( ३ ) । तैरेव सरानेति ॥ [ बा० का० १ प० ८ अ० ८ ] इति ।

यो पञ्चामः तत्त्वादेवि प्रस्तुतात्मोमाभिर्वादप्रश्छिति, एनं ततो गोपन-  
 देवि मात्री सोमाभिष्ठो च माल्योत्ति । तर्हि वर्तमानं सोमाभिष्ठं करोत्तिति  
 चेन्द्रेष्म् । पः सामस्योऽप्यमुञ्चायसौ सुपुकाशः पार्षीयाम्यति । वर्तमार्ण  
 सोमाभिष्ठं कुर्वतोर्थमि तामराहित्यासादित्वम् । तर्हि सामान्यति कामि-  
 चिद्रायत्विति चेन्द्रेष्म् । नहि पानि कामेचित्सामान्यत्र मुख्यानि, किंतु पृष्ठस्वो-  
 देवतान्येष । तस्यात्पमुञ्चपदवैस्तरेव पृष्ठस्वोत्ते: सुवाचेति सोमाभिर्वादप्रग-  
 ञ्छति । पृष्ठविशेषस्वरूपं चाम्यतोऽप्यगच्छम् ।

पृष्ठस्वोदेवतान्युपमयतिप्रसामानि पर्यंताति—

“ यानि देवराजानां सामानि । तैरसुष्टुपिष्ठोक कामोत्ति । यानि वर्ण-  
 प्यराजानां सामानि । तैरस्मिष्ठोक कम्भोत्ति । उभयोरेव लोकपोर्जनोत्ति ।  
 देवतोके च पनुष्टुपिष्ठोके च ॥ [ बा० का० १ प० ८ अ० ८ ] इति ।

प्रणा० ८ अनु० २१] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयमंहिता ।

९६५

( सौक्रामणीमन्त्रप्रश्नाहविषामभिवाचनम् )

पृथक् सामद्विष्ट्यमन्यतो व्रष्टव्यम् । पाप्तानेष्व स्तोमान्पशंतति—

“ एकविद् शोऽभिषेचनीयस्येचद्यो भवति । एकविद्वाः केशवपनीयस्य  
प्रथमः । तप्तदशो दशपेयः ( ४ ) । विहवा एकविद् वाः । राष्ट्रः तप्तदशः ।  
यित्र एवैतनप्रथमोऽभिषेच्यते । तस्माद्वा पूर्ण विशार्द्ध प्रियः । विशी हि पूर्ण-  
वोऽभिषेच्यते ” [ ब्रा० का० १ प० ८ अ० ८ ] इति ।

अभिषेचनीयो दशपेयः केशवपनीय एपमत्रात्याना॒ वयाणां तापयागानां-  
यनुक्रमः । तत्राभिषेचनीयस्येचव्यविकृतित्वादुक्तये चोत्तमस्तोषस्यैकविद्वास्तोन-  
मुक्तव्याद्भिषेचनीयस्याप्युत्तम एकविद्यो भवति । इशंपेयं सर्वेषु स्तोत्रेषु तप्तद-  
शास्त्रेषो वाचनिकः । केशवपनीयेऽप्यग्निष्ठामगताः स्तोमा विष्ट्येण प्रयुक्त्यन्ते ।  
अग्निष्ठेये च विष्ट्यात्यदशः सप्तदश एकविद्या इष्टेष्व क्रमः । केशवपनीये लिक-  
विद्याः सप्तदशालिकृदित्येताहक्षः क्रमो भवति । तत्राभिषेचनीये योऽन्त्य  
एकविद्यो यत्र केशवपनीये प्रथम एकविद्यशत्योरुभयोः पञ्चाकृत्योर्भिष्ये दश-  
पेयगत्यय तप्तदशस्तोत्रकृतस्यावस्थितावादेतदादृते विश ऐवेदन्मध्यतत्त्वाद्युप्योर्दि-  
शोर्भिष्येऽभिषिकं भवति । वस्मात्तसदक्षस्तोत्रतत्त्वस्य राष्ट्रस्य पालक एव राजा  
पूर्णोक्तरीया विशार्द्धं पूर्णं पञ्चानां पूर्णेऽभिषेच्यते तस्मदेव कारणाद्विद्याशो  
पञ्चानां प्रियो भवति । अवरोहक्षमानुष्ठितस्तोपयुक्तं केशवपनीयं विष्ट्यते—

“ यदा एनमद्वे दिशोऽनु व्यास्थापयन्ति । तत्त्वाद्वां लोकमध्यारोहति ।  
यदिष्यं लोके न पत्यवरोहत् । अति जनं वेयात् । उद्ग्राम यादेत् । येऽव यती-  
शीनः स्तोमो भवति । इमेव तेन लोके पत्यवरोहति । अथो अस्मिन्नेव लोके  
प्रतिविष्ट्यत्यनुभ्यादाय ( ५ ) ” [ ब्रा० का० १ प० ८ अ० ८ ] इति ।

अद् इत्यनेन पत्यक्षत्वं हस्येनाभिनीयं पद्यत्येव । यदा समिष्माविष्ट्यादि-  
भिषेच्येऽस्माकं द्विष्ट्यं वैनं राजाने दिश्या॑ व्यास्थापयन्ति तदानीक्षयार्थं स्थर्म  
लोकमन्यारोहति । अम्यारुह च पुनरिष्य लोकं यति नावरोहत्वेतदानिष्ट्यत्वं  
भग्न्युजनयतिक्षयं यत्र कापि गच्छेदुम्पतो वा भवेत् । यतीष्टीलस्तोर्माऽभिष्ठो-  
पाद्यिष्ट्येण प्रत्यावृत्ताः स्तोमा यस्य केशवपनीयस्य स पूर्णं प्रद्यते भवेत्ताहं  
केशवपनीयेनेष्टेव लोके पत्यवरोहति । किंतोन्मादमात्रायासिमेव लोके  
प्रतिविष्ट्यति ।

१ क. “नामुपक्ष” । २ क. घ. ङ. च. हृत ।

यो रुक्षोऽधिककाले पुरुषस्याद्वस्ताद्वस्तापितो यथान्यः विरासि आत्मं  
पूतस्तानुभौ यज्ञंति—

“ इवं वै रजतो । अस्ती हरिणी । यद्युक्तौ भवतः । आम्यायैनमुभवतः  
परिगृह्णाति ” [ शा० का० १४०८०८०९ ] इति ।

अथस्तानो रुक्षो राजतो भूमित्वक्य उपरिदत्तस्तु हिरण्यमो घुलोकः ।  
तत्र आम्यायै यावाहृष्टिर्थाम्यवस्तादुपरिदत्त परिगृह्णीतो भवति । ननु  
“ अमूलमसि मूर्त्योपां पातीति हिरण्यमूर्यास्यति ” इति अवगादवस्तानोऽपि रुक्षो  
राजतो न भवति । नामें दोषः । रजतस्यापि हिरण्यमावन्तरभेदत्वात् ।  
“ तस्माद्ब्रजत् हिरण्यमदक्षिण्यम् ” इति बुनराधाने अवगाद् । होत्यावाहणेऽपि  
द्वैतिध्याम्यानात् ॥ “ तदुद्दर्शी ॥ हिरण्यमवत् । तददूर्गणेऽस्य हिरण्यस्य जन्म । त  
द्वितीयवत्स्यत । तोऽनाम्यत् । तु शाङ्कवाधत । स देवामत्तुजन । तदस्य पिष्य-  
पातीति । तत्तुदर्शी ॥ हिरण्यममवत् ॥ इति च । उपरिवने रुक्षं पुनः पश्चात्सदि—

“ बहुणस्य वा अभिविच्यमानस्याऽप्यः । इन्द्रियं वीर्यं निरपेन् । तत्तुदर्शी  
हिरण्यममवत् । यद्युक्तमन्तर्दैवति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानिर्वाताश् ” [ शा०  
का० १४०८०८०९ ] इति ।

आवै वीर्यं निरपेनिर्विवरतः । तस्मा निर्गतं वीर्यं सुवर्णममवत् ।

तस्य च रुक्षस्य परिपाणं छिद्याणि च विषये—

“ शतशानो भवति शतशारः । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येनेन्द्रिय-  
पतिलिङ्गाति ” [ शा० का० १४०८०८०९ ] इति । हिरण्यवृत्यं पश्चात्सदि—

“ आयुर्वै हिरण्यम् । आयुष्या एवैनपम्यतिक्षरन्ति । तेजो वै हिरण्यम् ।  
तेजस्या एवैनपम्यतिक्षरन्ति । चर्वो वै हिरण्यम् । चर्चस्या एवैनपम्यतिक्षरन्ति ( १ ) ”  
[ शा० का० १४०८०८०९ ] इति ।

हिरण्यवानेनापमूर्त्योः परिहर्तुं शत्पत्त्वात्स्याऽप्युद्ग्रहम् । तत्कांचम्बादायुर्हिता  
एवाऽप्य एते यजवानपमितः क्षत्रन्ति । सुवर्णस्य दीविनस्यातेजस्यम् । तत्संब-  
न्धादापस्तेजस्याः । शरीरशोभा चर्वः । तच्चाऽप्यमरणसंयन्त्रात्कायत इति हिर-  
ण्यस्य चर्वस्यम् । वद्योगादूपो चर्चस्याः । अथ युष्मिद्विरात्रं विषये—

“ अप्रदिवितो वा एष हत्याहुः । यो राजसूयेन यजत इति । यदा वा एष  
पुत्रेन द्विरात्रेण यजते । अथ पतिष्ठा । अथ संवत्सरमाभ्योगति । यावन्ति संय-

( सौवामीमन्त्रप्रश्नाहित्यामनिधानम् )

त्वरस्याहोरात्राणि । तावत्तीरेतस्य स्तोथीयाः । अहोरात्रेष्व प्रतिष्ठिति ॥  
[ ना० का० १ प० ८ अ० १० ] इति ।

राजत्तुयेनेष्ट्या इपि द्विरात्रामनुष्टिभेन तं पूर्वभावादप्यतिष्ठितत्वम् । अप्येत्तु स्तो-  
मेत्तु आवत्यमानाः स्तोथीया क्त्वा विशाल्यधिकात्प्रत्यक्षात्तदसंख्याकाः तं प्रचन्ते ।  
तथा च तं वेत्सरगत्वाहोरात्रात्मेष्ट्यामान्यादहोरात्रेत्तु प्रतिष्ठितत्वं तं वान्तरप्राप्तिर्भ-  
वति । द्विरात्रावयवात्तदहित्येषौ विष्णवे—

“ अस्मिन्नोपः पूर्वमहर्भवति । अविरात्र उत्तरम् (१) । नौनेवाहोरात्रमोः  
प्रतिष्ठिति ॥ [ ना० का० १ प० ८ अ० १० ] इति ।

विलक्षणयोरहोरनुष्टितत्वादहोरात्रयोरस्य विविष्टप्रतिष्ठोपवधते ।

तयोरनुष्टानाय शुक्लशण्णपक्षो विष्णवे—

“ पौर्णमस्यां पूर्वमहर्भवति । व्यष्टकात्यामुत्तरम् । नौनेवार्षमात्रयोः प्रतिष्ठ-  
वति ॥ [ ना० का० १ प० ८ अ० १० ] इति ।

तयोरुक्तयोर्विलक्षणपक्षात्तदुम्बयोरर्थमात्रयोरस्य विविष्टा प्रतिष्ठोपवधते ।

पक्षान्वत्तत्वेन विलक्षणयोर्मात्रीद्यौरेनुष्टानं विष्णवे—

“ अमावास्यायां पूर्वमहर्भवति । उद्दृष्ट्य उत्तरम् । नौनेव यात्रमोः प्रतिष्ठ-  
वति ॥ [ ना० का० १ प० ८ अ० १० ] इति ।

एकेनाङ्गा निष्पाद्यः सोमयामोऽहःशब्देनोपत्तस्यते । तादृशाभास्त्रिष्टोपः पूर्व-  
महः । तत्त्वामावास्यायां कर्तव्यम् । उद्दृष्ट्य शुक्लप्रतिष्ठत् । उत्तरपैषां वर्णान्वस्य  
दत्रीपक्षमात् । अस्मिन्नुद्दृष्ट्य उत्तरं द्वितीयमहरतिरात्रार्थ्यं कर्तव्यम् । तथा तदि  
विलक्षणयोर्मात्रयोः कृत्वा द्विविष्टप्रतिष्ठा भवति । पक्षान्वत्तरं विष्णवे—

“ अथो खलु । ये एव समानपक्षे पूष्यमहि स्यात्ताम् । तयोः कर्त्त्वं प्रतिष्ठि-  
त्वै(२) ॥ [ ना० का० १ प० ८ अ० १० ] इति ।

अथो खलु अथवेष्यर्थः । समानधातौ पक्षात्र तत्र ये पूष्यमिने अथोदिः-  
शालपत्तिये शुभावहे दिने तयोरिदं कर्म कर्म न तत्र पक्षमेदो विवक्षितः ।

भास्मेदस्तु दूरपेतः । अस्मिन्दिरात्रे दोषमुज्जात्य परिहरन्प्रशंसति—

“ अपशम्यो द्विरात्र इत्याहुः । इे सेवे छन्दसी । यापत्रं च वैदुम्यं च ।  
जयनीपन्तर्यंभित । म तेन अमती कृतेत्याहुः । यदेनो तृष्णीपत्तवने कुर्वन्तीति ।

( सौब्रह्मणीसन्धिशुद्धविद्वामित्रानन् )

यदा वा एषाऽहीनस्याहमेजते । ताहस्य वा सबनम् । अथैव जगती कृता । अथ  
पश्यतः ॥ [ ब्रा० का० १ प० ८ अ० १० ] इति ।

जागतीः पश्यत इति भूत्यग्नेर पश्यतां जगतीसंबन्धअवणाद्विराजे च जगत्या  
आन्तरित्वादपश्यतो द्विराप इत्याक्षेपवादिन आहुः । अथैव मन्यसे, विद्यत एव  
जगती । जागत तुलीयत्वनपिविशुद्धत्वादीयसवने जगत्याः कृत्वादिति । तदयुक्तं  
स्तु । अहीने लाभन्त्वेष जगत्यनुद्वाने न संपूर्णं किं ताहि यदा द्विरापस्येत्पश्या-  
हीनस्यैकमहः कृत्वा जगती व्याप्तीनि तदा जगत्यनुद्वाने संपूर्णं भवति' । ताङ्ग  
एकेनाङ्गा निष्ठन्तरादेकाहः । तस्य तु तुलीयत्वनसंबन्धवादेणापि जगत्यनुद्वाने  
संपूर्णं भवति । तस्यादून वृत्तस्याङ्गो जगतीव्याप्तयावादादृपश्यत्वे तद्वस्थमि-  
त्याक्षेपवादिनामभियायः । तस्मिन्नाक्षेपे मङ्गल्यमन्तरेण परिहारोऽप्यन्तर्मुद्देशः । तत्क-  
शपित्युच्यते । दावके यदेविक्षयं वरित्यव्य परिहारो योजनीयः । एवा जगती  
प्रकृतस्य द्विरापस्याहीनस्य कृत्वास्थाहमेजते । तस्यादृप जगती कृता । तस्मा-  
दृप द्विरापः पश्यत्य इति परिहारः । यद्यपि तस्मिन्नहनि षष्ठोऽन्तरापि सर्वं  
तथापि जगतीव्याप्तावृपायः सप्तपकाण्डेऽग्निरसां द्विराजे समाप्तातः—वैस्वानसं  
पूर्वोऽहन्त्याप भवति तेन जस्तै नैति ॥ इति । वैस्वानसनामकं साप पूर्वस्थिन्दिने  
मायेत । यैव(तच्च) जगतीसंबद्धविति तदहः कृत्वा जगत्या नापगच्छति । अतो  
देखानसामहिन्नैव कृत्वेऽप्यक्षिणी जगत्याः पूरित्वाद्विरापः पश्यत्य एव ।

अस्य द्विरापस्य व्युठिनाम प्रांशुसंदि—

“ व्युठिवां एव द्विरापः । य एवं निदानिद्विराजेष यजते । येवास्या उपच्छ-  
ति । अथो तरं एवापहने ” [ ब्रा० का० १ प० ८ अ० १० ] इति ।

विशिष्ट उपकाळो यविस्त्रिद्विराजे तोऽयं व्युठिः । यो यजमान एवं व्युठि-  
नाम विद्वान्यजदेऽप्यै यजमानार्थं विशेषेणोऽन्तर्मेव सर्वं कर्तव्यजाते चुदौ  
प्रकाशत एव । किंव दपो पूर्विमान्यपर्य यजयानो विनाशत्येव ।

वदुकं सूत्रकारिण—“क्षत्राणां धुतिस्त्रिम्बहोपोऽग्निक्षोमः पञ्चावदग्नेस्तेनान्ते यजदे  
संविष्टवे राजनूपः” इति । क्षत्राणां धुतिरिति कर्मनापवेष्यम् । स च कर्मविक्षेपः  
प्रकृतिवत्त्रिवृद्धादिस्त्रोपचतुष्यो न भवति, किं ताहि विभिरेव स्तोमैरुपेतः । तपेष  
विष्टये—

( काम्ययज्ञवाप्तुरेत्याक्षायाभिपानम् )

“ अग्निंडोपमन्त जाहरति । अग्निः सर्व देवताः । देवतास्वे ए प्रतिशिष्ठाति (३) ” [ बा० का० १ प० ८ अ० १० ] इति ।

अग्निविषयः स्तोषो यस्य क्लोरने सो प्रयमिन्दौभः । यज्ञायहा वो अग्नम् इत्येतस्य। माग्रेष्याभूचि स्तोषकाळ आवृत्त्या स्तोषं संकादयति । देव च करुः संस्थितो भवति । तस्माद्यमिष्टोः । अग्नेश सर्वदेवतात्प्रत्यमत्तुरुद्गम् । तस्यावाजत्तूपसमाप्त्यवसरेऽनुष्ठितेनाग्निष्ठोमेन यजमानो देवतानु प्रतिशिष्ठत्येव । अज विनियोगतंश्च—

“ स्वादीं शोषैः सुरा पोष्णा पुनादाम्यां तु पावयेत् ।  
कुवित्वरे सुरा ग्राहा सोमादनयते तुरत् ॥  
शतच्छिङ्गद्वयदस्थाल्यां मन्त्राः पञ्चेह वर्णिताः ॥ ॥ इति ।

अथ मीवांसा ।

तूरीयाप्यायस्य पञ्चमपादे चिनितपू—

“ तौवापण्यां अहे स्विष्टकृदायस्ति न वापस्ति तत् ।

शेषमानं सुराक्षीरयोरन्यत्रोपयोगतः ॥ ”

तौवापणीनामके यागे शूष्टे—“ पश्योग्नाः सुरायहाभ गृहणे ” इति । दत्र व्रक्तिगततौपम्भट्टिद वेषकार्यं स्विष्टकृदिकादिक्षस्ति । न चाप्त पूर्वच्छेषामावः । उपिष्ठिनति(हि) न तर्व जुहोतीप्यवशीष्यत्वायत्वभवणा। इति चेन्मेवम् । द्विष्टस्यान्यत्रोपयोगश्चवणात् । “ नाशणे परिक्षिण्मिमादुच्छेष्यस्य पत्वारम् ” इति शूष्टेवे । “ यदि जालणं न पिन्देत् । वल्मीकियपायामवनयेत् ” इति च । “ शतानुष्णायां सप्तवनयेत् ” इति च । शतापिष्ठदा कुम्भी शतानुष्णा । तस्मान्तस्ति स्विष्टकृदादिकम् ॥

इति शीमत्साथणाचार्यविरचिते पाचवर्षीये वेदार्थकाशे कृष्णशब्दैदीप-  
तैचिरीयसंहितामात्रे प्रथमकाण्डेऽप्तमपाठक  
एकमित्रोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

( अथ शतानुष्णाके अप्तमपाठके द्वाविश्वोऽनुवाकः ) ।

अमाविष्णु माहि तद्वां महित्वं वीतं चूतस्य

गुणानि नाहे । दमेदमे सप्त रत्ना इधाना  
प्रति वां जिहा प्रतमा चरण्येत् । अमाविष्णु  
महि धार्म प्रियं वां वीथो प्रतस्य गुणा  
जुषाणा । दमेदमे सुखीर्वाङ्मुखाना प्रति वां  
जिहा प्रतमुचरण्येत् । प्रणोदेवी सरस्वती  
वाजेभिवाजिमीकरी । धीनार्थविभृत्यवत् । आ  
नो दिवो पूर्हतः ( १ ) पर्वतादा सरस्वती  
बजता गंभु यज्ञम् । हवं देवी तु जुषाणा पू-  
ताची शगमी नो वाचमुक्ती इशोत् । इह-  
सप्ते जुषस्वं नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व  
रत्नानि दुष्टेऽ । एवा प्रियं विश्वदेवाय चृष्णे  
पहैर्विषयं नवसा हविर्भिः । पूर्हसप्ते सुप्रजा  
वीरवन्नो वयम् स्थाप वत्यो रथीणाम् ।  
पूर्हसप्ते अति पद्मोः अहौदियुमद्विभानि  
कतुमज्जनेत् । यदीदयच्छवंसा ( २ ) ज्ञात-  
प्रजात तदस्याम् द्रविणं खेहि चित्रम् । आ  
नो मित्रावकणा श्रुतेगंभ्युतिमुक्ततम् । मध्या-  
रजांशसि सुकरू । प्रणाहवो मिसूते जीवसे  
न आ नो मध्युतिमुक्तते श्रुतेन । आ नो जने  
अवयतं प्रवाना अतं भेदे मित्रावकणा हवेमा ।  
अग्निं वः पूर्व्यं गिरा देवमीढे वसूमाम् । सप-  
र्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसार्थसम् । यक्ष  
देववतो रथः ( ३ ) झारों वा पृत्तु काम्

चित् । देवानां य इन्मनो यजमान इयक्ष-  
त्यभिदियज्वनो भुवत् । न यजमान रिष्यसि-  
न सुन्वान न देवयो । असदत्रे सुवीर्यमुत-  
त्यदाश्वभिव्यम् । नकिं कर्मणा नशज-  
प्र योपज्ञ योषति । उप॑ क्षरन्ति सिन्धवां  
मयोभुव॑ ईजानं च यक्षमाणं च धेनवः ।  
पृष्ठन्ते च पुर्वां च ( ४ ) अवस्थव॑ घृतस्य  
धारा उप॑ यन्ति विश्वतः । सोमारुद्ग्रा वि-  
षुहतं विषुचीमर्मीना या नो गर्यमाविवेशा ।  
आरे माधेयो विक्रति पराचैः कृतं चिदेनः  
प्र मृमुक्तमस्मत् । सोमारुद्ग्रा युवमेताश्यस्मे  
विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् । अब॑ स्यते  
मुञ्चते यन्त्रो अस्ति तनूषु वद्धं कृतमेनो  
अस्मद् । सोमापूषणा जनना रथीणा जनना  
दिनो जनना पृथिव्याः । जाती विश्वस्य भुव-  
नस्य मोषी देवा अकृष्णमृतस्य नाभिस् ।  
इमी देवी जायमानो जुषन्तेमो तमांसि गृह-  
तामज्जटा । आभ्यामिन्द्रः पक्षमामास्तन्तः  
सोमापूषस्यां जनदुल्लियांसु ( ५ ) ॥

( युहतः शब्दां रथः पुर्वां च दिवे जनना पर्वतिशयित्वा )

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाऽप्तके-  
द्वयप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

( कामादात्यामुरोनुवाक्यामिवानम् )

( अनुपत्ता आश्रेष्टैन्द्राज्ञवश्ये सोरोषं पतिपूर्वैन्द्रां पात्रे वाहृस्तथ-  
पश्ये गृहर्वद्यर्थेन देवीः सविवरं सोपस्येवृत्थं विव अश्रेष्टं तद आश्रि-  
षं हिरण्यशाश्वेषं स्वादीं त्वाऽश्राविष्ट् इविवेत्विः ) ॥ २२ ॥

( अनुपत्ते पथाऽक्षते देवीरात्रो विचोक्षते शूरो  
ता द्विचत्वारिष्टशाश्वेषं ) ॥ २२ ॥

हरिः ३ ॥

इति रुष्ययज्ञुर्वदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाङ्के-

ष्ठमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥

इति रुष्ययज्ञुर्वदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमा-  
ङ्कः संपूर्णः ॥ १ ॥

अथ पथमकाण्डोऽहृष्टवपाठके द्वार्पिशोऽनुवाकः ।

एकविशेषो लोकापर्वीमुक्त्वा राजसूयः समाप्तिः । द्वाविशेषे काष्यवाच्या[पुरो-  
मुक्त्वा] उच्यन्ते । तत्र काष्यविहिकाण्डे विहिकाका काचिद्विहिराज्ञवश्ये—

\* अग्राधिष्ठानमेकावशक्वाले विद्येद्विमित्वरत्तरस्तत्याच्यमामा स्पादाहृस्त-  
त्वश्चहर्वदाज्ञाविष्टव एकादशक्वालो भवत्यापिः सर्वा देवता विष्णुपूर्णहो देवता-  
द्विष्टवैन यज्ञो चापिचरति तत्रस्तत्याच्यमामा भवति याम्ये तुरत्वती वाचिवैनप-  
विद्वरति वाहृस्तथधर्मवति वक्ष वै देवानां तुहृष्टविवेश्वरैवेनपापिचरति ॥ [ते ०  
हा ० २ प ० २ अ ० ९ ] इति ।

आज्ञवं दागो मस्याः ताऽऽस्यभासा । आज्ञवेत् हविरित्यर्थः । सदृश्यत् ।  
तत्र पथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्राधिष्ट् इति । हेऽग्राधिष्ट् वा पुरव्योत्तद्वृष्टवमाणं प्रहितं प्रहितोपेतवन्द-  
महि पूजनीयम् । कथमिव तदुच्यते । पूतस्य भानि गुसानि नायानि वनेन्द्रु-  
गोप्याच्याक्षं पृष्ठदात्यं सर्पितिष्यादीनि तानि पुर्वो वीते पाप्नुते, पश्चान्नातेजत्ताऽ-  
स्मये तुहृष्टविष्टवाच्यामीति आयूर्दी अमे हविषो गुप्ताणो गुलपतीको गुप्तयोनिरेवीति

( काम्याज्ञापुरोभुवाक्याग्निपानग् )

आजुहवानस्य सर्विं इत्यादिमन्त्राभ्युदैश्च शूक्रतपित्यर्थः । कुञ्जतन्त्राभ्युदण्ड-  
मेदम् सर्वेषां यजमानानां गृहे गृहे । किंच, वां युवयोर्जिहवा प्रति परयेकं ब्रह्मा-  
मरण याप्य चरणेऽन्नकथं पित्रित्वत्यर्थः कीदृशी जिहवा । सम रना द्वयाना ।  
सप्तसौख्याकान्त्लतसद्गायन्वासाविगेषान्वायरण्वां । छधिःयविनाभिसाहित्या-  
दिष्ट्वोरपि तथात्मम् । अत्रैव याज्ञवामाह—

अभाविष्य इति । हेम्माविष्णु वां पूर्वयः पितृं धाम यज्ञशालारूपं स्थाने  
यहि पूजनीयम् । युवा ब्रह्मस्य गुणं योग्ये सारथभिषारणरूपं जुवाणा सेवमानी  
विद्यः पुरोहार्दं भक्षयथग्न कीदृशीं युक्तात् । दंभदेव सर्वेषु यजमानमृह्यु तुहुतीवी-  
ब्रुवाना वृद्धोदाहता आयुर्दा अश इत्यादिकाः शोभनाः स्तुतीविद्येयन्वां । प्रति वा  
जिह्वेत्यादि पूर्वेषु । उच्चरणेऽनुकरणं भक्षयन् । हितीयहविषः पुरोनुपाक्यामाह—

प्र ओ देवीति । सरस्तती देवी पाञ्जिमिरक्षेनोऽस्माभ्युकर्षणावतु रक्षतु ।  
कीदृशी । वाजिनीविद्यी । वाजिनीस्त्वा नियत्यामस्तीत्यत्यमदा यात्किया वाजिनी ।  
सा वस्त्वामेस्ति सा वाजिनीविदी । इनायविद्यी यज्ञविषयाणाप्यस्मद्भूदीनां  
पालयिती । तत्रैव याज्ञवामाह—

आ मो दिष्टो इति । यजना यज्ञव्या सरस्तती मोऽस्माकं यज्ञं प्रति दिवः  
सकाशादाग्नेत्वामच्छत्तु । चुहृषः पूर्वतादाग्नेच्छत्तु । यज्ञेषां चुक्तेके वेरी वा  
तिष्ठति तथाऽप्यवृथ्यमामच्छित्यत्यर्थः भेषमानका देवी गाम्भैर्सुख्यादिका नोऽ-  
स्मद्वीयां स्तुतिरूपो वाप्तमुखर्ती कामयमाना दृशोन् । कीदृशी देवी । इत्यस्मद्वी-  
यमाहवाने जुजुवाणा सेवमाना । बृहस्पति प्राप्नोदीति वृत्ताची । तूर्णीयहविषः  
पुरोनुपाक्यामाह—

बृहस्पत इति । विष्टेऽन्यं विषेभ्यां देवेभ्यां हितं ह बृहस्पते नोऽस्माकं  
हृवद्यानि लुप्तस्व । दाशुषे हरिदेवते यजमानाय रत्नानि रात्म देहि । तत्रैव  
याज्ञवामाह—

एवा पित्रं इति । एवा, एवं किंचत्यर्थः । हे बृहस्पतं विषे विनुवाचाल-  
काय विषे देवा यस्मात्तोऽस्मै सर्वदेवगुरुं वृज्ञाभिषतकलवर्णे तुभ्ये  
यज्ञेषुहुविषयगैर्मृप्रसा भक्तिपूर्वकनप्रस्तार्हिविराज्यपुरोहावादिभिष्ये परिचर्यां  
विषेम सर्वथा परिचर्यम् । तत्प्रसादाच्छेष्वनापत्ययुक्ताः द्वारमदोपेता धनानां  
पूरयो भवेय । तत्रैव विकल्पितां याज्ञवामाह—

बृहस्पति इति । हे बृहस्पतियो राजा यदृष्टिविंश रत्ना विरुद्धपवीतराजदि-  
कम्प्याद्वारत्स्वप्नेषानुभवितुमहीति । यज्ञवास्मज्जनेष्वमात्प्रादितु शुष्पदामूष्पणादिवद्वि-  
भावि । यज्ञवासनकृते पु जोगेषु कतुमद्यागत्ताभ्यनवादिविष्वाति । पुनरपि यदृष्टिविं  
श्वत्ता यज्ञेन शीवितपद्मानलंशादितसैःयस्येण शीदपद्माप्वेषे तद्यथोक्तुष्णोपेत  
विंश्विं चिंत विमुक्तादिरूपे हे कवयजात तदस्माकु देहि स्थापय । कामव्याप्त्या-  
त्परमध्येनः प्रकंषेण देवगुरुत्वेनोत्तम कल्पनातः ।

पथमप्रभिचरतः शावोऽल्लिहित्वेष्विद्विहिता । इशानीं तदीवादभिचारादूर्ध्वं  
पत्त्विचित्तरत्सामेवेष्विं पिहितामेवेष्वित्प एव विशेषं विष्वते—

“ प्रतिै परस्तादभिचरत्स्वप्नेवेष्विं हे हे पुरोमुवाक्ये कृपादतिष्पुक्त्या ”  
[ सं० का० २ प्र० २ अ० ९ ] इति ।

पथवतोअभिचरत्तो शावु शात्वा तदिरोक्तिः पुरुषाः पथात्प्रभिचरत्तिं त-  
दानीं वृद्धीकाया : पुरोमुवाक्यापां आवृत्या वा वन्धान्तरामनेते वैकैकस्य हृषि-  
षो हे हे पुरोमुवाक्ये कृपाद् । पञ्चान्तरपक्षे तु पथमस्य हविषोऽश्वाविष्पूर्ण सज्जो-  
वस्त्रेष्वात् तमानेतत्पा । विशीष्यस्य हृषिः वावीर्यी कन्येति । तृतीयस्य तु तपा-  
म्बादा एव विस्त कचो वैमन्ते । किंवद्यु पुरोमुवाक्यादित्वं तदुच्छ्वरे । अतिष्पु-  
क्त्ये तस्यादत्प्रविश्वितपयोगार्थम् ।

वस्तु वापदीरुः तथ्यविचारं न करोति, किंतु केवलं स्वविश्ववाभिचारं परि-  
हत्वैषिष्वित्प तस्य पूर्वोक्तमेव विहित्वामिहित्विष्वते—

“ एतैव यज्ञेवाभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रभिचरत्ति यज्ञेन यज्ञं वाचा-  
वाचे वस्तुजा एतम् तु देवताभैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य न कृत्यनो-  
पाद्यापो भवति नैवप्रभिचरन्तुऽनुवेद ॥ ” [ सं० का० २ प्र० २ अ० ९ ] इति ।

देवताः प्रतिष्ठार्थि निवारयति । स्वकीययज्ञेन तदीययज्ञं निवारयति । स्व-  
कीयवाचा तदीयवाचं निवारयति । स्वकीयवद्याणा वदीये लक्ष निवारयति ।  
सौकिकाविष्वेषविहारी वाङ्मिवाराम् । जात्याप्यपरिहारी धन्त्यानिवाराम् । त  
तादृशः पुरुषः वावीरात्प्रवृत्य मध्ये स्वकीयदेवताः स्वकीययज्ञं च मध्यद्वा व्यव-  
त्तर्पति व्यवधानकृष्णं स्थापयति । तस्य वादशस्य कुवोऽपि व्याख्यादिवार्त्ति न  
भवति । यद्यमप्रभिचरन्तु रुपं पनं न स्तुष्टुते न हितस्ति ।

यज्ञप्राणिकामिन् एकहित्वाविष्वित्प विष्वते—

(कामन्याज्यापुण्ड्रवाक्याभिधानम्)

“आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वेदं यज्ञो नोपनमेदप्रिः तदैः देवता वि-  
ष्णुर्यज्ञोऽमितैव विष्णुं च स्वेन यागेयेनोप धावति वावेदास्मै यत्तु प्रयच्छत  
उपैते यज्ञो नवति” [सं० का० २ प० २ अ० ९] इति ।

ये यज्ञानुकालार्थं पुरुषं केनापि दक्ष्यामावादिविशेन त यज्ञो न पाप्नुयात्-  
स्येविष्टः । हण्डिषाट्वार्थिन् एकद्विष्टकामिष्टि विष्टते—

“आग्रावैष्णवं यूते चर्क निर्वेषक्षुणकाषोऽग्रेवं चक्षुण मनुष्या वि पश्यन्ति  
यशस्य देवा अर्पितैव विष्णुं च स्वेन यागेयेनोप धावति वावेदास्मिन्नक्षुर्वत-  
शक्षुष्पानेव भवति” [सं० का० २ प० २ अ० ९] इति ।

अथेवसुषा दीपेनाम्पकारादिपुक्षयेऽप्येष्ट भनुष्याः पश्यन्ति । यज्ञस्य तु चक्षुणा  
सामर्थ्यरूपेण देवाः पश्यन्ति । अतो यामदेवस्य विष्णोरश्चेत्थ इविता वावूमी  
कामलादिरोगपरिहारेणास्मिन्यजमाने चक्षुर्विष्टपात्रं धतः प्रयच्छतः । तेनात्मी  
चक्षुष्यान्सूक्ष्मदर्थेऽपि समर्थो भवति । चूतं चरुपङ्कातिद्रव्यं च प्रांतति—

“भेद्यै वा दृतवेतो यदाज्यपत्नद्वृहस्तपृष्ठुडा पितृनादेवास्मै चक्षुः प्र जन-  
पति” [सं० का० २ प० २ अ० ९] इति ।

भक्षितृत्यसात्त्वादाज्यस्य वेनुरेतस्वम् । चक्षीवद्युक्तहोत्तन्त्रवात्पुलानापनद्वृ-  
तस्वप्य् । वेननद्वृहृष्टमित्युनादेवास्य दृष्टिलामः । मकारान्तरेण धूतं प्रांतति—

“धूते भवति तेजो वै धूतं वेजभूत्स्तेजसैवास्मै वेजभक्षुरव रुन्वे” [सं०  
का० २ प० २ अ० ९] इति ।

दीप्यमनत्यादूपभासकत्वाच्च धूवचक्षुषोस्तेजस्वप्य् ।

फलान्तराय विहविष्टकामिष्टि विष्टते—

“इन्द्रियं दै वीर्यं वृहृके भ्रातृष्यो यजमानोऽवज्यपानस्याभरकल्पां प्रति निर्दे-  
ष्टमातृष्ये यजमाने नास्येन्द्रियं वीर्यं वृहृके” [सं० का० २ प० २ अ० ९] इति ।

प्रस्परविरोधिनोरुमयोर्मध्ये कथिदभिदोमादिमङ्ग न करोति तदीपस्तु  
भ्रातृष्यः करोति वदानीभयजमानस्येन्द्रियस्तामध्येष्टिरो विनाशयति । प्रत्यक्षं  
सेतत् । दीक्षित लोमधाजिचित्याक्षन्त्रणादिग्रहयजमानस्यानाहृतत्वात्स्वेषमध्वर-  
कल्पेषद्वृष्टात्रोऽध्वरः तत्वनवपत्तद्वावादध्वरत्वं लोमधावादीवद्वृत्तमाविरक्षस्यामध्व-

( भाष्यवल्लभापुरोनुवाक्याविभानम् )

रकल्पां तदीपस्य सौषमागस्य प्रतिपक्षत्वे निर्विपेत् । कदा । भातुव्ये पञ्चपाने सैति । तेऽन प्रतिनिर्विपेत्तिद्वयसापद्धर्यं न नश्यति । दीक्षादीनामाखेऽपि पञ्चव-  
धनादेहाकर्त्त्वे भवतीत्यर्थः । निर्विपकाळे विवरे—

“ तु वाचः प्रवदितोनिर्विपेत्यावस्थेव वाकामयोरितां भातुव्यस्य बुद्धेः वापस्य  
वाचे पञ्चवन्तीमन्या वाचोऽनु पञ्चदन्ति ता इतिवृत्तिर्युपि पञ्चपाने दधनिः ॥ [ सं०  
का० २४० २५० १५ ] इति ।

उच्चःकाले पञ्चव्याः वापनादुत्थाप परत्वरं वाचः प्रवदन्ति । प्रवदितोः पाप्य-  
पदनात्पुरा निर्विपेत् । तथा सैति भातुव्यस्य वामवी वामिव्यसे तामवोदितामनु-  
आरिद्य बुद्धेः पथा नोर्जारिता भवति तथा नाशयति । अस्य तु यज्ञपानस्य  
तेवमित्यनीं तां वाचे पञ्चवन्तीमन्यन्या वाच इतरजग्मसंयन्तिर्यो वाचः प्रवदन्ति ।  
पञ्चमानेन पञ्चधोपवते तत्त्वैव सर्वजग्म वद्भयस्य वचनवनुपन्यन्ते इत्यर्थः ।  
ता अन्यदीपा वाच उपलालनेनेनिद्वयसापद्धर्यं पञ्चपाने स्थापयन्ति । अध्वर-  
साम्ये हेषादिषितुं चिकु कालेष्वनुहाने विवरे—

“ आप्रैष्वद्वाक्याक्षरात्म निर्विपेत्पातःस्वनस्याऽऽकाले सरस्यात्यभागा  
स्पाद्याहृस्त्यथरुपद्वाक्यालो भवत्यहासरा वायवी वायवी यातःस्वने पातःस्य-  
पदेव तेनाऽप्नोत्याशैष्वद्वाक्यमेकादशकाले निर्विपेत्पात्यर्थेऽदिनस्य त्वनस्याऽऽकाले-  
सरस्यात्यभागा स्पाद्याहृस्त्यथरुपदेकादशकालो भवत्येकादशासरा निर्विप-  
देत्पुर्वं पाप्यदिनः सप्तने वायवीदित्यैव त्वने तेनाऽप्नोत्याशैष्वद्वादशकालो  
निर्विपेत्पात्यस्वनस्याऽऽकाले सरस्यात्यभागा स्पाद्याहृस्त्यथरुपद्वादशकालो  
भवति द्वादशासरा वायवी वायवी तृतीयसप्तने तृतीयसप्तनमेव तेनाऽप्नोति देव-  
ताधिरेव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञी वाचा वाचे जस्ता जहा कर्त्तिरेव  
स्वस्याऽस्याऽप्नोति पुरोडाशीः स्वनानि ॥ [ सं०का० २४० २५० १५ ] इति ।

यातःस्वनस्याऽऽकाले भातुव्यसङ्गसंबन्धिनः प्राप्तःस्वनस्य यावत्कालस्तावदि  
काले कर्त्तिरेहेकादशद्वादशसंख्याक्रियेव अन्यद्विति प्रतिवादिपशुकानि वायवी-  
विष्वद्वयतीरुशामि व्याप्नोति । यथोक्तिरितिः पुरोडाशीः प्रतिवायनुहितानि  
स्वनानि वीणि त्वनानि व्याप्नोति । तस्यादस्यथरसाम्यम् । उकासु प्रत्य-  
भिष्वादादीहिषु बुद्धीका एव याज्यानुवाक्याः ।

( कान्थवाऽयानुपोन्नाक्षामिधानम् )

एतस्यैवाभ्वरकल्पानुष्ठापिनः प्रतिवाचनुहितानूबन्धस्थानीयाधिति विवेते—

“मैवावरुणमेककपालं निवेददशैवं काले यैवासौ ऋतुव्यरूपं वज्ञानूबन्धया सो एवैतस्यैककपालो भवति न हि कपलिः पञ्चमहीयात्मुम्” [ सं० का० २ प० ३ अ० ९ ] इति ।

ऋतुव्योध्यभूर्थं कृत्वा गृहे स्वामयोदवसानीयामनुष्टायानूबन्धपां वशामुपाकरोति, तस्मिन्काले पित्रावरुणदेवताक्षेककपालं पुरोडाईं शिवेत् । भातुव्यस्य ताऽनूबन्धया वज्ञा यैवास्त्र एतस्याभ्वरकल्पस्थापिकारिणीऽयमेककपालः तेवेष वशा भवति । ननु पूर्वकैः कपलिर्यथा छन्दात्मि पाप्वानि वज्ञाऽनूबन्धयारूपः पञ्चमपि पाप्वत्वाभिति वेच । रुद्रध्यासाम्बेन उठन्दत्ता प्राप्नु शक्षपत्वात् । नहि वशवष्टत्वादित्स्त्रुप्यात्मता । अतः पूर्वकैः कपलिरिदं पञ्चमपर्वतु न शक्नोति नाहंति । मैवावरुणस्य तु कपलिक्याऽसंख्यासाम्बेन पञ्चमेकं पाप्नुमहंति । अस्मिन्मैवावरुणो पुरोनुवाक्यामाह—

आ नो इति । हे पित्रावरुणो नो गच्छुतिपस्मदीयगोषुर्थं षुरैः प्रभूतेरात्मन्तादुक्तो सित्तात्म् । कुकूलं शोभनक्षत्र्युक्तो रजास्यस्मदीयक्षेत्रपातून्धपा वचुना जडेनोक्तव्यम् । तेवेष यात्यामाह—

प्र वाहवेति । हे पित्रावरुणो नोऽस्माकं जीवते जीवितुं वाहवा धनपूर्वेन याहुना तह यक्षर्णेज सिसूदं याप्नुवत्म् । भामव्य च नोऽस्माकं गोर्युर्थं षुरुदेवेन हित्यात्म् । हे युवाना परस्परमिभितौ युवां जने आक्षण्यादियज्ञवानसमाप्तो नोऽस्थाऽऽव्यर्थं प्रलयाप्यत्तम् । मित्रावरुणो मे पक्षीयमिया हवेदमाहवाने षुरै याप्नुत्तम् । इष्टथन्तरे विवेते—

“ अताचावित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः पापथितिमेष्वन्तस्मा एतद्सोमारीद्रं चक्षु निरवपन्तेनैवास्मिन्तचमदधुर्मो जलमर्चसक्तामः स्पात्स्या एतद्सोमारीद्रं चक्षु निवेपत्तोर्मै चेच रुदं च त्वेन भास्मेषेनोप धावति तावेषास्मिन्तस्मद्यैसं चक्षु जलमर्चस्येव भवति ” [ सं० का० २ प० २ अ० ३० ] इति ।

न व्यरोचत विदेषेण दीर्घिं न पाप्तवान् । पापथितिं प्रतीकारम् । जलमर्चसं शुताव्ययनसंपत्तिः । काले विवेते—

“ तिष्यापूर्णमासे निवेपदुदो वै तिष्यः सोपः पूर्णमासः साक्षादेव जलमर्चसमवृक्षेषु ॥ [ सं० का० २ प० २ अ० ३० ] इति ।

यथा एवो हुःसं वापवारि तथा वौषधासः चौद्यनेन तापे वारमति, वस्त्र-  
तस्य कदाचम् । सोलो हि पौष्णमासमा लेपूर्णपञ्चहत्त इति वयोरैकपम् । साक्षादेव  
मुख्येव च त्वनुचानस्य त्रुत्यमवैष्याऽऽग्नादिष्ममुख्यं लक्षवर्चतम् । वेदेः परिव  
आवरणं विष्वते—

“ परिभ्रिते यात्यति लक्षवर्चतम् परिगृहीत्यै ” [ सं० का० २ प० ५  
अ० १० ] इति ।

परिभ्रष्टेन वेदामाबृतार्था ॑वेदिरेव लक्षवर्चते परिगृहीतं भवति ।

चोदकमास्यवदित्यु काथितिकेवानिधत्ते—

“ येषायै येवत्तत्यि दुर्गं मधितमात्यं भवत्यपात्यं वोक्षणमाज्येन पर्जिष्वन्ते  
यावदेव लक्षवर्चते तत्त्वं करोति ” [ सं० का० २ प० २ अ० १० ] इति ।

शेषावत्तमुकाशाः येवाया योद्युग्मं तदेवाऽप्यत्यनेन विभावमौषाय मधितं  
तत्त्वादात्यं भवति, तु तु मैवाचाहंस्यत्य इव स्वैर्मूर्त्यस्यवदित्यत्वादिकपवा-  
रिति । पहुतौ येवत्तता येषा मीरिति नाहित निषपतः । अत त्वरित । पक्षात-  
पक्षिः प्रोक्षणं याज्यनं च । अत तु तर्वेषाज्येनेति विषेषः । तथा साहि तु लक्ष-  
वर्चते लंबूर्यं भवति ।

तापितेनीत्यु तपिष्यमनेत्यवायोर्वैभ्ये यक्षेषणीये देव काचौ विष्वते—

“ अति लक्षवर्चते किष्यत इत्याहुरीचरो दुष्कर्ता भवितोरिति यानवी काचौ  
पाप्ये कुपांशदौ किंच मनुरददत्तद्वेषणं येष्यमेषास्मै करोति ” [ सं० का०  
२ प० २ अ० १० ] इति ।

आज्यमविष्ण यद्यलक्षवर्चते लक्ष्यकेव, येवत्तत्येत्यमोभ्या यत्तदत्यधिकं,  
तेन दुष्कर्ता शेषकुष्यपूको भावितु यमर्मवति, वत्तरिहाराय मनुना हटे देव काचौ  
सापितेनीत्यु भाव्ये यक्षेषणीये भवतः । मनोर्धमैकत्तदांशेन यमन्त्यणात्मुकं  
वदैष्यत्पम् । तदेवासूर्यमापसनम् आह—“ तर्वेषोक्षणमाज्यनानीत्या(न्या)विषेन  
यानवी काचौ भाव्ये कुपांशदौ च इत्येतत्ता देव ” इति ।

एवस्तिवन्तोयाकृत्वरौ याद्यास्वेनाभिः च पूर्वमित्यादिका विकलिपताः वहून  
आम्नादाः । तत्र वधमेषाः पाठस्तु—

१ क. केदौ । २ क. “माप्यत । ३ ल. “मंकुस्त्वय” । ४ ल. ल. “मंवस्त्वाते” ।  
५ ल. ल. ल. ल. “देव स” । ६ ल. ल. ल. ल. “शोक्षणा” ।

प्रपा० ८ अनु० २७] कृष्णायजुवैद्यितैत्तिरीयसाहिता । ५८३

( काल्पयाज्ञापुरोनुवाचयाभिखानम् )

आर्थि च इति । वक्षुनां तो गुणाके पृथ्वे पूर्वे प्रथमधाविनपार्थि देवं पिरा भैदिकपा, इहे स्त्रीषि स्तावकोऽहम् । कीदशः । तपयन्तः पर्यन्तेन यागलमाल्पा तह वर्तत इति तपयन्तः । सकृत्सन्तुत्या नोपरम् कुर्व, किंता तपादेः स्त्रीषि-त्यर्थः । कीदशमधिष्ठ । पिरं न क्षेत्रसाधेत्वं पितृभावादात्मकमित्विप्रियासमदीपस्प क्षेत्रस्थ यादकम् । अथ हिर्वीषा—

मक्षु इति । कालुचित्पूर्वम् केषुचित्संग्रामप्रथमधाविनिवेशेन तपयन्ते न नेतु शूरो वा शूरो भट इव देवतो यक्षमाणदेवोपेतस्य यजमानस्य रथो मक्षु गच्छतीति शेषः । रामरावप्रयुक्तवद्यमित्विशेषेन प्रवृत्ते युद्धे शूरो भटः स्वदैहै विस्मृत्य परतेनां हन्तु यथा त्वरया गच्छति तथा देवान्यहुमस्य यजमानस्य यनोपुत्तिसंवरया रथवद्यच्छतीत्यर्थः य इष्ट एव यजमानोऽदेवतानां तन इपक्षाति गृजषितुमित्वाति । तदीमि चित्तप्रसादं वाऽच्छतीत्यर्थः । त एवावश्यनो यागरहितान्युरुदानमिमुदादिदमित्वत्वेष । इदमुक्तरात्ममुचरेत् विजु मन्त्रव्यनुवर्तते । अथ तृतीया—

त यजमानेति । हे यजमान तं यागं कृत्वा न रिध्मति न विनेपति । अत यजमानत्वपित्तिकत्वम् । हे तुन्वान तोमयागिका रिध्मति । हे देवयो पाकमज्ञादिभिर्देवानिवद्यत्वं न रिध्मति । अनुवार्थिते देवानादिमुक्तरात्म पूर्ववद्योन्यम् । अथ चतुर्थी—

असद्वजेति । अत्रास्मिन्यजपाने सुर्वीषि शोभने सामर्थ्यप्रसङ्गवेदित्यर्थः । उत्तापि च त्यन्तदस्तु । किं तेष्ट् । आधिष्ठम् । आशवः शीघ्रमाप्ननश्च तेष्ट् याक्षाऽस्यास्तेवां संबन्धि शोपनवीर्यप्रस्तु । अथ पञ्चमी—

नकिष्टमिति । नकिरिति शब्दो निषेषवाची । कर्मसहितं तं यजमाने नकिनेशत्, राक्षसात्मदानी विनाशयत् । यज्ञविरोधी पाप्मा यजमानेन तह पक्षदेण न योद्यमैष विभी भवतु । यजमानोऽपि न योष्विन न पापना तह विभी भवति । अथ पक्षी—

उपक्षरग्नतीति । तित्वं नदीसदका पर्वामुवः तुर्वं याविष्वो वैनवः पूर्वमिष्टवद्यमितः परं यक्षमाणं च पुरुषेनव्युपेत्य करन्ति भवन्ति । बहुतरं क्षीरं प्रयच्छतीत्यर्थः । पूर्णन्त्यस्मिन्कर्मणि ऊर्हूं पूर्वन्तं पपुरि हविष्यत्वु कर्मसु पूर्वै क. स. अ. ढ. च. "प्राप्तिति यि" । २. ल. च. क. च. तत्।

विष्णवं च वज्रां अवस्थः शोतुष्टिष्ठन्ते इव वृत्तस्य धारा विश्वः सर्वत  
उपपत्तिं समीदे शास्त्रविद्विति ।

विकासितानि चीर्णि धार्यापुग्राम्युक्त्वा पुरोनुवाक्यामाह—

सोमारुद्ग्रा इति । यदीपीता रोगलता निर्जितेऽस्माकं यदं गृहमादिवेश  
सोमारुद्ग्रा हे सोमारुद्ग्री तो निर्कर्ति विष्वर्ची विष्वगाविं नानादिक्षु यथा पद्मा-  
वित तथा विवृहतं विशेषणोऽमूलयते, परार्थे: पराद्बुद्धीं निर्जिति वामरे दूरे  
द्युषी पादेष्ठा, तथा निर्कर्त्याऽस्मात् लक्षणभित्तावे रोगस्त्रयमध्यस्मयमुद्दकं पक-  
देणास्पत्तो योचयत्वम् । याज्यामाह—

सोमारुद्ग्रा इति । हे सोमारुद्ग्री मुवमुमै युवापत्ते तनूपु अस्माकं शरी-  
रेषु दिधा तूर्णीश्चेत्तानि भेदजाग्न्योपायाभित्ति चर्चं स्थापयत्वम् । अवस्थते नैकेष्वजै-  
रविहं दिनाशयत्वम् । निर्जित्या लक्षणेऽस्माकं तनूपु यद्गद्येऽशस्ति तदस्ततो  
मुश्चत्वम् । इष्वन्तरे विष्वेष—

“ यदि यिदीपाददुधर्मी याविष्वापीति सोमारुद्ग्री चर्चं निर्वेत्सौम्यो वै देव-  
तया तुरुषः वौष्णाः यावाचः तदैषास्त्री देवतया पञ्चभिस्तवं करोति च  
दुधर्मी यत्ति ” [ स० का० ३ य० ३ अ० १० ] इति ।

तोवर्त्तवाद्योपायित्तेन जातावापुरुषः सोमदेवताकः । इष्वै पूर्णेऽशुलेः ।  
पूर्वलवया भूष्या तुष्णादिपद्मित्तेन वेषितवाप्यपायः वौष्णाः । अतो हविषा  
तुहा स्वदेवता पञ्चभित्ति तदैषास्त्री चर्चं करोति । ततो तु उष्मपैत्रपत्तम-  
च्छति । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

सोमापयणा इति । हे तोषाद्युषणी मुषी देवा अमूलस्य कर्मकलस्य नाभि-  
मुक्त्यन् । न( ण )ह वस्त्रं हृत्यस्ताद्यात्मोरुत्पन्नो नाभिशब्दः । वस्त्रनरञ्जुं  
कृत्यन्तुःइत्यर्थः । सोमापूर्व्योऽहि कर्मकलं वज्रामाने मध्यते । क्षीरशीं मुनाम् ।  
एनानां यावापुष्टिष्वयोध जनयितारी । ऐहिकापुष्टिमकलदावृत्वमेवाच यावापु-  
ष्टिष्वोर्कनकत्वम् । किंतु, यावी सन्तो जावतावैतीव विष्वस्य सर्वस्म भुवनस्य  
लोकस्य गोपी गोपयितारी । तैवेष याज्यामाह—

इमो देवाविति । सर्वे देवा जापमानाविमी देवै ज्ञपन्त तेवत्ते । इमा-  
सुमावजुष्णान्यभियागि वर्षास्ति वुद्धिमाद्यानि गृहवाँ सद्वृष्टवहं दिनाशयत्वम् ।  
इत्वा आम्या तोषापूर्व्यामामात्मजित्यात् तरुषीषु गोपयाच रत्नोपकाम्या पकं  
क्षीरं जनजनयति । यावो हि त्तारयुक्तावां भूमी तेमेन वर्धिता ओषधीमैक्ष-  
पित्ता वस्त्रपर्वीगत्वर्थं क्षीरं धार्यात् ।

( काल्ययज्ञापुरीनुवाक्याग्निशानम् )

अस्मात्सोपापीज्ञात्वै विहितमेव पुनः कलान्तराय विभन्ने—

“ सोमारौद्रे च हूं निर्वचेत्यजाकावः सोमो वै रेतोधा अग्निः पश्चान्ता वज्र-  
नयिता सोम इवात्मै रेतो इथात्यग्निः पश्चात् ए जनयति विन्दते पश्चात् ” [ सं०  
का० २ य० २ अ० १० ] इति ।

गर्भीश्वरे पुरुषस्य रेतसोऽग्निना इच्छणानस्थाद्येः पश्चनमित्युवम् ।

पुनरपि कलान्तराय विभन्ने—

“ सोमारौद्रे च हूं निर्वचेत्यमित्यस्तोमो वै इवतया पुरुष एष हत्रो यद्यग्निः  
स्वामा इवैने इवतायै निष्क्रीय रुद्रायापि इवाति ताजगात्मियाद्यति ॥ [ सं०  
का० २ य० २ अ० १० ] इति ।

पुरुषस्य सोमदेवताकर्त्तव्यं पूर्वमिहितम् । यदरोदीनद्वयस्य कलात्यग्निः शुभ्या  
हृद्रुक्षमत्वप्रयोगात्मात्म । पुरुषस्य स्वामिभूता या सोमदेवता तस्या देवतावाः  
सकाशाच्चरुणा भूत्येन भूत्येन तं पुरुषं वैरिणं निष्क्रीय भूराय रुद्राय चक्रत-  
वमुक्तोर्वं दत्ता ते वच्यं वैरिणं तस्मै प्रयच्छुति । स च वैरी तद्यामीपेव परमं  
शामेति । पुनरपि कलान्तराय विभन्ने—

“ सोमारौद्रे च हूं निर्वचेत्यमित्यापापी तीर्त्य वा इवस्य रेतो यज्ञत्यग्निः  
शारीरं यस्य अपोगामयति सोमदिवात्मै रसे निष्क्रीयात्यग्नेः शारीरसुव यद्यीशा-  
कुर्वन्दिवि शीवितेष्य ” [ सं० का० २ य० २ अ० १० ] इति ।

अपोगामयापी दीर्घरोगमुक्तः । यस्य पुरुषस्य अपोगामयति वं पुरुषं व्याधि-  
विरं वीड़यति । एवस्य पुरुषस्य शरीरपापापीवन्दको दीप्त्यरक्षः ते व्याधिकाके  
भूत्यं पापोति । भूक्षस्याच्चर्यं तंवन्दी योऽयं लूक्ष्मी रेतो वनःपमूर्तिक्षम्शारी-  
रस्याऽप्यायनकरत्वेन रक्षेन पापो देहे वाय्मनं हृत्येन वाजत्तेविनः गिर्जा-  
नामणीऽन्नं ददीभीति वाक्येन तपामनन्ति । वस्तिन्तंसेऽप्यमूर्त्ये तति अर्थं  
देहोऽप्तिं गच्छति जाठराशेगमेत्यान्तरस्यामावाच्यांतादिधातून्मिर्बन्धयति ।  
अत एवाऽप्यविनः शारीरं लक्षं इत्यर्थं । एवं सति यजमानश्रुणा भूत्येन  
सोमाग्निभ्यां रहं शारीरं निष्क्रीयति । ततोऽप्यमूर्त्यो भवति । किंच, यद्यप्यर्यं  
भूत्येन्द्रियं यत्यापामस्यत्पापी भूत्यो यत्यानेतदानीं आत्मत्वेव । एतस्य चरोरक्षात्मेन  
होतुष्ट्वदीवदेवान् विभन्ने—

( काम्यवाक्यापुरोन्नतवाचिकाम् )

“ सोपाहवयोर्वा एव मसिद् होता निष्ठिवदति स ईर्भर आर्तिमानोरन-  
हृवान्होता देवो वहिवा अभद्राच्चादिहोता वहिवेव वहिमात्मान् स्मृणोति ॥ ”  
[ स० का० २ प० २ अ० १० ] इति ।

‘रोगिसंबन्धिरसकारीरपोः सोमालक्ष्मीर्वा स्वीकृतोर्वोचयोर्मुखे रोगी अस्तिवो  
वदते । ते अस्तिवे होता याज्ञवल्लाक्ष्मीर्वा निष्ठिवदति तथोद्दुष्टाच्चिःतारयति ।  
ता च होता तयोः कोवादात्म शास्त्रुभीष्मरो योग्यो भवति । अलहुहो वहिवेवन-  
हृवाहमधीच इत्यत्रोपपादितम् । अस्त्रिविषयावाहनमन्त्रमाठाद्वौतुर्वीहितम् ।  
तथा कृत्यनहुहो दाता होता देवानहुहूर्वेण वहिवेव वहिरुपं स्वात्माम् स्मृणोति  
आर्तिशास्त्रा वीजयति । गुनरी फलान्तराय विषये—

“ सोपारीवं चहं निर्विपेयः काषयेव स्वेऽस्या आयतमे भ्रातुर्व्यं जनयेष-  
मिति वेदिं परिगृह्णार्चमुख्यादर्थं नार्थं वहिषः स्तुतीयादर्थं नार्थं पितॄस्या-  
भ्यादध्यादर्थं न स्य एवास्या आयतमे भ्रातुर्व्यं जनयति ॥ [ स० का० २  
प० २ अ० १० ] इति ।

अस्मै स्य आयतमेऽस्य वैरिणः स्वर्क्षिप्यहविषये केऽविषये वा भ्रातुर्व्यं  
विवादिकारिणमन्वे विरोधिनं जनयेयमिति यः काषयेव स एते चहं निर्विपेय् ।  
इस्य वैरिणविवादपर्वते लूपकारिण इतितम्—“ भ्रातुर्व्यकेवं गवेताचिति निर्विपे-  
तम् दक्षिणमर्द्दं वेद्या उच्छत्वं तदेवार्थेन वहिषः स्तुतीयादर्थं च भ्यादध्यात् ॥  
इति । एवं तदे सत्यं यज्ञमानोऽस्य भ्रातुर्व्यस्य तदीयस्यान् एव विवादिकारिणं  
जनयति । अत विनिमोगसंश्वरहः—

“ भ्रातुर्व्यविषयविपत्यादाचक्षिनारहविषये ।

अभ्रा ए णो वृहेत्यादा अविक्षा गु विक्षेप्यते ॥

आ न एककपाले तु वैत्रावरुणानामेके ।

अस्त्रिविषयादिका धार्याः स्युः सोपारीक्षके चरौ ॥

देवानामिति चार्थं चरित्वृष्ट्वुक्ष्यनुप्रवयते ।

तदृथाद्या द्वे तु याज्ञवल्लाक्ष्मी सोदेत्पुरीरिदे ।

सोपारीष्यो तु सोमेति चन्द्रा एकोनविश्विः ॥

अथ नीमांसा ।

अष्टमायस्य सूतीयपादे चिन्तितम्—

“ आश्रावैष्णव अशेषविलक्षिः शुचिदेवकः ।

आश्रीषोमीयविलक्षितव्यवा व्यापयो इयोः ॥

पथमत्यद्विवीषत्वलाभ्यादायोऽन्तिमो भवेत् ।

द्विदेवत्यै(त्वे)कर्त्तव्यत्वात्साम्यस्य शुलिपन्तवः ॥ ॥

हविर्गेत्यः कथिष्यते—“ आश्रावैष्णवमेकादशक्वाते निवेशत्तरस्यै चर्ह आहेष्यत्यं चरुम् ” इति । गणान्तरमेवं श्रूयते—“ अग्रेये ” पाचकायाग्रये शुच-  
मेष्टहाक्षात्तम् ” इति । आवाऽप्तवैष्णवस्य पथमत्यान्वादायोमीयविलक्षितव्यं  
शुकम् । शुचिदेवकस्य द्विवीषस्थानत्वादश्रीषोमीयविलक्षितव्यापिति चेच । द्विदेव-  
त्यात्वात्साम्यस्य शूद्रमाणविनाश्यसिद्धस्थानतो वर्तीयस्त्वात् । तस्मादाग्रै-  
ष्णयोऽप्तीषोमीयविलक्षिः । शुचिदेवक आग्रेयविलक्षिः ।

विस्तृष्टमनुवाकार्थो वर्णयन्ते शुचिद्वाद्यै ।

अनुमात्यादयो वैश्वदेवो वरुणवासकाः ॥

साकमेषाः पितृष्ठक्षम्यकात्त शुनादिकाः ।

शुनासीरीयपितृदादि तुरीये च दये वया ॥

पञ्चाष्टीयमपामार्गहोम एते शुनादिकाः ।

ऐविकार्यं कर्मण्डूकं स्थाद्विलक्षिताविराविकम् ॥

हर्वीषि रतिनां तद्वीक्षीयोऽधिष्ठेष्यगां ।

हर्वीषि स्युदेवसुर्यो जलदहनसंस्करी ॥

दिशां व्यास्थापनं तद्वद्विजेकोऽथ द्विभ्यः ।

सेवा सेतुष्ठविस्तद्वशपेषो लोहेष्यः ॥

हर्वीषि पशुजां सौत्रामणी शावया इर्विरिताः ॥

इति श्रीषत्सापणाचार्यविरचिते माहवीये वेदार्थेष्वकारो कृष्णयजुर्वेदीय-  
तैसिरीयसंहितावाच्ये पथमकाण्डेष्टदग्धपाठके  
द्वाविष्ठोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

( शास्त्रयाजयापुरोत्तमयामित्रामह )

वेदार्थस्य एकाशेन तमो हावै निवारणम् ।

तुमर्थार्थमुरो देशाद्विश्वार्थीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यालीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्भाजाविराजपरमेश्वरस्य

श्रीबीरबुकमहागजस्याऽङ्गापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते

वेदार्थपकाशे कृष्णयजुवेदीयतैरीयसंहिताभाष्ये

पद्मकाण्डहेतुः प्रपाठकः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्विद्यालीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्भाजाविराजपरमेश्वरस्य

श्रीबीरबुकमहागजस्याऽङ्गापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थपकाशे कृष्णयजुवेदीयतैरीयसंहिता-

माध्ये प्रथमः काण्डः सप्तमः ॥ ९ ॥

( पूर्वकमेण—भगवत् प्रश्ना ८ अनु० १४६ ) ।

( भाष्यकमेण—काण्डः १ प्रश्ना ८ अनु० १४० )





Central Archaeological Library,

NEW DELHI

1895

Call No. Sa2v22  
Tai/Aga

Author— Taittiriya Samhita  
Agashe, K., Amended.  
Title— Krsnayajurvediya—  
Taittiriya-Samhita .  
Part.III.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
--------------	---------------	----------------

"A book that is shut is but a block."

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY  
GOVT. OF INDIA  
Department of Archaeology  
NEW DELHI

Please help us to keep the book  
clean and moving.